DİNLER TARİHİ

Prof. Dr.
Hüseyin G. YURDAYDIN

Doç. Dr.
Mehmet DAĞ

GÜNDÜZ MATBAACILIK
ANKARA — 1978

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Sayfa

GİRİŞ

Dini çeşitli açılardan ve çeşitli ilişkileri içinde ele alan Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi ve Din Fenomenolojisi gibi bir takım bilim dalları mevcuttur. Dinler tarihi de bu bilim dalları içerisinde yer alır. Din Sosyolojisi toplum din ilişkilerini; Din Psikolojisi kişinin dinî tecrübesini ve bu tecrübenin çeşitli anlatımlarını; Din Fenomenolojisi tarihî durumuna bakmadan dinî olgunun mahiyetini ele alıp incelediği halde, Dinler Tarihi filoloji ve tarih metotlarını kullanarak belli bir ulusun veya ırkın dinini incelediği gibi, belli bir çağın, bir mezhebin ya da bir tek şahsiyetin dinini de inceleme konusu yapabilir.

Dine ve dinlere olan ilgi eski Yunanlılarla başlamıştır denebilir. Bir varsayım olarak, Büyük İskender genç yaşta ölmeseydi, derlenen verilerle Aristo'nun doğu ile batının dinî açıdan bir karşılaştırmasını yapabilecek yetenekte olduğu söylenir. Bu arada gezginlerin verdiği bölük pörçük bilgiler, aldatıcı ve abartılmış bir takım hikâyelerin dışına çıkmamaktadır. Cicero, Plutarch ve Sallistius Yunan ve Romanlılara ait tanrıların mahiyeti ve ilişkileri üzerinde dururlar ve böylece nazariye konusunda bir başlangıç yaparlar, Aristides gibi ilk hristiyan apolojistleri ise çok tanrılı dinler, Yahudilik ve Hristiyanlık arasındaki ilişkilerin bir yorumunu verirler. Bunların ileri sürdükleri savlar hakkında ne düşünürsek düşünelim, bu yazarlar her şeyden önce belli bir dinin savunucuları ve propagandasını yapan kişilerdi. Nitekim aynı savunucu ve propagandacı tutum Ortaçağ İslâm bilginlerinde de görülmektedir. Sözgelişi Şehristanî ve Bağdadî gibi dinler ve mezhepler hakkında eser verenler ve özellikle Bakilanî, Cüveynî ve Gazzalî gibi

Kelâm (Din Felsefesi) bilginleri diğer dinleri hep bu anlayışla ele almışlardır. Batı'da Marco Polo gibi gezginlerin seyahat kayıtları da, ilginç olmakla birlikte, bilimsel açıdan güvenilir görünmemektedir.

Dinlerin terkipçi (birleştirici) açıdan ele alınması batıda XVII. yüzyılda başlar. İngiltere'de Lord Herbert Cherburey karşılaştırmalı din inclemesini ilk başlatan kişi olarak görülebilir. O da, Descartes gibi, kendi düşünme faaliyetini eleştirici açıdan inceleyerek işe başlamaktadır. Onun özellikle dikkate değer olan iddiası, insan türünün başlıca ayrdedici niteliğinin din olduğudur. Onca gerçek ateist (tanrıtanımaz) yok, sadece sözde ateistler vardır. Onlar Tanrı'ya mal edilen sahte ve uygunsuz sıfatlara karşı çıkarak, inanmaya değmeyen bir Tanrı'ya sahip olmaktansa, Tanrısız olmayı tercih ederler. Lord Herbert Cherbury, ayrıca, beş önermede özetlediği dinin bilimsel tanımını yapmaya girişmiş olmasıyla da dikkati çeker. Bu beş önerme şunlardır :

1. Yüce bir kutsal varlık mevcuttur. Onun, kutsal, kendi kendine mevcut, ilk neden, her şeyin enerjisi ve ereği, ezelî, iyi, âdil, bilge, sonsuz, kudretli ve özgür gibi onbir sıfatı vardır.

2. Bu yüce varlığa tapınmak insanın ödevidir.

3. Erdem ve dindarlık bu ibadetin hayatî bölümünü meydana getirir.

4. Bu varlığa karşı işlenen günahtan tövde edilmeli ve bu günahın karşılığı ödenmelidir.

5. Evrende ilahî bir düzen mevcuttur. Başka deyişle, insan yaptıklarının ödülünü öteki dünyada görecektir.

Ancak Reformasyon geleneğine bağlı oluşu onu, önceki dinlerden çoğunu din adamlarının sahtekârlıklarına bağlaması gibi bir takım yanılgılara düşürmüştür. Ayrıca onun Hristiyanlık dışındaki bilgisi de doğal olarak yetersiz ve yüzeydedir. Benzeri bir kuramlaştırma faaliyetini yine İngiliz filozoflarından John Locke'un yazılarında görüyoruz. Onun «İnsan Zihni Üzerine Deneme (Essay on the Human Understanding)»'si «Hoşgörü Üzerine Mektuplar (Letters on Toleration)»'ı önemlidir. Bu sonuncu eser Fransa'da Protestanların zulme uğraması konusuna özel bir yer verir. XVIII. yüzyıl tabiî din taraftarları ise, Hristiyanlık dışında bütün inançlarda ortaya çıkardıklarına inandıkları ortak noktaları vurguladılar.

Seyahatler ve sömürgeleştirme faaliyetleri ile birlikte dünyanın geniş bir alanı Avrupalılara açılmış oldu. Böylece o zamana kadar gizli kalan bir çok ayrıntılı bilgi elde edildi. İçinde bulunduğumuz çağa gelinceye kadar Montesquieu'nün «Lettres Persanes (İran Mektupları)» ve Lowes Dickinson'un «Letters of John Chinaman (Çinli John'un Mektupları)» hep hayal dünyasına aitti ve gerçekle fazla ilgisi yoktu. Öte yandan çağımızda Prof. Mukerjee'nin mistisizm üzerindeki eseri, Prof. Radhakrishnan'ın «Eastern Relligions and Western Thought Doğu Dinleri ve Batı Düşüncesi)» ve Hoca Kemalüddin'in Hristiyanlık ve İslâm hakkındaki denemesi ile «Doğudan gelen karşı sadırı» şeklinde nitelenen yeni bir yazı türünün başladığını görüyoruz. Bunlar da, Hristiyan görüş açısından yazılan eserler gibi, belli bir amaca yönelik eserlerdir.

Ancak bu arada din tarihi araştırmalarının yarattığı giderek artan ilginin göstergesi olarak çok miktarda

eser yazıldı. İlk sistematik fenomenolojistler Avrupa kıtasında görüldü. Fransa'da Benjamin Constant ve Almanya'da Christop Meiners bunların öncülerindendir. Almanya'da Aydınlanma Çağı metodları açısından ansiklopedikti ve din konusunda iyi de bir başlangıç yaptı. Ancak bu devir uzun sürmeden yerini Romantisizm Çağına bıraktı. Bu çağın üç yönünü teşkil eden Romantik Felsefe, Romantik Filoloji ve Romantik Pozitivizm bilimsel metodun gelişmesini bir ölçüde etkiledi ve peşinen kabul edilen bir takım kuramlar din sahasına egemen oldu. Bir süre sonra bu aşırı kuram tutkusu bir tarafa atılarak, yeni ve daha iyi ampirik metodlar benimsendi. Bu akımın öncüleri Usener, Dieterich, Hackmann ve 1887'de yayınlanan Dinler Tarihi adlı eserinde psikolojiye geniş yer veren De la Saussaye'dir. Burada üzerinde önemle durulması gereken bir bilim adamı da Prof. Friedrich Max Müller (1823 - 1900)' dir. 1854 - 1876 yılları arasında Oxford'da yaşamış ve çalışmalarını orada sürdürmüştür. Max Müller Sanskrit uzmanı idi. Fakat onun en önemli girişimi, doğunun Kutsal Kitaplarının yayınlanmasıydı. Onun bu girişimi sadece Hinduizmin değil, Hristiyanlık dışındaki diğer dinlerin de dünyamızın manevî zenginliklerine ne gibi katkılarda bulunabileceği hususunda başkalarını da araştırmaya yöneltti. Onun etkisi özellikle Tennyson ve Bishop Westcott gibi bir çok yazarlarda izlenebilir. De la Saussaye'nin eseri 1925'de Berthelot ve Lehmann tarafından yeniden yayınlandı. Ancak bu yeni baskı bile artık eski değerini yitiriyordu. Bu konuda bol miktarda eser yazılmıştı. Bunlar arasında özellikle büyük Alman Ansiklopedisi, «Die Religion in Geschichte und Gegenwart» ve İngiltere'de yayınlanan «Eneyclopedia of Religion and Ethics» bulunuyordu. Dinlerin karşılaş-

tırılması konusunda en bilgili ve tarafsız uzmanlardan biri Dr. Nathan Söderblom'dur. Onun 1931'de ölümünden bu yana araştırmalar büyük bir hız kazandı ve son derecede geniş, yeni olgular elde edildi. Bu konuda tarih araştırıcılarının, arkeolog ve antropologların, atnologların katkısı büyük olmuştur. Örneğin E. O. James'in eseri ve benzerleri antropologların çalışmalarının büyük çapta etkisi altındadır. Bütün bu çalışmalar bugün de bütün hızıyla devam etmektedir. Her geçen gün elde edilen yeni bulgular çeşitli din bilimleri uzmanlarına yön vermektedir. Bu nedenle dinler konusunda son söz henüz söylenmiş değildir.

DİNİN MAHİYETİ VE KAYNAKLARI :

1. Dinin Görevi ve İnsanlar için Evrenselliği :

İnsan aileden başlayarak, giderek genişleyen bir toplum içinde yaşasa da, yalnızlık ve çaresizlik onun en önemli niteliğidir. Bu yalnızlık ve çaresizliği yenmede din ona en büyük yardımcı durumundadır. Bu nedenle denebilir ki, din insana başka hiçbir kaynaktan elde edemiyeceği şeyi verir. Bu da onun kutsalla, üstün güç ya da güçlerle olan irtibatı sayesinde hayat mücadelesinin sonunda elde ettiği güven duygusudur. Her din, kişi ve toplum için pek çok şeyi gerçekleştirir. Sözgelişi, insanın moral gücü ve hoşnutluk elde etmesine yardımcı olur; hayatın sıkıntılarına hiç şikayet etmeden dayanmasını sağlar; kötülük sorununa çözüm getirir; şimdiki hayatın niteliğini geliştirir; gelecekte daha iyi bir hayat umudu verir; ideal bir toplum taslağı ortaya koyar; ve nihayet insanlar için bir kurtuluş planı temin eder.

İnsanın kopmaz bir biçimde dindar olduğu söylenir. Hattâ belirtildiğine göre, din insanın başlıca ayırdedici niteliğidir. Bazı hayvanları, algılarının keskinliği, yapıcılığı, birarada yaşamaları ve üretim bakımından bazı insanlardan üstün olsalar da, bilindiği kadarıyla, hiçbir hayvanın dinî hayata sahip olduğunu gösteren bir belirti yoktur. Nitekim hiçbir hayvanın bugüne kadar kendisini ölümden sonraki bir hayata hazırladığı görülmemiştir. Bazı insanlar dinî ilgiden yoksun görünseler de, bir bütün olarak insan cinsi dinî bir niteliğe sahiptir.

İnsanlık tarihinde şu veya bu biçimde bir dine sahip olmayan hiçbir kabile ya da toplum görülmemiş-

tir. En ilkel düzeyde bile, insanlar kutsal tanınan şeye veya varlığa bir çeşit inanç beslemiş, bir çeşit ibadette bulunmuşlardır. Mısır'ın Piramitleri, Babil'in Zigguratları ve Hindistan'ın ilk yazılı Veda metinleri bu hususu açıkça ortaya koymaktadır.

İnsanlık tarihinde insanın önemli sayılabilecek başka önemli nitelikleri bulunsa da, din en güçlü etkenlerden biri olmuş ve tüm tarihi boyunca onun en soylu niteliğini dinî teşkil etmiştir. İnsan her zaman kendisinin insanüstü ilişkileri bulunduğundan ve muhtaç olduğu insanüstü yardımı aldığından emin olmuştur.

2.Dinin Tanımı :

Latin kökenli dinlerde dinin karşılığı olan «religion» kelimesi, Latince «religio» kelimesinden gelmektedir. Bu kelimenin kökünün «bir işi tekrar tekrar titizlikle yapmak» anlamına gelen «relegere» kelimesinden mi, yoksa «bağlamak» anlamına gelen «religare» kelimesinden mi geldiği konusu çözümlenmiş değildir. Cicero, bu kelimenin kökünün relegere olduğunu ve «ilâhî haberleşmenin işaretlerini gözlemek» ya da «fala bakmak» anlamına geldiğini ileri sürmektedir. Servius ise bu kelimeyi religare sözcüğüne bağlamakta ve dinin bir ilişki, insanla insanüstü arasındaki bağlantıyı ifade ettiiğni söylemektedir. Din sözünün daha sonraki kullanılışı her iki anlamı da içermektedir. Nitekim St. Augustine onu her iki anlamda kullanmaktadır.

Dilimizdeki Arapça, belki de Farsça kökenli «din» kelimesinin ise üç ayrı anlamı bulunduğu üzerinde durulur. Bunlar; a) Hüküm ve ceza, b) Örf, âdet, tutulan yol ve, c) Eski Pehlevî dilindeki Daena sözünden gelen din anlamıdır. Din sözünün ilk iki anlamı Kur'-

ân'da da kullanılmıştır. Buna göre din kelimesinin anlam itibariyle Arapça dayn (borç) sözcüğüyle yakından ilgisinin bulunması daha makûldür. Çünkü hüküm günü borcun ödendiği gün olduğu gibi, örf, âdet, tutulan yol anlamından hareket edildiğinde ise Allah'ın insanları yönlendirdiği, uygun bir istikamete yönelttiği gün anlamına gelir. Bazı Arap dilcileri ise dini «boyun eğmek» anlamına gelen kelimeden çıkarırlar. Buna göre din, Allah tarafından berlilenen ve insanın boyun eğmesi gereken yükümlülükler bütünüdür.

Kısaca din, yükümlülük, yön, bağlılık ve ceza anlamlarına gelir. Yön veren yükümlülük yükleyen kimse açısından din, hüküm anlamını ifade eder. Yükümlülüğü yerine getiren ve yönelen kimse açısından ise genel anlamda din demektir.

Dinin terim olarak tanımına gelince, bu konuda bir birlik bulunmadığına hemen dikkati çekmek gerekir. Din, en iyi tanımı ne olursa olsun, bazı kendine özgü olgu türlerine işaret eder. Bu olgu türlerinin belirlenmesi için bazı ölçülerin bulunması ve dolayısıyla din sınıfına giren ve girmeyen hususların ayırdedilmesi gerekir. Ancak dinle şu veya bu biçimde ona yakın olan sanat ve ahlâk gibi konular arasında kesin bir ayırım bulunmadığı görülmektedir. Herkes kendine göre bir ayırıma gitmektedir. İnsan dinin ne olduğu ya da ne olmadığı hakkında kendi anlayış ve kavrayışının etkisi altındadır. Nitekim bu farklı anlayış ve kavrayışlar dinin tanımlarında da kendisini göstermektedir. Her bilgin kendi ruhsal eğilimi yönünde dinin belli bir cihetini vurgulamaktadır.

Sözgelişi, Max Müller zihnî ciheti vurgulamaktadır. Onca din, zihnî bir yeti ya da eğilimdir; duyum ve

akıldan bağımsız olarak, daha doğrusu duyum ve akla rağmen, insanın Sonsuz'u farklı adlar ve değişik maskeler altında algılamasını sağlar.

Immanuel Kant ve Matthew Arnold dindeki ahlâkî cihete ağırlık vermektedir. Kant'a göre din, bütün ödevlerin ilâhî buyruklar olarak tanınmasıdır. Arnold ise dini, duyguya yer veren ahlâklılık şeklinde tanımlamaktadır.

Schleiermacher duygusal cihet üzerinde durur. Onca dinin esası, mutlak bağımlılık duygusudur.

Allan Menzies ibadet cihetini, Albert Reville fayda cihetini ve E. Scribner Ames ise sosyal ciheti vurgulamaktadır. Menzies'e göre din, ihtiyaç duygusuyla üstün kuvvetlere ibadettir. Reville'e göre din, her şeyden önce insanın kendi kaderi ile âlemde karşılaştığı zıt etkiler arasında ahenkli bir terkip bulunduğunu idrak etme ihtiyacına dayanır. Ames için ise din, en yüksek sosyal değerlerin bilincidir.

Bu örnekleri daha arttırmak mümkündür. Ancak bu bizi kesin bir sonuca ulaştırmayacaktır. Dinin taımînkârâ bir tanımını verebilmek için bütün dinî sayılabilecek olguları gözden geçirmek ve bu olguları içine alabilecek genel kavramlara başvurmak gerekecektir. Böylesine genel kavramlarla yapılacak bir tanım ise, hiç kuşkusuz, müphemliğe yol açacaktır. Öte yandan bügüne kadar elde edilen yeni bulgularla dinin daha önceki tanımlarında düzeltmeler gerekmiş ve halâ da gerekmektedir. XIX. yüzyılın son bölümünde din bilginleri herhangi bir genel kavram bulamamanın çaresizliği içinde idiler. 1917'de Rudolf Otto «kutsal» kavramını muhtemel bir genel kavram olarak ortaya attı.

Otto'nun bu kavramı yorumu, herkesi tatmin etmemekle birlikte, din duygusunun ayırdedici muhtevasına işaret ettiği için yaygınlık kazandı. Otto'nun bugün de yaygın olan bu tanımına göre din, insanın kutsal saydığı şeyle olan ilişkisidir. Burada sözü edilen kutsal'ın tabiatüstü ya da kişisel bir varlık olması gerekmez. Eğer «kutsal» sözcüğü tabiatüstü, ya da kişisel olarak açıklanırsa, din Allah'a, ya da Tanrı ile ilişkiden ibaret olur. Aslında ise Allah, ya da Tanrı fikri, sadece tanrılı dinlerde mevcuttur. İlkel dinlerde ve Budizm gibi bazı tanrısız evrensel dinlerde bu fikir yoktur. iIlişki, ister kutsalla ister tanrı ile olsun, sonunda dinin en temelli unsurlarından biri olan ibâdeti (tapınmayı) hatıra getirmektedir. Bunun yanında ahlâkî davranış, iman ve dinî kurumlara katılma da dinî hayatı meydana getiren unsurlardır.

Dinin özüne ait olmamakla birlikte, hemen hemen bütün dinlerde karışmış olarak görülen bir başka unsur da büyüdür. Sözgelişi ulusal dinlerde görülen efsane törenleri ve uygulamada İslâm dininde yaygın olan yağmur duaları büyü sınıfına girmektedir.

Büyünün esas itibariyle dinî bir unsur olmadığı hususu ünlü bilgin Malinowski tarafından belirtilmektedir. Ona göre büyü, saha ve amaç bakımından pratiktir. Daima belli bir söz ve deyişle insan kudretinin belli olaylara sebep olacağı esasından hareket eder. İnsanın denizcilik, ya da tarım gibi yetersiz kaldığı konularda önceden görülemeyen hususlar karşısında giriştiği, her zaman aynı şekilde tekrarlanan bir hareket biçimidir. Sesler ve sözler büyüde önemli yer tutar. Dinî inanç ise amelî (pratik) sonuçların hemen meydana gelmesinden çok, geleneğe saygı, çevre ile uyum, güçlüklerle savaşta ve ölümle karşı karşıya kalındı-

ğında cesaret ve güven gibi bütün değerli zihnî tavırları yerleştirmek ve arttırmakla ilgilidir.

3. Dinin Kaynağı ile İlgili Kuramlar :

Yukarıda dinin tanımını ele alırken, dinî olguların oldukça geniş bir alanı içine alması, sanat ve ahlâk giib konularla içiçe bulunmasının kesin bir din tanımına ulaşmamızı güçleştirdiğine dikkati çekmiştik. Aynı güçlük dinin kaynağının saptanmasında da göze çarpmaktadır. Bu konuda ortaya konan çeşitli kuramlar (nazariyeler) bilimsel akımlar ve yorumlama metodları ile yakından ilgilidir. Bu nedenle onlar, dinin kaynağı ve evrimi hakkında yeterli bir sonuca ulaşamamakla birlikte, dinin çeşitli yönlerini ortaya koydukları için önem taşımaktadır. Bu kuramları dokuz noktada toplayabiliriz.

a) XIX. yüzyılın son çeyreğinde karşılaştırmalı dinler tarihinin kurucusu olarak tanınan Max Müller, yine karşılaştırmalı dil çalışmalarına dayanarak, genel bir din nazariyesi ortaya attı. Bir yandan Aydınlanma devrinin ve bu devrin tabiî dine olan ilgisinin, bir yandan da antik devir üzerinde çalışanların eski mitolojinin kaynakları hakkındaki çalışmalarının etkisi altında kalarak, ilk dinlerin tabiî dinler olduğu kuramını geliştirdi. Buna göre, ilk dinler, tabiî nesnelerin şâirane bir biçimde kişileştirilmelerine dayanan ibâdet (kült) ve efsanelerden (mitoslardan) ibârettir. Müller, özellikle «güneş ibâdeti» üzerinde durdu; ancak gökyüzü, dağlar, taşlar, ağaçlar ve genel olarak tabiî nesnelerle ilgili ibâdetleri de kabul etti. Ona göre, insanın tabiatı anlaşılır bir biçime sokma girişimi, onu tabiat kuvvetlerini canlı varlıklar haline sokmaya ve yaratılış efsa-

neleri meydana getirmeye götürdü. İşte genel olarak mitoloji buradan doğdu. Bu tabiat kuvvetlerine inanma ve ibâdet, dinin daha sonraki aşamalarına, yani «atalara ibâdet» veya «insanî» dinle tanrılı ya da psikolojik dine yol açtı. Müller'in bu kuramını, onun Sanskritçe ve Vedik edebiyat üzerindeki geniş araştırmaları desteklemiştir.

b) Dinin kaynağını açıklamada sosyolojik delile dayanan girişimlerde Herbert Spencer önemli bir yer tutar. O, hayat korkusunun dindeki üstün yerine işaret etmektedir. Bu korkudan atalara ibâdet, atalara ibâdetten de diğer bütün ibâdet biçimleri geliştirildi ve tanrılar özellikle sivrilen ya da kahraman olan atalardan seçildi.

c) Spencer'in kuramıyla çağdaş bir başka kuram E. B. Tylor'un kuramıdır. O, «İlkel Kültür (Primitive Culture)» adlı eserinde Animizm (Ruhçuluk) üzerinde durur. Bu kuram, anlaşıldığı üzere, ruhlara inancı ilk plana koymaktadır. Bu inancın kaynağı rüya, kuruntu, hayal, uyku ve ölüm olgularıyla açıklanmaya çalışılır. Böylece ruhlara inanç, cansız nesnelere ve genel olarak tabiata kadar genişletilerek, insanı sonunda her şeyi içeren bir ruh anlayışına götürmüştür.

d) Bu kuramda yapılan bazı değişiklikler yeni bir kuramın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu yeni kuram Animizm öncesi din üzerine ağırlık vermektedir. Codrington, Melanezyalılar hakkındaki eserinde, «mana» adı verilen evrensel kuvvet inancını keşfetti. Bu kuvvet her şeyde mevcuttur; hem büyük hem de kişisel ruhlara inancın kaynağını teşkil etmektedir. Bu kuram daha sonra bazı antropologlarca, özellikle Marett ve Preuss tarafından yeniden ele alınarak, dinî uygulamalardan

çoğunu, hattâ daha önce animizmle açıklanan bir yüce tanrıya inancı açıklamada kullanılmıştır.

e) XX. yüzyılın başlarında Altın Dal (The Golden Boukh) adlı eseriyle J.G. Frazer şu kuramı yaygınlaştırdı: İnsanın büyüler aracılığı ile nesneler ve kişiler üzerinde doğrudan doğruya denetim sağlama girişimi, ruhları yatıştırmak yoluyla dolaylı denetim sağlama teşebüsünden daha ilkeldir.

f) Aynı yıllarda bir başka tür yaklaşım temelde farklı bir vurgulamaya yol açtı. J. F. Molennan, J. G. Frazer ve Robertson Smith tarafından bir çok ilkel kültürlerde totemizmin öneminin keşfi, sadece hayvanlara ibadetin bir çok türlerini açıklamaya hizmet etmekle kalmadı, aynı zamanda mitoloji, kurban ve dinin öteki yönlerini de aydınlığa kavuşturdu. Jane Harrison, Emile Durkheim, Hubert ve Mauss gibi pozitivistlerin önderliği altında, sosyal dayanışmaya yönelik totemle ilgili törenler dinin gelişiminde ilk sıraya yerleştirildi. Bu kurama göre, sosyal zümrenin totemle temsil ettikleri şeyler, zamanla ruhlar ya da tanrılar biçiminde bir düzene sokulmuştur; çünkü bu zümrenin ilgi merkezi, dinî törenlerde temsil edilen konular olduğu kadar, yönetici bir takım kuvvetlerdi de. Daha sonra Malinowski bu kurama yeni bir yön vererek, pratik yöntemler; büyü ve dinin birbirine paralel fakat farklı kurumlar olduğu ve dinin kendi özgü görevinin ise yararlı gelenek ve adetleri muhafaza etmekte belirlendiğini vurgulamıştır.

g) Van Gennep, Crawley ve diğerleri biraz farklı bir görüş ortaya attılar. Bunlar, dinin ne ölçüde hayat buhranları veya sosyal sıkıntılara bağlı olduğunu gösterdiler. Onlara göre, doğum, bulûğa erme, evlenme,

ölüm v.b. gibi olayların yarattığı duygusal rahatsızlıklar çoğu dinî âyinlerin teşekkülünde başlıca rolü oynarlar.

h) Çağımızda önem kazanan bir başka kuram da, Psikoanalistler tarafından orataya atıldı. Paikoanalizmin kurucusu olan Sigmund Freud,a göre, din bir kuruntudan ibârettir; çocukluk kıskançlığımız için bir kaçış yolu olarak beliren evrensel bir ruh bozukluğudur. Din de Allah, gerçekten büyüklük kisvesine bürünmüş ve bu kisve içinde çocuğa ilk kez görünen babadır. Bu nedenle insan kendi çocukluğunda aşırı değer verdiği babasının hatıra - hayaline dönüp bakar ve onu tanrılığa yüceltir. Öteki psikoanalistler bir bütün olarak dine karşı farklı tutumlar takınırlarsa da, onlar da yine toplumsal törenleri ve ahlâkî tabuları aslında arzuların yansımaları, gerçek arzuya tatmin edip gizleyen hayalî bir işlem olarak yorumlarlar. Vicdan ve üst - ben, ebeveynlerin gücünden ileri gelen korkunun bir iç baskı haline dönüşmesidir. Kurban ve ibadet, üst - beni yatıştırmamızı sağlayan ve kendi endişelerimizi dinî ayrıntılara katı bağlılık yoluyla açığa vuran vasıtalar, baskı krizleri dir. Din bu şuurdışı mekanizmaların egemenliği altındadır ve aksi halde ruh hastası olabilecek kişileri sosyal açıdan düzeltici bir rol oynar.

ı) Antropologlar ve bu arada psikologlar arasında da dinî tecrübeyi meydana getiren süpjektif etken üzerinde yaygın bir şekilde durulmaktadır. Schleiermacher, in zamanından bu yana bilginler dikkatlerini dinî tecrübe kavramı üzerinde toplamışlardır. William James ve diğer psikologların bu sahadaki araştırmaları XX. yüzyıl sırasında bu konuya ilgiyi daha da arttırmıştır. Din konusuna bu tür yaklaşımlar farklı olmakla birlikte, araştırıcılar kesinlikle ve özellik bakımından dinî denebilecek bir çeşit tecrübeyi ortaya çıkarmaya çalış

mışlardır. Bununla ilgili olarak onlar, bağımlılık, sevgi ile karışık korku (haşyet) ve bir görünmeyen kudret ya da hakikatın huzurunda bulunma duygularını keşfettiler ve böylece dinî inancın geleneksel tahlillerini tamamlamış oldular. İlkel dinler açısından antropologlar bu tür dinî tecrübe kavramları için başka uygulama alanları da buldular. Lowie ilkel insanın duyduğu sevgi ile karışık korku ve güvensizlik duygusunu vurguladı. J. W. Haupt'a göre ise ilkel insanı genel bir korku rahatsız etmekte ve bu korku onu dinî âyinlerde cezbe halinde bir kurtuluş yolu bulmaya itmektedir. Goldenweiser, ilkel dinî tecrübeden «tabiatüstü ürperti» biçiminde söz eder. Bu ürperti kişinin fiilen tabiatüstü âleme katılmasıyla birlikte ortaya çıkar. Alman ilahiyatçısı Rudolff Otto, hem psikoloji, hem de din antropolojisine dayanarak, akıl - üstü, sevgi ve korku kaynağı bir varlık duygusunun, dinî tecrübenin kendine özgü kesin bir niteliği olduğunu ve bu akıl - üstü, esrarlı varlık duygusunu meydana getirdiğini ileri sürer.

4. Dinlerin Değişik Tasnifleri :

Dinler çeşitli açılardan bölümlemeye tabi tutulmuştur. Biz bu bölümlemeleri iki grupta toplayabiliriz: a) Dinlerin bilimsel olmayan tasnifleri ve b) Dinlerin olgulara dayanan tasnifleri.

Dinlerin bilimsel olmayan tasnifleri arasında önce bâtıl (geçersiz) ve hak (gerçek) dinler ayırımı bulunmaktadır. İslâm bilginlerinin de katıldığı bu ayırım hiçbir objektif (nesnel) ölçüye dayanmaktadır. Dinlerin bilimsel olmayan bir başka ayırımı da tabiî ve vahyedilmiş dinler ayırımıdır. Aslında bu terimler birbiriyle yakından ilgilidir. Her din kısmen tabiî, kısmen de vahyedilmiştir. Hakikatin elde edilmesi tabiî ve normal bir

işlemdir. Kişi yeteneği ölçüsünde hakikati elde edebilir, öte yandan din, bir vahiy işlemi olarak da görülebilir. Bu işlem sayesinde Allah, kişiye hakikatın giderek artan açık görüntülerini verir.

Dinlerin olgulara dayanan tasniflerini de şu şekilde sıralayabiliriz:

a) Ölü ve yaşayan dinler. Eski Mısır dini, Mithraizm Manilik (Manicaesm), Babil ve Hitit dinleri ölü dinler; Jainizm, Şinto, Hristiyanlık, Yahudilik ve İslâmiyet ise yaşayan dinlerdir. Bu ayırım ölü dinlerden bir çoğunun yaşayan dinlerde biçim değiştirerek yer alması dolayısıyla kesin bir ayırım olarak görülemez.

b) Dinlerin coğrafi kaynağına göre yapılan ayırım, Buna göre dinler; Güney Asya dinleri, Doğu Asya dinleri ve Batı Asya dinleri biçiminde bir ayırıma tâbi tutulur. Hiç kuşkusuz bu ayırıma Avrupa dinlerini, Kuzey ve Güney Amerika dinlerini ve Avustralya dinlerini eklemek gerekecektir.

c) Konuşulan dinlere göre yapılan tasnif. Sözgelişi Sâmi dinler ve İndogerman dinleri gibi.

d) Tanrılı ve tanrısız dinler biçiminde yapılan ayırım. Bilindiği üzere yeryüzünde tanrılı dinler bulunduğu gibi, Jainizm ve Buddizm gibi tanrısız dinler de vardır. Bunun yanında Hindurizm, Konfüçyanizm ve Şin to gibi çok tanrılı dinlerden doğan dinler de bulunmaktadır.

e) Son olarak, bugün genellikle yaygınlık kazanan ilkel dinler, Ulusal dinler ve Dünya dinleri biçimindeki tasnif. İlkel dinler, uygarlığın ilk basamağında yer alan klanlar halinde yaşayan toplulukların diniidr :

Pigme ve Polinezyalıların dinleri gibi. Ulusal dinler, tarih içinde tanıdığımız ulusların dinidir. Mısır, Babil, Yunan dinleri gibi. Dünya dinleri ise birden fazla ulusun kabul ettiği dinlerdir: İslâmiyet, Hristiyanlık ve Buddizm ve ulusal bir din iken sonradan evrensel bir din haline gelen Musevilik, ya da Yahudilik gibi.

İLKEL KÜLTÜRLERDE DİN

Daha önce de belirttiğimiz gibi, bütün dinleri bir tek ifade ile anlatmak, hattâ onlar için bir tek gelişim çizgisi kabul etmek yolu bugün terkedilmiştir. İlkel kavimler bile, onların bütünüyle genl bir tavsifini veremiyeceğimiz kadar farklı bir çok zümrelerden teşekkül eder ve aralarındaki tarihî ilişkiler aynı ölçüde karmaşıklık gösterir. İlkel kavimler arasında farklı biçimlerde ortaya çıkan, ekseriya dinî olarak kabul edilen bazı özellikler ya da kurumlar bulunmaktadır. Ancak bütün bu özelliklerin ilkel dinlerde ortaklaşa bulunduğu ya da onların bu özellikleri aynı biçimde yansıttığı sanılmamalıdır; çünkü bu sahada görülen en büyük ayrılıklar sadece ayrıntılarda değil, esaslarda bile egemen bir durumdadır.

Bugün din terimi hayatın oldukça ayrı bir kesimini ve farklı kurumları ifade eder. İlkel insanın kafası için ise bu terim yabancıdır; çünkü onun için din, bizim anlayışımızdan farklı olarak, avlanmanın, tarımın, siyasetin, ilim ve sanatın zorunlu bir parçasıdır. Genel olarak «Büyü», «Efsane», «Tabiatüstü», «Ruh», «Ata» vb. gibi terimlerle işâret edilen fikirler ve eylemler bizimkinden öylesine farklı bir anlam taşırlar ki, bizim âlemi onun gözüyle kavramamız pratik açıdan imkânsızdır. Sözgelişi, ilkel insan bizim bir devlet içinde yer almamız gibi, ayıyla kendisi arasında bir ortaklık görür; bizim bir yiyeceği yememiz gibi, cesaretle yiyebilir. İşte bu gibi hususlar ilkel dinlerin yorumunu güçleştirir ve yapılacak yorumların sadece birer tahmin olarak kalmalarına neden olur. Bu nedenle ilkel dinler konusunda yapabileceğimiz en iyi şey, anlamlı ölçüde biizm kültürümüzün

inanç ve amelleriyle ilişkisi olan ilkel kavramları ele almaktır.

1) Kudretler :

İlkel insan için âlem, farklı nedenlerle farklı biçimlerde görev yapan bir çok kudretler veya varlıklardan meydana gelir. Bizim kültürümüzde sebep ne ise ilkel kültürlerde de kudret odur. İlkel insanlar bu kudretlerin mahiyetlerini pek anlamasalar da, onları faaliyetleri ve eserleri açısından ele alırlar. Bu nedenle kudretler, faaliyetlerinde görülen özellikler kadar farklılık gösterirler. Avlanan bir hayvanın sürati, bir savaşçının vahşeti, bir başkanın saygınlığı, bir hastalığın belirtisi, ölülerin, sürekli olarak hafızayı rahatsız etmesi, yıldızların rehberliği, güneşin aydınlığı, yağmurun bereketi v.b. hep kendilerine katılmayı ya da kendilerinde kaçınmayı gerektiren nesnelerdir. Bu nedenle onlara uygun bir takım nitelikler verilmiştir. Bu nesnelerin durumunda korku verici, esrarengiz, şaşırtıcı ya da tehlikeli olan her şey özellikle önemlidir ve dolayısıyla kavramsal bir incelik kazanmıştır. İlkel insanın beklenmeyen bir durumu farketmede dikkatli olması gerekir; bu nedenle onun için tabiî olanla tabiatüstü olan arasındaki ayırım büyük önem taşır. Bu ayırımın biçimi ise kültürden kültüre büyük değişiklikler gösterir. Tabiatüstü kudretler genellikle ölülerle, gök cisimleriyle, totem hayvanlarıyla, yılanlarla, kurbağalarla, kuzgunlarla, kemik, kan, saç, tohum, deniz kabukları ve değerli taşlarla ilgilidir. Bu nesnelerde bulunan kudretler Melanezyalıların kullandığı bir deyişle bazan «Mana» olarak kavranır; bazan büyücünün sağladığı bir erdem ya da lânet olarak görünür; bazan da bir ata ruhu, bir yer ruhu, yeraltı ruhu, su ruhu, başka dünyadan gelen garip, düş-

man ruh olarak belirir. Çoğunlukla bu kudretlerin özel adları, mitolojik özellikleri ve görevleri bulunur.

İlkel kültürlerde tanrılar, kahramanlar, atalar, hayvanlar ve diğer ruhlar arasında kesin ayırımlar yapmak imkânsız, en azından yararsızdır. Hattâ onlara cisimsiz varlıklar anlamında ruhlar ya da tabiî güçlerin kişileştirilmeleri demek de doğru değildir. İlkel ruhçuluk (animizm) ve buna bağlı mitolojiler her şeyden önce ilâhî varlıklara ibadetle değil, tabiatta ve sosyal gelenekte tabiatüstü kudretlerin faaliyetini göstermekle ilgilidir. Ruhlar, kelime anlamıyla, tabiî kudretlerin kişileştirilmeleri değildir; çünkü bu kudretler ilkel insan için kişilerdir; sırf tabiatüstü kudretin yine tabiatüstü olan sahipleridir. Ruhların başını, kabile reisinden ve bizzat kabileden ayıran kesin bir çizgi olmadığı gibi, ilâhî kudret de her varlığın azalan ölçülerde sahip olduğu büyü kudretlerinden kesin olarak ayırmak da imkânsızdır. Yine tanrıyla insan arasında da kesin bir ayırım yapılamaz. Bu nedenle ilkel dinlerde ruhlara ibadet, bir ibadet fiili olmaktan çok, bir bitki yetiştirme, kutlama ve mal edinme fiilidir.

2) Büyü :

Büyüye başvurmak bütün ilkel özelliklerin en temellisi ve yaygınları arasındadır. Büyü diş, kemik, saç, deniz kabuğu, değerli taş v.b. gibi koruyucu nesneler takmaktan başlayarak, kötü ruhlardan kurtulma âyinlerine kadar pek çok ayrılıklar gösterir.

Büyülü nesneler, kötü kudretlere ve hastalıklara karşı koruyucu olarak ya da kendilerinde mevcut olan mana'yı nakletme gücünde oldukları için takılır. Etkili bir ilâca gereksinme duyunca, ekseriya fetişlere başvuru-

lur. Fetişler, çeşitli kudretli nesneler demetinden meydana geldiği gibi, bıçakla oyularak veya süslenerek elde edilmiş figürlerden de meydana gelebilir. Çoğunlukla bu tür figürlerin kudretli bir nesneyi ihtiva eden bir kutusu bulunur. Kötü etkileri olan kara büyünün kullanıldığı yerlerde, fetişler intikam ya da öfke unsurları olarak hizmet görürler. Büyü özellikle Melanezya'da ve Avustralya'nın totemci kabileleri arasında hâkimdir. Ayrıca avlanma, tarım ve diğer konularda da büyü önemli yer tutmaktadır. Davranışları taklit etme ve ilkel danslarla ortaya konan hareketlerin büyü kudretini haiz olduğuna inanılır.

Büyücülüğe genellikle halkın elinde bulunan imkânlar yetersiz kalınca; kuraklık, bulaşıcı hastalık veya savaş gibi ciddî olaylar toplumun çabasını gerektirince kullanılır. Kural olarak, sosyal baskının psikolojik etkisi ve sosyal zümrenin yaşattığı müesseseler, büyünün kudretini ve sahasını genişletmesine yardımcı olur. Büyücülerin kudret ve yetenekleri farklı farklıdır. Bazı kâbilelerde onlara itibar edilmediği halde, bazılarında toplumun gerçek hâkimi onlardır. Bunlar cezbeye girme, geleceği görme gibi esrarengiz bir takım niteliklere sahiptir.

3) Tabu ve Arınma :

Tabu kelimesi Polinezya dilinden alınmıştır. Üzerine işaret konulmuş anlamına gelir. Tabu fikrinin büyü ile yakından ilişkisi vardır. Çoğu hallerde tabu tatbikatta bizim hukukî ve ahlâkî yasaklarımıza karşılıktır. Ancak nazariyede ve çoğu zaman da uygulamada onun kesinlikle dinî bir yönü bulunmaktadır. Bazı nesneler veya kişiler, kendilerini kutsal kılan ya da dokunulmaz

yapan bir çeşit mana'ya sahiptirler. Krallar, totem hayvanları, cesetler, kan, kutsal yerler, kutsal isimler en yaygın tabu nesnelerinden bazılarıdır. Tabunun ihlali şiddetli cezalarla, çoğunlukla ölümle sonuçlanabilir. Ancak bunlar, özellikle geçici tabuların ihlâlinden doğan cezalar, bir takım arınma törenleriyle giderilebilir. Sözgelişi hamile kadın, avcılar ve savaşçılar geçici tabu kabul edilirler.

4) Mitoloji :

Halk bilgisinin (folklorun) ve destanın hangi noktada dinî efsane haline geldiğini belirlemek zordur. Bazı kültürlerde, sözgelişi, Melanezyalılarda sıradan halk hikâyeleri ile dinî törenlerle kutlanan ve kutsal bir mahiyeti olan kabile efsaneleri arasında kesin bir ayırım vardır. Mitolojik konular genellikle dinî törenlerde temsil edilir. Bunların genel olarak yaratılışla, gök cisimlerinin faaliyetleri ile, mevsimlerle, totem hayvanları, atalar veya kahramanların fiilleri ve ölü kişinin görevleri ile ilgisi vardır. Bazı durumlarda bu konuları işleyen törenler aslında efsanelerden doğmuştur; bazı hallerde de efsaneler törenleri açıklama girişimleridir.

Efsanelerin kaynağı ne olursa olsun, bazı efsaneler, okunuşları ya da temsil edildikleri vesileler dolayısıyla saygınlık kazandığı için, zümrenin hayatında folklordan daha büyük bir önem kazanmıştır.

Hemen hemen bütün ilkel kavimler gök tanrısı denen bir yüce varlığa inanırlar. Bu tanrı, sınırsızlığı ve uzaklığı dolayısıyla yüceltildiği için karanlık bir kavram olarak belirmektedir. Mitolojilerde tanrıların adları belirtildiği halde, aşağı kültürlerde bu tanrılara pek ibadet edilmemektedir; çünkü en kutsal ruhlar insanla-

rın hayatıyla en somut ve yakın biçimde ilişkili olan ruhlardır. Bunlar arasında güneş, ay, yağmur (veya şimşek), yenen hayvanlar ve genel olarak bereket, yiyecek, hastalık, güçlülük veya zafer sağlayan kudretler yer alır. Bunlardan en çok göze çarpanlar ise belki de bizce sırf hayalî sayılan varlıklardır. Bu varlıkların kahramanlıkları, hileleri veya olağanüstü maceraları, onları açık bir biçimde tabiatüstü varlıklar durumuna sokmaktadır. Çoğu mitolojik figürlerin kendileriyle ilgili dinî törenleri yoktur. Daha ilkel kültürlerde ise ağaçlarda, dağlarda, sularda, gök cisimlerinde bulunan bir çok ruhlar mevcuttur. Bu ruhların insan hayatında özel bir etkisi bulunmadığından, onlar, kendilerine dua edilen, kurbanlar sunulan nesneler değildir. Bununla birlikte, bütün bu mitolojik malzemeler zamanla geleneksel dansların, şölenlerin, büyü törenlerinin ortaya çıkışında önemli rol oynamıştır. Hattâ bunlar yeni bir takım inançların doğmasına da neden olabilmiştir. Bu nedenle denebilir ki, mitoloji ve tören birbirini etkilemekte ve kutsal varlıklara yönelik dinî törenlerin teşekkülüne yol açmaktadır.

İlkel mitolojiler çok sayıda çeşitli ruhları ihtiva eder. Bunlar yüce ruha tâbi olan ruhlardır. Bazan iyi veya kötü ruhlar olarak sınıflandırılırlar; ancak bu ikili ayırım mutlak surette benimsenmiş değildir. Her ruhun en azından insandaki kadar çok çeşitli ahlâkî sıfatları vardır. Bununla birlikte ilkel mitolojinin ana çatısı ve konuları nadiren ahlâkîdir.

5) Ruhlarla Haberleşme :

Ruhlarla haberleşme hemen her ilkel kültürde bulunmakla birlikte, bazılarında ötekilere nazaran çok

daha fazla geliştirilmiştir. En ilkel halklar arasında bile bu, basit bir yakarış ya da biçimsel bir saygı gösterisi şeklini alır. Ata ruhları üstün bir oynar. Fazla ilkel kültürlerde kafatasmarı, kemikler veya diğer kalıntılar vasıtasıyla bu ruhlar, yaşayanlara rehberliğe ve onları yönetmeye devam ederler. Ruhların rehberliği genellikle rüyalar, cezbe halleri, birsamlar veya diğer kişisel ilham biçimleri sayesinde elde edilir. Çoğu zaman her kabilede bu tür haberleşmelere diğerlerinden daha yatkın kişiler vardır. Bunlara kutsal kişiler ya da şamanlar gözüyle bakılır. Şiddeti fazla olan ilkel âyinlerin ve dinî disiplin şekillerinin çoğu rüya görmek ve cezbeye girmek amacını taşırlar. Bu rüya ve cezbe halleri, kişinin, ruhların büyülü kudreti ile ilişki kurmasını sağlar ve onun klan içinde tam üyelik elde etmesine, özel haklar sağlamasına; bir başka açıdan ise hem yaşayanlarla hem de ölülerle, hem toplumsal hem de ruhanî zümre ile kendisini bir hissetmesine hizmet eder.

6) Kurban :

Kurban insanların ruhlarla irtibatlarını sürdürmelerinin ve onlar vasıtasıyla kendi kaderlerini denetlemeye çalışmalarının bir şeklidir. İlk kurban biçimleri arasında ölülere adanmış sungular yer alır. Ancak bunlar çoğunlukla tam anlamıyla kurban olmayıp, ölülerin kullanması için sağlanan nesneler ve ihtiyaç maddeleridir. Atalara kurban sunma âdeti çok yaygındır. Kızdırılmış ruhları yatıştırmak için sunulan keffaret kurbanları oldukça eskidir; hattâ bu kurban türünün bazı kültürlerde ilk olarak ortaya çıktığı anlaşılıyor. Hiç kuşkusuz, ilkel kavimler arasında korku unsuru kuvvetlidir. Onların kendilerini daha güvenli hissetmeleri için kendilerine yükledikleri aşırı dinî ödevlerden bazılarının nedeni işte

bu korkudur. Ancak bazı nazariyatçıların belirttiği gibi, korku tek neden değildir. Bir hayvanın veya insanın, onu törenle yemek yemek suretiyle, güçlerini elde etmek arzusu, büyünün hemen yanında yer alan en ilkel unsurlardan biridir. Aynı şekilde totem olan hayvanı kurban ederek yeme âyini de en ilkel kültürlerde görülmektedir. Avlanma, savaş veya hasadtan sonra sevinç kurbanları yaygındır. İnsan kurban etme nispeten nadir olarak görülüyor.

7) Törenler :

Kurban, çoğunlukla ilkel törenlerin bir yönünü teşkil eder. İlkel kültürlerde tören, dinî ibadetlerden çok daha kapsamlıdır ve sosyal zümrenin kendi kendisini ifade etmesinin en evrensel bir şeklidir. Dinî tören şekilleri çok çeşitlidir. En yaygın şekli dansetme, tören konularını gösteren maskeler ve figürlerdir. En ilkel kültürlerde bu gibi kutlamalar avlanmadan önce ve sonra, totem hayvanı için genellikle yiyecek üretimini korumak amacıyla yapılan yıllık törenlerde ve topluma giriş âyinlerinde düzenlenir. Ziraatçi toplumlar arasında ise, mevsimle ilgili törenler yaygındır. Sözgelişi, baharda düzenlenen bereket törenleri önemli bir yer işgal eder. Bu törenler genellikle gökle yerin birleşmesini veya buna benzer bir üretim konusunu simgeler. Ziraatçi toplumlarda düzenlenen bir başka tören de yağmur törenleridir. Bu törenler, kurak bir mevsim sonunda bir kaç hafta sürer. Yine aynı toplumlarda görülen bir başka tören de, hasad törenleridir. Bunlar da ilk meyvaların kutsal ruhlara sunulması ve «Ekin ruhları» için yapılan çeşitli törenler biçiminde görünür. Bazı ilkel toplumlarda gizli ya da kutsal cemiyetler yaygındır. Bu cemiyetler az çok esrarlı her tür ibadeti geliştirirler. Bu tür

törenlere bağlılık dinî sanatın çeşitli biçimlerinin gelişmesini teşvik edici bir rol oynamıştır. Maske şekilleri ve mitoloji figürleri süsleme sanatlarının yaygın uslûbunu hazırlamıştır. Küçük heykelcikler çoğunlukla geçit törenlerinde, danslarda, sunak taşları v.b. üzerine yapılan fetişler ve resimler olarak kullanılmışlardır.

MEZOPOTAMYA DİNLERİ

I. Sümer ve Babil Dinleri :

Babil ülkesi adıyla bilinen Mezopotamya, Fırat ve Dicle nehirleriyle, tabiî bir öneme sahiptir. Bu iki nehir arasında yer alan alüvyonlu ovalar, bu bölge ile Mısır'da Nil nehrinin alüvyonlu ovaları arasında bir benzerlik bulunduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Mezopotamya, Mısır'ın aksine, yabancı istilâlara karşı tabiat tarafından korunmamıştır; her yanı göçlere ve istilalara açıktır. Bu nedenle Mezopotamya ya da Babil ülkesi bir çok kültürün biraraya gelip karıştığı bir bölgedir.

Mezopotamya'yı meydana getiren bu alüvyonlu geniş ovaların güneyinde hurma ağaçlarının yetişmesine elverişli yumuşak bir iklim, kuzeyinde ise kışın meydana gelen donlarla canlı bir faaliyet için elverişli soğuk bir iklim hüküm sürmektedir. Bu bölgenin güney kesimi bizce bilinen en eski uygarlığın vatanıdır. Bu uygarlığın sahipleri olan Sümerler en azından M. Ö. 3. bin yılının ortalarından itibaren bu bölgeye gelip yerleşmişlerdir. Daha önceleri ise burada Sâmi ırkın yaşadığı sanılıyor. Sümerler bu bölgeye geldiklerinde işte bu ırkla karışmışlardır.

Sümerler bu bölgenin yerli halkı olmadığına göre, nereden geldiler? Sümer mitolojisinden anlaşıldığına göre, onların aslında farklı bir ülkeden, büyük bir ihtimalle de İran'ın dağlık bölgelerinden geldikleri kabul edilmektedir.

Sümerlerin ilk kültür merkezleri, Fırat ve Dicle nehirlerinin birlikte Basra Körfezine döküldüğü yerin yakınlarında kurulmuş olan Ur ve Eridu ile daha

yukarıdaki Uruk ve bunun doğusunda yer alan Larsa idi. Daha kuzeyde Fırat üzerinde Nippur ve diğerleri yer alıyordu.

Eski Sümer ülkesinin bir şehirler toplamından meydana geldiği ve bu şehirlerin benzeri bir kültür biçimine sahip oldukları anlaşılıyor. Her şehir, bu şehrin koruyucusu veya efendisi sayılan bir tanrıyı kabullenmiştir. Onun yanında çeşitli karakterde başka tanrılar bulunmakta idi. Bunlardan bazılarının kendilerine ait kutsal bölgeleri bulunduğu halde, bazıları baş tanrıya ait olan tapınakta onun âilesi ya da maiyeti olarak yer alıyordu. Krallar şehrin aynı zamanda dinî önderleri ve tanrının baş rahibi idiler. Lagaş'ta yapılan kazılar böyle bir toplumun tanrılar sistemi hakkında bilgi vermektedir.

Lagaş krallarının baş tanrısı Ningirsu (Girsu kentinin Bey'i) idi. Onun yanında eşi tanrıça Bau ve ona çeşitli biçimlerde hizmet eden başka tanrılar bulunuyordu. Bu hizmetlere örnek olarak sürülere bakmak, tanrının arabasını çeken hayvanlardan sorumlu olmak, sulama kanallarını gözetmek, savaşta tanrının silahlarını taşımak gibi hususları verebiliriz.

Şehirler arası sürekli bir savaş hali mevcuttu. Bazan bu şehirlerden biri ötekilere egemen olur ve bu şehrin tanrıları sistemde üstün bir yer işgal ederdi. Bu şekilde sivrilen tanrılardan biri Ea'dır. Her türlü kötülüğün savuşturulmasını, kızdırılan tanrıların öfkelerinin yatıştırılmasını, hastalıkların tedavisini sağlayan, kuvvetleri büyüleri ve törenleri bilen bir tanrıdır.

Bu tanrının da üstünde Enlil veya Ellil yer almaktadır. Bu tanrı, eski Sümer sisteminin baş tanrısıdır. Ona Nippur şehrinde tapılıyordu. Cihan Bey'i

olarak ün kazanmıştır. Ur'da tapınılan Sin ve Legaş'ta tapınılan Ningirsu onun oğulları idi. Kralları iktidara geçiren ve ülkeeleri yöneten Enlil'di. Onun adına Nippur'da Ekur (Dağ Evi) adı verilen bir tapınak insa edilmiş; ona kendi unvanlarını ihtiva eden nesneler sunulmuştur.

Ea ve Enlil'le ilgili bir başka tanrı Anu'dur. Uruk şehrinin tanrısıdır. Nana (İştar') ın babasıdır. Mitolojide gök tanrısıdır.

Oldukça eski olan tabletlerde bu üç tanrı bir arada anılmakta; Anu, Enlil ve Ea şeklinde bir üçlük teşkil etmektedir. Evrenin yönetimi bu üç tanrı arasında pay edilmiştir. Anu göklerin, Enlil yeryüzünün ve onu çevreleyen havanın ve Ea da tatlı suların tanrısıdır. Bu üçlük diğer yerel tanrılar arasında sivrilmiş; Sümer mitolojisi ve dini bu üçlük etrafında toplanmıştır.

Kuzey Babil ülkesinde ise çoğunluğu Sâmi ırkın teşkil ettiği Akad'lar bulunuyordu. Bunlar Sümer uygarlığına ait pek çok şeyi benimsemişlerdir. Roma hâkimiyetindeki Yunan uygarlığı gibi, Sümer uygarlığı da yüksek kültürü sayesinde hâkimiyeti altında bulunduğu kavimlere büyük etkide bulunmuştur. Akkad krallığını M.Ö. 2500 yıllarında Sargon kurmuş ve bütün Sümer ülkesini ele geçirmiştir. Daha sonra Elam ve Amurru (Suriye) bu krallığa katılmıştır. Ancak bu krallığın ömrü uzun sürmemiş; Ur kralları yönetiminde tekrar bir Sümer İmparatorluğu kurulmuş ve üç yüz yıl ülkeye egemen olmuştur. Bunu Elam egemenliği izlemiş ve bu sıralarda Asurlular bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Elam egemenliğini bir süre sonra Kuzay Babil'de ortaya çıkan yeni bir krallık devralmıştır. Babil hanedan-

lığı adı verilen bu krallığın hükümdarlarını Sâmiler değil, Suriye'den gelen Amurrular teşkil etmiştir. Bunlar önce tüccarlar ve istilacılar olarak ülkeye girmişler; ortaya yeşlemişler ve zamanla hâkim olmuşlardır. Bu krallığın en parlak devri olan Hammurabi zamanında tüm Sümer, Elam ve Asur ülkesi ele geçirilmiştir. Hammurabi, Cihan İmparatoru unvanını almış; idare ve teşkilatlanmadaki başarısı ile ün kazanmıştır. Ünlü Hammurabi kanunları onun zamanında yapılmıştır.

Babil hakimiyetinden önce Babil'in eski Sâmi ırkına mensup yerlilerinin dini, esasta komşuları Sümerlerinkinden pek farklı değildir. Bir çok şeyi onlardan almışlardır. Sümerlerin etkilendikleri başlıca tanrılar sık sık ikinci bir üçlük şeklinde görülen Sin, Şamaş ve İştar'dır. Onlar, Sümerlerin güneş ve ay tanrılarını Şamaş ve Sin olarak kabul etmişler; tanrıçalarına da İştar adını vermişlerdir. İştar, sabah ve akşam yıldızının, aşkın, analığın ve bereketin tanrısıdır. Mitolojide önemli yeri olan bir tanrıçadır.

Amurrular ise bu tanrılar yanında ayrıca Amurru adı verilen tanrıya tapınmışlardır. Fakat onların özellikle bağlı oldukları tanrı Adad'tır. Savaş ve fırtına tanrısıdır. Çoğu zaman İştar'ın yerini alarak Sin ve Şamaş'la birlikte bir üçlük meydana getirir ya da bir dördüncü tanrı olarak görünür.

Babil hâkimiyeti sırasında ise, Babil şehri merkez olunca, bu şehir büyük önem kazandı. Bu şehrin tanrısı olan Marduk da en büyük mevkiline yerleşti. Nippur şehrinin tanrısı Enlil'in unvanları, efsaneleri ve görevleri ona maledildi. Marduk ayrıca Ea'nın oğlu olarak kabul edildi. Tanrıların en bilgesi olan Ea tüm bilgeliği ona verdi.

Babillilerin yazılı hale getirilmiş bir mitolojisi hazinesi mevcuttur. Bütün bu hazinede Sümerlerin mitorolojisi esas olarak benimsenmiştir.

Bu efsanelerden (mitolojilerden önemli biri, tanrının Mezopotamya insanının hayatındaki üstün yeri ile ilgili olan İştar'ın yeraltı âlemine iniş efsanesidir. Bu efsanaye göre çoban tanrısı Temmuz (Sümerlerde Dumuzi. Temmuz ayı adını bu kelimeden almaktadır) tanrıça İştar'ın kardeşi ve aşığıdır. Temmuz, bazı kayıtlara göre bir yaban domuzu, bazı kayıtlara göre de bizzat İştar tarafından öldürülür ve yeraltı dünyasına iner. İştar aşığını kaybetmiş olmanın üzüntüsüyle Temmuz'a kavuşmak çin ağlayıp sızlamaya başlar. Bir yolunu bularak yeraltı dünyasına iner. Onun ayrılmasıyla yeryüzünde kuraklık başlar, insanlar ve hayvanlar kısırlaşır. Büyük tanrıların veziri Papsukkal tanrıça İştar'ın artık geri dönemeyeceğini bildirir. Bu arada İştar teraltı dünyasının kapısına dayanmıştır. Kapı açılmadığı takdirde, onu kıracağını ve ölüleri canlılar üzerine saldırtıp yok edeceğini söyleyerek tehditler savurur. İştar yedi kapıdan geçer; her kapıdan geçişinde elbisesinin bir parçasını kaybeder. İştar işlediği bu suçtan ötürü cezalandırılmak üzere yargıçlar önüne çıkarılır. Yargıçlar «ölüm gözlerini» onun üzerine çevirirler. İştar ceset haline dönüştürülerek bir kazığa asılır. Büyük tanrıların veziri, yeryüzünde ortayaçıkan kısırlığı, bu kısırlıktan ötürü bir süre sonra kendilerine tapacak, kurban sunacak kimse kalmayacağını tanrılara anlatarak, İştar'ın yeryüzüne gönderilmesi için yakarır. Bunun üzerine İştar yeniden canlandırılıp, yeryüzüne gönderilir. Yeryüzündeki kısırlık ve kuraklık ortadan kalkar. Bunun anısına insanlar her yıl Temmuz aylnda törenler düzenlerler. Eski Ahid'de

işaret bu efsane Yunan mitolojisinde de yer almaktadır.

Bir başka önemli efsane de Marduk'un korkunç dev Tiamat'la savaşını konu edinen Enuma Eliş adındaki Yaratılış Efsanesidir. Bu efsanede anlatılanlara göre, her şeyin aslı Apsu ve Tiamat çidtiyle temsil edilen kaos halindeki sudur. Apsu ile Tiamat'ın suları birbirine karışmış bir durumdadır. Bu ikisinden Lahmu ve Lahamu (denizle nehirlerin birleştikleri yerde bıraktıkları kalıntı) ve onlardan da Anşar (gök) ve Kişar (yer) doğar. Bu sonunculardan ise uzun bir süre sonra Anu ve Ea (veya Enlil) dünyaya gelir. Apsu ve Tiamat bu tanrılardan huzursuzluk duyarlar. Oğulları Mummu ile birlikte onları yoketmeyi planlarlar. Tiamat başkomutanlığa Kingu'yu tayin eder ve göğsüne kader tabletlerini asar. Bu tabletlerde şöyle denmektedir: «Senin emrin boşa çıkarılmayacak ve sözün yerine getirilecektir». Ea olanları öğrenip, Anşar'a iletir. Anşar düzeni sağlamak üzere Anu'yu görevlendirir. Fakat Anu çaresizlik içinde geri döner; Ea da başarı sağlayamaz. Daha sonra Marduk tanrıların savunucusu olarak ileri çıkar ve tanrıların kendisine üstün kudret vermeleri şartıyla Tiamat'ı yeneceğine söz verir. Toplantı yapılır. Yenilip içildikten sonra tanrılar törenle Marduk'a dünya hakimiyetini verirler. Marduk silahlanır; arabasına binerek, düşmana karşı yola çıkar. Kingu onu görür görmez korkudan ödü kopar, fakat Tiamat karşı koyar. Marduk ağını onun üzerine atar; ağzını açtığı anda da rüzgarı serbest bırakarak boğulmasını sağlar. Marduk mızrağı ile Tiamat'ı öldürür. Tiamat'ın müttefikleri kaçarak kurtulmaya çalışırlarsa da, yakalanıp öldürlürler. Marduk, Kingu'dan kader tabletlerini alarak kendi göğsüne ta-

kar. Sonra tekrar Tiamat'a döner. Cesedini parçalayarak, yarısını göz okyanusunun sularını tutmak üzere gökyüzü; diğer yarısını da yeraltı okyanusunun kapağı olarak yeryüzü haline sokar. Tanrıların yerlerini tayin eder; yıldızları ve takım yıldızlarını yerleştirir; takvimi düzenler. Tanrılar, kendilerine tapacak kimse olmadığından yakınırlar. Marduk, bunun üzerine, insanı yaratmaya karar verir. Kingu'nun kanından insanoğlu yaratılır.

Yaratılış efsanesi yanında 20 tabletlik bir şiir daha yer alır ki, bu, Gılgameş Destanı adıyla bilinir. Bu destan Sümerce yazılmış, Hurrî, Hitit ve Yunanlılara geçmiştir. Hattâ bugün bizde de İskendername adıyla söylenir. Destan'da üç ana konu üzerinde durulur: a) Dostluk, b) Ebedî hayat, c) Sevgi. Destanın kahramanı Gılgameş Uruk şehrinin zâlim kralıdır. Şehrin halkı onun zulmünden çaresiz kalarak, ona bir rakip yaratmaları için tanrılara başvururlar. Tanrılar Enkidu adında bir rakip yaratırlar. Enkidu bir insandır; yalnız hayvanlarla yaşamaktadır, vücudu kıllıdır, yabânî ve beşerî zevklerden uzaktır. Bir zaman sonra Gılgameş'in avcılarından biri bu yaratık hakkında krala bilgi getirir. Gılgameş, Enkidu'nun bir fahişeyle aldatılarak şehre getirilmesini sağlar. Kral bununla güreş tutar ve yenilir. Dostluk andı içerler. İki arkadaş enerjilerini sarfetmek üzere savaşlara ve çeşitli maceralara atılırlar. Hepsinden başarı ile geri dönerler. Sonunda ılgın ormanlarına giderler. Orada Enlil adına ormanı koruyan, ateş püsküren korkunç yaratık Huvava (Humbaba)'yı öldürürler. Dönüşte tanrıça İnanna (İştar) Gılgameş'e çşık olur. Gılgameş bu aşkı reddettiği gibi, ona fahişelik de isnat eder. Bunun üzerine İnanna, onu öldürmesi için korkunç boğayı gön-

derir. Fakat Gılgameş dostuyla birlikte boğayı da öldürmeyi başarır. Bunun üzerine tanrılar toplanarak Gılgameş ve dostu Enkidu'nun ölümüne karar verirler. Enkidu hastalanır ve ölür. Gılgameş ise, vücudunun üçte biri ilahî olduğundan, bir süre daha yaşayacaktır. Gılgameş'in yüreğini ölüm korkusu kaplar. Ebedî hayatı, ölümsüzlüğü aramaya başlar. Gezileri sonunda güneş tanrısı Şamaş'a ulaşır. Şamaş, ona boşuna dolaştığını söyler. Fakat Gılgameş vazgeçmez, yoluna devam eder. Sonunda ölüm denizinin kıyısına varır. Özel bir kayıkla denizi aşarak, bu denizin ortasında oturan ve ölümsüzlüğün sırrını bilen Utnapiştim adındaki adama ulaşır. Ona ölümsüzlüğün sırrını sorar. Utnapiştim ona yardımcı olamaz. Ona kendi ölümsüzlüğüne neden olan olayları anlatır. Bu, tipik bir Tufan efsanesidir. Buna göre, eski günlerde tanrılar Enlil'in başkanlığında insanoğlunu tufan vasıtasıyla mahvetmek isteyince, tanrı Ea, bu durumdan Utnapiştim'i haberdar etmiş; büyük bir gemi yaparak, karısını ve her canlıdan bir çifti gemiye almasını öğütlemiştir. Utnapiştim bu öğüdü yerine getirmiş ve Enlil, yaptığından pişman olunca, canlıları kurtarmasının bir ödülü olarak kendisine ebedî hayatı vermiştir. Ancak bu tür bir olay artık tekrarlanmıyacaktır. Utnapiştim, Gılgameş'e sadece bir çeşit ölüm demek olan büyülü bir uykuya yatmasını önerir. Gılgameş hemen bu öneriyi yerine getirir. Tam yok olacağı sırada Utnapiştim'in karısı Gılgameş'e acıyarak, onu tam zamanında uyandırır. Gılgameş çaresiz Uruk'a dönmeye karar verir. Ayrılırken Utnapişti, karısının isteği üzerine, ona bir ayrılık hediyesi vermek ister ve denizin dibinde yetişen hayat otudan söz eder. Gılgameş, Utnapiştim'in kayıkçısının yardımıyla otu elde eder.

Karaya çıkarak Uruk şehrine yönelir. Hava sıcak ve yolculuk oldukça yorucudur. Bir göle rastlar. Serinlemek için soyunur ve göle girer. Hayat otunu da bu arada kıyıda bırakmıştır. Bir yılan bu sırada deliğinden çıkarak, otu alıp götürür. Gılgameş de çaresizlik içinde kendisini kaderin çemberine bırakır.

Bu efsanede özellikle Yahudilik ve İslâmiyetteki Tufan olayıyla yakın benzerlik bulunduğu için Tufan'la ilgili bölüm dikkati çekmektedir. Sümer ve Babil tabletlerinde Tufan sonunda geminin oturduğu dağın adı Nisir dağı olarak geçmektedir. Son bulgular da M. Ö. 3200 yıllarında bir şehri silip süpüren böyle bir olayın vuku bulduğunu doğrulamaktadır.

Bu efsaneler dinî törenlerde somut ifadelerini bulmuştur. Bu törenler arasında en önemlilileri Yeni Yıl törenleri ile Temmuz törenleridir. Bu törenlerde hayata düşman olan güçlerin defedilmesi, verimliliğin ve hayatın sürekliliğinin gözetilmesi ve sağlanması, kargaşa haline sebep olan korkunç varlığın fethi, tabiatın ve halkın düzenli bir hayata kavuşturulması konuları işlenmektedir. Törenlerde bizzat kral başrolü oynar. Kralın kendisi ilâhî sayılmasa da, tanrının temsilcisi olarak yüksek bir yer işgal eder.

Tapınaklar Ziggurat adı verilen, taştan yapılmış basamaklarla ulaşılan yüksek bir platform üzerine inşa edilmiştir. Göğün ve yerin temel platformu sayılan bu tapınaklar Babil Kulesi adıyla da bilinir.

Sümer ve Babil dinlerinde tanrılara hayvan kurban etme yaygındır. Kurban edilen hayvanlar arasında koyun, keçi, balık ve çeşitli kuşlar yer alır. Ayrıca tanrılara buğday, incir, şarap, yağ, süt, bal ve buhur sunulurdu.

Büyü ve falcılık da eski Mezopotamya uygarlığında önemli bir yer tutar. Özellikle ilkel dinlerde görülen karaciğer falı yaygındır.

Öte yandan her mesleğin bir üstadı olduğu fikri, yıldızlar ve burçların isimleri hep Sümer- -Babil uygarlığının mirasıdır. İnsanların yüz çizgilerinden ve vücutlarından insan karakteri anlama yöntemi de bu uygarlığa kadar gitmektedir.

II. Asur Dini

Mezopotamya uygarlığında önemli bir yeri olan diğer bir ulus da Asurlulardır. Asur şehri civarına kümelenmişler ve diğer Mezopotamya uygarlıkları gibi Sümer kültüründen etkilenmişlerdir. Asur şehri Küçük ve Büyük Zab suyu arasında Dicle'nin batısında yer alan bir şehirdir. Asurluların ilk baş kentidir. Daha kuzeyde ise Nineveh bulunmaktadır. Asurlular ilk Babil hanedanlığı sırasında Babil'e bağlı idiler. Babil krallığının zayıflamasıyla bağımsızlıklarını elde ettiler. Daha sonra bütün Mezopotamyayı ele geçirdiler.

Sümerlerin aksine Asurlar daha başlangıcından itibaren ulusal bir birlik olarak görünürler. Onların başka kavimlerle yaptıkları savaşlar Assur'un tanrı olarak yücelmesinde önemli etken olmuştur. Assur, savaşta olduğu kadar barışta da bütün iyi şeylerin sahibidir.

Önem bakımından ikinci sıraya Babil'den aldıkları İştar adındaki tanrıça işgal eder. Her Asur şehrinin bir İştar'ı bulunur. Amurruların Adad'ı da Asur sisteminde yer alır. Adad fırtına ve savaş tanrısıdır. Üç çatal ağızlı yıldırım ve balta biçiminde temsil edilir.

Kutsal hayvanı ise boğadır. Bu tanrı Asur ordularında savaşır ve Asur krallarının savaş meydanlarında sundukları kurbanları Assur'la paylaşır.

Asurluların bir başka tanrısı Sâmilerin Samaş adına verdikleri güneş tanrısıdır. Hak ve adâletin tanrısıdır. Özellikle son Asur kralları bu tanrının ahlâkî niteliklerini vurgulamışlardır. Düşmanlar daima hatalı oldukları için Şamaş onları cezalandırma suretiyle hakkı ve adaleti egemen kılar. Sümerlerin ay tanrısı Nanna Asurlularda Sin olmuştur.. Karısı Ningal (Nikal)'dir. İştar adına bir kızı ve Nusku adına bir oğlu vardır. Asurların son zamanlarında Sümer tanrılarından Marduk da tanrılar arasında yer alır. Ancak tanrılar listesinde Assur'dan sonra ikinci sırayı işgal eder. Bazı Asur kralları Nin - ib şeklinde ifade edilen yenilmez savaşçı tanrıya önemli yer vermişlerdir.

Asur tapınakları Babildekilerle aynı uslûpta inşa edilmiştir. Törenleri, falcılık ve kehanet sanatını Ba bil'den olduğu gibi almışlardır. Babil'de olduğu gibi, yıldızlara bakarak kehanette bulunmak ve karaciğer falı yaygındır.

ANADOLU DİNLERİ

I. Hitit Dini :

Hitit dini Anadolu'da yaşamış olan bir ulusun dinidir. Hititler bu ülkeye Hatti ülkesi adını verirler. Bu ad aslında Hititleerden önce bu bölgede yaşıyan Hattiler tarafından verilmiştir. Hititlerin konuştuğu Hitit dili de Anadolu'nun yerli dili değildi. Öyle görünüyor ki, indo-Avrupaî bir dil olan Hitit dili istilacı kavimler vasıtasıvla Hatti diline sokulmuştur.

Hatti ülkesi M. Ö. 2. bin yılında bir devlet, daha sonra da bir imparatorluk haline geldi. Hititlerin başkenti Hattuşaş (bugünkü Bozaköy)'dır. Anadolu'nun dağınık şehir toplumları Hattuşaş krallarının üstün becerisi sayesinde kısa zamanda bir birlik meydana getirdiler. Ancak bu şehir toplumları kendi bölgesel yönetimlerini ve haklarını korumaya da devam ettiler.

Dinde de her küçük toplumun kendi bağımsızlığını koruduğu anlaşılıyor. Bu toplumlar her şeyden önce resmî ve askerî açıdan Hattuşaş'a bağlı idiler.Bölgesel kutsal yerler olduğu gibi bırakılmış, buralarda tapınmaya müdahale edilmemiştir. Krallar, ülkenin yüce rahibi görevini yüklenerek bu yerlerin önemini azaltmak yerine artırmışlardır. Her kral bir seyahat düzenler, bu seyahat sırasında en önemli ibadet merkezlerini ziyaret eder ve belli başlı törenleri yönetirdi. Tapınakların korunması bölgenin komutan ve valilerine ait başlıca görevlerden biri idi. Bu durum Hitit tanrılarının sayı itibariyle artmasına ve onların dinine «Bin tanrı dini» denmesine neden oldu.

Hititlerin, güneye Suriye yaylalarına kadar olan bölgeyi ele geçirmeleri, Hurrî, Sümer ve Babil tanrıları hakkında bilgi edinmelerini sağladı. Bu tanrılar da Hitit sisteminde yer aldı.

Bölgesel ibadetler hakkında bize âbideler yardımcı olmaktadır. Tabletlerden aksine âbideler ülkenin her tarafına yayılmıştır ve bölgesel ibâdetler hakkında bize kesin deliller vermektedir. Tabletler sadece tanrı adlarını verdikleri halde, âbideler belli bir bölge inle ilgili tanrı tiplerini resimlendirmektedir. Bu tanrılar; a) sağ elinde tuttuğu bir silah ya da âletle, b) sol elindeki bir sembolle, c) kanatlar veya başka ilâvelerle, ve d) sık sık üzerinde durdukları bir kutsal hayvanla temayüz ederler. Anadoluda Hititlerin egemenliği ile yönetimin tek elde toplanması belirli bir terkibe ulaşmayı zorunlu kılmış; devletin yüce kanunlarının ülkenin bütün tanrı ve tanrıçalarının güvencesi altında bulunması gerekmiştir. İşte bu nedenle Hitit kâtipleri anlaşma ve fermanlarda yakarışlarını ifade etmek üze re bölgesel tanrıların listelerini vermişlerdir. Bu yolla benzer tanrılar ve tanrıçalar birleştirildi ya da aynı tanrı ve tanrıçalar olarak görüldü. Böylece düzenli bir tanrılar zümresi geliştirilmeye çalışıldı. Bu arada dev let ve krallık da belli bir grup büyük ulusal tanrıların himayesine alındı. Bu tanrılara başkentte büyük törenlerle ibadet edildi.

Farklı bölgesel inançlardan resmî bir tanrılar züm resinin meydana getirilmesinde Hattuşaş rahiplerinin önemli rolü olmuştur. Bu tanrılar zümresinin başında komşu Arinna şehrine ait olan ibadet yer alır. Arinna aynı zamanda güneş tanrıçasının adıdır. Bu tanrıça, Hatti ülkesinin, göğün ve yerin kraliçesi unva-

nını taşır. Hitit devletinin koruyucusudur. Kral savaşta ve ulusal bir tehlike sırasında yardım için önce ona başvurur.

Hititlerin bir de erkek güneş tanrısı vardır. Ancak onun güneş tanrıçası Arinna ile ilgisi açıkça belirlenmemiştir. Bu tanrı mitolojide tanrıların kralı olarak görünür. Anlaşmalara ilişkin listelerden çoğunda ilk yeri o alır. Babil'deki benzerinde olduğu gibi, hak ve adâletin tanrısıdır; çünkü güneş eşit yükseklikten insanların yaptıklarını gözetler.

Güneş tanrısı, güneş tanrıçası Arinna'nın kocası değildir; onun kocası fırtına tanrısıdır. Fırtına tanrısı gökyüzünün kralı, Hatti ülkesinin efendisidir. Karısı gibi o da bir savaş tanrısıdır. Yabancı ülkelerle görüşmelerde ülkeyi sadece o temsil edebilir. Nitekim Hattuşiliş III ile Rameses II arasındaki anlaşmanın, Mısır'ın güneş tanrısı ile Hititlerin Fırtına tanrısının Mısır ve Hatti ülkesi için tesis ettikleri ilişkileri ebedî kılmak taşıdığı söylenir.

Fırtına tanrısının oğlu Telipinu bir tarım ve bereket tanrısıdır. Babası Fırtına tanrısı onun hakkında şunları söyler: «Benim oğlum kudretlidir; tarlayı sürer ve eker; onları sular; bitkileri büyütür».

Hititlerde şifa tanrıçası Kamru - Sepaş hastalıklardan koruyan bir kadın tanrıdır.

Hititlerin son yıllarında devlet dini Hurrîlerin kuv vetli etkisi altına girdi. Hurrîlerin tanrıçası Hebat (veya Hepit) güneş tanrıçası Arinna ile aynı sayıldı. Aynı şekilde Hebat'ın kocası Teşub da Fırtına tanrısı ile bir görüldü. Ayrıca Mezopotamya yanrılarından

Anu ve Antu, Enlil ve Ninlil, El ve Damkina Hitit tanrılar sistemine Hurrîler aracılığı ile sokuldu.

Hititler de, Babilliler ve daha sonra göreceğimiz Mısırlılarda olduğu gibi, tanrılar hakkındaki düşüncelerini mitoloji adını verdiğimiz hikaye ve efsanelerle anlatırlar.

Bu hikayelerden biri Fırtına tanrısı ile ilgilidir. Fırtına tanrısı, bir ejderha biçiminde temsil edilen illuyankaş'ı öldüren bir tanrı olarak görünür. Bu, tipik bir yeni yıl efsanesidir ve bir örneği Babil'in Yaratılış Efsanesinde görülmektedir. Bu efsanenin esasını ilâhî bir kahramanla kötü güçleri temsil eden düşmanı Fırtına tanrısını yener. Onun kalbini ve gözünü çıkararak güçsüz bırakır. fırtına tanrısı kaybettiklerini elde etmek için bir hileye başvurur: Onun yoksul bir adamın kızından bir oğlu olur. Bu çocuk büyüyünce ejderhanın kızıyla evlenir. Fırtına tanrısı oğluna şu talimatı verir : «Karının evine girince onlardan benim kalbimi ve gözlerimi iste». Oğlu bu talimatı yerine getirir; onlar da çalınmış organları itirazsız geri verirler. Fırtına tanrısı böylece organlarını yeniden elde edince, eski haline döner. Savaşmak üzere denize çıkar. Savaşta ejderha İlluyankaş'ı yenmeyi başarır.

Bu noktada efsane garip bir bölümle devam eder. O sırada Fırtına tanrısının oğlu ejderhanın evindedir. Babasına şöyle bağırır : «Bana da vur. Beni sağ bırakma.» Bunun üzerine Fırtına tanrısı ejderhayı da, oğlunu da öldürür.

Görüldüğü gibi, bu efsane, ejderhanın hileye aldanarak yaptığı aptallığı, tanrı adına hareket eden insan unsurunu tasvir eder. İnsanın sonunda elemle karşı

karşıya gelmesi anlatılır. Fırtına tanrısının oğlunun «Bana da vur» diye haykırması, düşüncesizce misafirperverlik kurallarını çiğnediğinin, yaşamaya tahammül edemeyeceği büyük bir günah işlediğinin ifadesidir. Bu efsane her yıl baharda düzenlenen Purilli törenlerinde okunurdu.

Bir ikinci efsane de bereket tanrısı Telipinu hakkındaki «Kaybolan Tanrı Efsanesi»'dir. Bu efsanede yeryüzünde beerket tanrısının yokolmasıyla tüm hayatın felce uğraması, tanrının aranması ve nihayet bulunup eve getirilince, yeryüzünün yeniden canlanması tasvir edilir.

Bu efsanede anlatıldığına göre tanrı, belirtilmeyen bir nedenle kızgınlıkla sağ çizmesini sol ayağına, sol çizmesini ne sağ ayağına geçirerek çıkıp gider. Bunu kuraklık izler. Ağaçlar, meralar ve kaynaklar kurur. Açlık başlar. Tanrılar ve insanlar açlıktan ölümle karşı karşıya kalırlar. Güneş tanrısı bir şölen düzenleyerek bin tanrıyı bu şölene dâvet eder. Şölen sırasında yerler, fakat doymazlar; içerler, fakat susuzluklarını gideremezler. Bunun üzerine Fırtına tanrısı oğlu Telipinu'yu hatırlayarak, şöyle der : «Telipinu ülkede değildir. Kızıp gitmiş ve bütün iyi şeyleri birlikte götürmüştür». Büyük küçük tanrılar Telipinu'yu aramaya çıkarlar. Güneş tanrısı süratli bir kartalı şu talimatla yola çıkarır : «Git, yüksek dağları, boş vadileri, koyu mavi suları ara.» Kartal gider, fakat bulamaz. Güneş tanrısına, «Kudretli tanrı Telipinu'yu bulamadım» der. Sonra, Fırtına tanrısı tanrıça Hannahannas'a şöyle der : «Ne yapacağız? Açlıktan ölüyoruz.» Tanrıça cevap olarak Fırtına tanrısına, kendisinin yola çıkarak Telipinu'yu aramasını öğütler. Fırtına tanrısı yola çıkar. Ülkesinin

kapısını çalar, fakat açılmasını sağlayamaz. Kapının sağlamlığından balyozunun sapı kırılır. Bunun üzerine Fırtına tanrısı vazgeçerek, yorgunluk çıkarmak için oturur. Daha sonra Hannahannas kayıp tanrıyı aramaya bir arı göndermeyi salık verir. Fırtına tanrısı şu sözlerle itiraz eder : «Büyük küçük bütün tanrılar onu aradı, bulamadı. Bu arı mı onu arayıp bulacak? Kanatları da, kendisi de küçücük.»

Tanrıça bu itirazlara kulak asmaz ve arıyı gönderir. Arıya, Telipinu'yu bulunca ellerini ve ayaklarını sokarak, onu uyandırmasını, sonra da balmumuyla sıvayıp, geri getirmesini emreder. Arı gider; dağları, nehirleri, kaynakları arar ve Telipinu'yu bulur. Telipinu arı tarafından sokulunca uyanır; öfkeden kudurmuşa döner. Der ki : «Kızgınım. Uyurken ve kızgınlığımı giderirken neden beni konuşmaya zorladın?» Arıyla gitmek şöyle dursun, sığırları ve koyunları yoketmeye devam eder. Sonunda Telipinu bir kartalın sırtında ülkeye geri getirilir. Telipinu hızla gelir. Şimşek ve gök gürültüsü vardır. Yeryüzünde karanlığın altında bir hengâme hüküm sürmektedir. Kamru Sepaş onu görür; Telipinu'nun öfkesini gidermek için büyülü sözler söyler. Nihayet Telipinu tapınağına döner. Ülkesini düşünmeğe başlar Toz bulutlarını pencereden, duvanı da evden çıkarır. Tanrıların sunak taşını hazırlar. Ocakta yanan korları, ağıldaki koyunları, ahırdaki sığırları kurtarır. Anne çocuğuna, koyun kuzusuna, inek buzağısına bakar. Telipinu düşüncesini kral ve kraliçeye yöneltir. Onlara gelecek için hayat ve güçlülük verir. Daha sonra Telipinu'nun önüne yaz kış yeşil kalan bir ağaç yerleştirilir. Onun üzerinde bir koyun postu asılıdır. Postun içinde yağ, tahıl, sığır ve şarap vardır. Yine orada koyunlar,

günlerin uzunluğu, nesiller, kuzuların tatlı melemeleri, zenginlik ve bolluk bulunmaktadır.

Bu efsanede görülen tanrının kaybolmasıyla kötü sonuçların ortaya çıkması, dere tepe tanrının aranması, tanrının geriye dönüşüyle yeryüzünün yeniden canlanması gibi hususlar Adonis, Attis, Osiris ve Temmuz ile ilgili efsanelere yakın benzerlikler gösterir. Ancak Hitit metinlerinde bu efsanenin mevsim dönümü törenleriyle ilgisi açık değildir. Elimizdeki delillere göre, bu efsanenin rahipler tarafından yerine göre kullanıldığı anlaşılıyor.

Hitit tapınakları tanrının evi, rahipler de bu evin hizmetkârları idiler. Rahipler, tanrının fizikî ihtiyaçlarını, günlük olarak tespit edildiği biçimde karşılarlardı. Tanrı yıkanır, giydirilir; ona yiyecek ve içecek sağlanır; dans ve müzikle eğlendirilirdi. Tanrı'ya hizmet eden rahiplerin temiz ve dinî bakımdan arınmış olmaları gerekiyordu. Eğer pis sayılan bir şeye dokunmuşlarsa veya cinsel ilişkide bulunmuşlarsa, dinî bir arınma işleminden geçmeleri gerekli idi. Tanrı'ya ait olan yiyecek ve içeceğin başka amaçla kullanılması ve sıradan halkla paylaşılması yasaktı. Tapınak disiplinine göre, hizmetkârların akşamı kentte geçirmesi mümkün idiyse de, gece mutlaka mabette bulunmaları zorunlu idi. Rahibin, bütün geceyi karısıyla geçirmesinin cezası ölümdü.

Tanrı sadece tapınağın sahibi değil, aynı zamanda halkının da efendisi idi. Bu nedenle ona kurbanlar sunulur ve çeşitli hediyeler verilirdi. Tanrıya yaklaşmak ve onun yardımını kazanmak için bu gerekli idi. Ayrıca tanrıya yaklaşmak ve onun yardımını kazanmak için bu gerekli idi. Ayrıca tanrıya insan kurban etme âdetine de sık olmamakla birlikte rastlanmaktadır.

Daha önce de değindiğimiz gibi, Hititlerin belli günlere ait dinî törenleri vardı. Bu törenlerden bazıları mevsim adlarıyla, bazıları da anlamı olmayan isimlerle anılırlar. Her törenin gününde yapılması bir zorunluktu. Bu törenlerden biri Pruli (Yeryüzü) törenleridir. Bu törenlerde ejderhanın öldürülüş hikâyesi okunurdu. Bu, bir bahar töreni olarak sivrilmiştir. Bu törenler, yeryüzünün yeniden canlanması amacını taşıyordu.

Bütün eski toplumlarda tabiattaki bütün olgular, hattâ insan gücünün dışında kalan bütün konular kudretli, fakat insana benzeyen tanrıların yönetimi altındadır. Âlemin her bölümünü ayrı bir tanrı denetlemektedir. Bu düşünce, hiç kuşkusuz, her toplumun kendi sorunları ile ilgili tecrübelerinden doğmaktadır. Her Hitit şehrinin bir tapınağı bulunmaktadır. Her tapınakta ise uzun süre orada yaşayan, normal olarak görünmeyen bir varlık yaşamaktadır. Tanrılar görünmez ve ölümsüz varlıklardı. Diğer yönlerden, sözgelişi, ihtiyaçları, ilgileri, kendilerine tapınanlarla olan ilişkileri bakımından tamamıyla insan gibi tasavvur edilmişlerdir. İnsanla tanrı arasındaki ilişki efendi ile köle arasındaki ilişki gibiydi. Tanrı, kulunu her zaman gözetmek zorunda değildi. Sözgelişi, tanrı uykuda, eğlencede ya da seyahatte iken kulunu gözetemez. Tanrı her zaman akıllıca hareket etmeyebilir de. O takdirde hatasının ona gösterilmesi gerekir. Bir ülkenin ya da bir insanın, günah sonucu değil, tanrının ihmali neticesinde felâkete uğraması mümkündür. Bu ihlamden yararlanmayı hazır bekleyen şeytanlar ve kötü ruhlar mevcuttur. Bu durumda bir Hitit, tanrısına şöyle seslenir : «Ey tanrılar. Bu yaptığınız da ne? Ülkeye felâket gelmesine izin verdiniz. Hatti ülkesi yok oluyor. Hiç kimse size yiyecek ve içecek sunamı-

yor. En tanrılar. Bize dönün ve bu konuda bizi suçlu sayın. Sizin gözünüzde biz, hiçbir şeyi doğru yapmayız».

Hititler babalarının günahı dolayısıyla çocuklarının cezalandırılacağına inanırlardı. Tanrı, böyle bir durumda rüya ve cezbe halindeki biri aracılığıyla bu cezanın mahiyetini kişiye duyurmak zorunda idi. Fakat tanrının iradesinin genel olarak anlaşılma yolu, kehânet ve falcılıktı. Bunun üç çeşidi vardı : Kurban edilen hayvanın iç organlarına bakmak, uçan kuşların hareketine bakarak kehânette bulunmak ve falcılık.

İlk insanlar, elde etmeyi arzuladıkları nesneyi elde etme imkânlarından yoksun olunca, onu elde etmek için sembolik bir yola başvurmuşlar, ya onun bir benzerini yaparak, ya da hareketlerini taklit ederek bunu sağlayacaklarını ummuşlardır. Bâbil ve Asur'da olduğu gibi, Hitit ülkesinde de büyü yaygındır. Büyü bir hastalığı iyileştirmek, bedenî kusurları gidermek, her çeşit felâketi, hayaletleriğ toprağın verimsizliğini, ordudaki salgın hastalığı savuşturmak, düşmanlara lânet etmek, dostlara iyi şans getirmek, yeminleriin bozacağı düşünülen kimselere lânet ederek yeminleri güçlendirmek, yok olan ve ihmalkâr olan kimseleri ya da tanrıları cezbetmek için yapılır. Bir örnek vermek gerekirse : Bir eşek getirilir ve düşman ülkesine sürülür. Bu arada şu sözler söylenir : «Sen, ey Yarris. Bu ülkeyi felâkete uğrattın; bu eşek felâketi bu ülkeden kaldırıp, düşman ülkesine götürsün».

Kazılardan elde edilen bilgilere göre, Hititlerin bazan ölülerini yaktıktan sonra küllerini çömleklere koyarak gömdükleri anlaşılıyor.

II. Urartu Dini :

Urartu, Van gölü çevresindeki dağlık bölgeye Asurluların veridği bir isimdir. Ancak burada kurulan Urartu krallığı Fırat nehri, Kafkasya, Urumiye gölü ve Kerkük'e kadar uzanan bölgeleri içine alır. Bu krallık M. Ö. IX. - VII. yüzyıllar arasında en parlak devrini yaşamıştır. Urartu adının İbranca şekli Ararat'tır. Bilindiği gibi Ararat'ın, Nuh'un gemisinin üzerine oturduğu dağ olduğu söylenir.

Urartu halkının kiminle akraba olduğu hususu henüz çözülmüş değildir. Bazılarının sandığı gibi, Ermenilerle hiçbir yakınlıkları olmamıştır. Çünkü bulgulardan anlaşıldığına göre, Urartu dili Ermenilerin konuştuğu İndo - Avrupaî bir dil değildir. Urartu halkının büyük bir ihtimalle Hurrîlerle yakından ilgisi bulunmaktadır.

Urartu halkı tabiat olgularını ve kuvvetlerin temsil eden tanrılara inanmışlardır. Elliden fazla tanrıya sahip oldukları belirlenmiştir. Bu tanrıların en üst düzeyinde Sümer - Bâbil uygarlığında gördüğümüz üçlü tanrı grubu yer alır. Bunlar gökyüzü ve savaş tanrısı Haldi, fırtına ve yağmur tanrısı Teişeba (Hurrîlerde Teşub), güneş tanrısı ya da tanrıçası Şiuni'dir. Tanrılar, Asurlularda olduğu gibi, insan şeklinde fakat boynuzlu olarak gösterilmiştir. Daha aşağı derecedeki tanrılar ise yine Asurlularda olduğu gibi, yarı hayvan şeklinde temsil ederler.

En önemli dinî faaliyetlerinden biri kurbandır. Sözgelişi, Haldi'ye her gün 17 sığır, 34 koyun kurban edilirdi. Büyük bir ihtimalle savaşlarda insan kurban edildiği de sanılıyor.

III. Frigyalıların Dini :

Frigyalılar Orta Anadolu'nun geniş toprakları üzerinde yaşamış bir ulustur. Frig adını «Phryges» biçiminde Yunanca kaynaklarda görüyoruz. Frig ülkesinin genişliği devirden devre farklılık göstermiştir. M. Ö. XI.- - VIII. yüzyıllarda bütün Orta Anadolu yaylâsının tamamını içine almakta idi.

Frigya'nın iki büyük merkezi bulunuyordu. Bunlar Polatlı yakınlarındaki Gordiyom ile Midas şehri (bugünkü Yazılıkaya) idi. Tarihçi Herodot'un anlattıkların göre, Frigler Anadolu'ya Trakya'dan geçerek yerleşmişlerdir. Bir süre Anadolu'da dolaştıktan sonra M. Ö. 1200 yıllarında Hititleri yıkarak kendi devletlerini kurdular.

En önemli tanrıları «Büyük Ana» denilen Kybele'dir. Lidyalılar bu tanrıçaya Kybeba adını verirler. Bu tanrıçanın adının eski bir Anadolu ana tanrıçası olan Kubaba'dan geldiği sanılıyor.

Bu ana tarıça ile ilgili ibadet merkezlerinden çoğu dağ tepeleri üzerine kurulmuş ve onların adını almıştır. Sözgelişi Spylene Ana bunlar arasındadır. Onun kayadan bir heykelini de bulunduğu Spylus'daki bu tapınak bir su tapınağı olarak berilenmiştir. Nitekim Spylene Ana'nın da tatlı su yanındaki kayalardan çıktığına inanılır.

Kybele'nin yanında Attis adlı bir erkek tanrı vardır. Tamamı kadın olan Frig rahipleri bir gün Attis olacaklarına inanırlar. Frig efsanesine göre, Attis Kybele'den kendisini hadım etmesini ister. Attis hadım edilirken ölür. Ancak daha sonra karısı tanrıça tarafından yeniden diriltilir. Daha önce de gördüğümüz gibi, aynı ko-

nuyu ele alan mitolojiler Mezopotamya ve Anadolu'nun başka yerlerinde de yaygındır ve mevsim dönümü törenlerini hatırlatmaktadır.

Frigyalılar ölülerine büyük saygı gösterirler. Ölüler gömüldükten sonra üzerine bir tepe meydana getirecek şekilde toprak yığılır. Bu toprak yığınlarına Tümülüs adı verilmektedir. Bu toprak yığının altında bir mezar odası bulunur. Ölünün yanında hediyeleri ve oyucakları görülür. Burada Frigyalıların öldükten sonra dirilecekleri inancını taşıdıkları anlaşılıyor.

Bu mezar biçimi Bizanslılara kadar sürmüştür. Ölü yakılıktan sonra üzerine toprak yığma inancı Frigyalılarda daha sonra ortaya çıkmıştır. Frigler M. Ö. 550 - 500 yıllarına doğru Simmerler tarafından yıkılmıştır.

IV. Lidya Dini :

Lidya, Batı Anadolu'nun iç bölgelerinde yer alan bir ülkedir. M. Ö. VII - VI. yüzyıllarda kısa bir süre egemenlik kurmuştur. Merkezleri bugünkü Salihli civarındaki Sardes (Sardis) şehridir. Zaptedilmesi imkansız olan kalenin harabeleri bugün de durmaktadır. Gediz nehrinin kolları altın taşıyan kumlarıyla Sardes şehri için bir zenginlik kaynağı olmuştur. Lidya'nın altın çağı ünlü kralları Krezüs zamanına rastlar. Halk hikayelerinde görülen Karun'un Krezüs'le ilgisi bulunduğu sanılıyor. İlk madenî ve altın para Lidyalılar zamanında basılmış ve bir değişim birimi olarak kullanılmıştır.

Lidyalıların dini hakkında fazla bilgimiz yoktur. Onların Frigyalıların da tapındığı aslan eğiten tanrı

Sandon ve Attis'e tapındıkları anlaşılıyor. Genç kızların drahomalarını kazanmak için fahişelik yapmaları Lidya dininde tasvip edilen bir uygulama idi.

FENİKELİLERİN DİNİ

Fenike, bugünkü Lübnan'la, Suriye ve İsrail'in buna bitişik olan kıyı bölgelerine verilen addır. Fenikelilerin bu bölgeye yaklaşık olarak M. Ö. 3000 yıllarında geldiği sanılıyor. Ancak onların nereden geldikleri hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Çeşitli zamanlarda Mısırlıların, Hititlerin, Babilin, Asurluların ve İranlıların idaresine girmiştir. En parlak devirleri M. Ö. XV - XIV. yüzyıllara rastlar. Bu devirlerde Fenikeliler Akdeniz uygarlığında önemli izler bırakmışlardır.

Kenan halkından olan Fenikelilerin dini, komşu ülkelerde de görüldüğü gibi tabiat kuvvetleri ve onların faaliyetleri ile yakından ilgilidir. Tanrılardan çoğu bölgeseldir ve bölgesel adları ile bilinir.

Baş tanrıları El'dir. Sami dinlerde Allah kelimesinin kökü ile ilgili olduğu sanılıyor. El, tanrıların babası, yaratıcıların yaratıcısıdır. Karısı deniz tanrıçası Aşera, tanrıların anasıdır. Aynı âileden gelen bir tanrı da Baal'dir. Ekin tanrısı Dagon'un oğlu olduğu söylenir. Baal, fırtına tanrısıdır. Oğlu Aliyan - Baal, kaynakların, kuyuların tanrısı ve bereket tanrısıdır. Ölüm tanrısı Mot'la her yıl mevsim dönümünde çarpışırlar. Baal bitkileri yeşertir ve bütün tabiata canlılık verir. Sonra Mot kendisini gösterir. Baal'i öldürür. Onunla birlikte de her şey ölür. Bir süre sonra Baal'in kızkardeşi Anot da Mot'u üldürür ve onu öğüterek tarlalara serper. Baal dirilir. Bahar gelir. Bu mitolojinin kaynağı, hiç kuşkusuz, Mezopotamya ve Anadolu'dur.

Baş tanrıları El, dört kanatlı ve iki yüzlü olarak temsil edilmiştir. M. Ö. XV. yüzyılda Mısır'da yeni bir güneş dini çıkınca, Fenikeli rahipler bu dinin tanrısı

Aton'u kendi tanrılarına katarak, ona El - Aton adını vermişler ve böylece kendi tanrılarını unutulmaktan kurtarmışlardır.

Diğer bir tanrı da Aştart veya Aştarte'dir. Bu Babil'de görülen İştar'ın devamıdır. Aşk tanrısıdır. Yunan tanrıçası Afrodit'in Aştart'la aynı olduğu ileri sürülmüştür.

Görüldüğü gibi Fenikelilerin ortaya koyduğu uygarlık fazla bir yenilik taşımamakta; Babil ve Anadolu uygarlıklarını devam ettirmektedir. Fenike'nin uygarlığa en büyük katkısı ile alfabeyi bulmuş olmaları ve bunu Yunanlılara intikal ettirmeleridir.

MISIR DİNİ

Eski Mısır dini hakkındaki bilgilerimiz daha önce Yunan ve Roma kaynaklarına dayanırken, 1822 de Hiyeroglif yazısının Fransız bilgini Champolion tarafından çözülmesiyle bu dinin, kendi metinlerinden incelenmesi sağlanmış oldu.

Mısır'ın tarihi de Mezopotamya'nınki gibi M. Ö. 4000 yılları gibi oldukça erken bir tarihte başlar. Mısır uygarlığının böylesine erken bir tarihte doğmasının nedenleri arasında bölgenin ve iklimin elverişli oluşu bulunmaktadır. Nil vâdisinin güney kesimi verimli bir alüvyonlu arazi şeridinden meydana gelir. Bu şerit kuzey ucunda yelpaze biçiminde bir deltaya açılır ve Akdeniz'e kadar uzanır. Bu iki bölge, yani Afrika Mısır'ı denen Güney (ya da Yukarı) Mısır ile Akdeniz Mısır'ı denen Kuzey (ya da Aşağı) Mısır, Nil sularının merkezî bir denetim altında bulundurulması zorunluğundan, kısa zamanda bir araya gelmiş ve böylece erken bir tarihte bir Mısır devleti kurulmuştur. Mısır uygarlığının doğuşunda Nil'in doğal önemi, tarihçi Herodot'un, «Mısır Nil'in bir hediyesidir» sözünün de ne kadar haklı olduğunu göstermektedir.

Aynı şekilde Mısır halkı da iki ana unsurdan meydana gelmiştir. Bunlar Sudan'da bulunan Somali tipi Afrikalılar ile Arap Yarımadasından gelen Araplardır. Mısır'ın dili ve dinî düşüncelerini işte bu iki unsurun karışması meydana getirmiştir.

Mısır tarihinin ana çizgilerini şu şekilde özetleyebiliriz :

Tarihten Önceki Çağ	:	M.Ö. 2900 yıllarına kadar,
Eski Krallık Devri	:	M.Ö. 2900 - 2250

Birinci Aralık Devri	:	M.Ö. 2250 - 2130
Orta Krallık Devri	:	M.Ö. 2130 - 1780
İkinci Aralık Devri (Hiksoslar)	:	M.Ö. 1780 - 1580
Yeni Krallık Devri	:	M.Ö. 1580 - 1080
Geç Devir	:	M.Ö. 1080 - 332
Ptolemeler Devri	:	M.Ö. 320 - 30

Mısırlıların tarih öncesi çağında totemizmin hâkim olduğu görülüyor. Daha sonra totem hayvanlarının tanrılarla ilgili görülmüş olması da bunu kanıtlamaktadır. Bu devirde Mısırlılar köyler ve şehirler kurmuşlardır. Yunanlılar bu ilk yerleşme merkezlerine Nome adını verirler. Her şehrin Nil'in taştığı bölgelere yakın olan bir tarım şeridi, yüksek yerlerde merası ve henüz işlenir hale getirilmemiş bataklıkları bulunuyordu.

Bu ilkel şehir devletlerinden her birinin kendi tanrısı bulunuyordu. Bu tanrı şehrin bütün çıkarlarını gözetirdi. Bitkilerin verimli olmasını sağlar, sürüleri çoğaltırdı. Savaşa gidilirken onun sancağı taşınırdı. Şehrin siyasî başkanı aynı zamanda tanrının baş rahibi idi. Bazı şehirlerin tanrıları, özellikleri ve yaptıkları işler bakımından birbirine benziyordu. Her tanrı kendi şehrinin tanrısı, halkı da kendi halkı idi. Onları birbirinden ayıran ait oldukları toplumlardı. Bu toplum çıkarlarını gözeten tanrılar yanında hayatın belli sahalarını denetleyen tanrılar da vardı. Her çeşit kötülüğe karşılık da kötü ruhlar bulunuyordu.

Bununla birlikte bazı farklı şehirlerin tanrıları aynı adı taşıyordu. Sözgelişi, Horus Yukarı Mısır'da 3, Aşağı Mısır'da ise 2 şehrin tanrısıdır; Hathor Yukarı Mısırda 5, Aşağı Mısır'da ise 1 şehrin tanrıçasıdır. Bunun nedeni göçler olduğu gibi, daha ünlü bir tanrının aslında isimsiz bir tanrının yerini alması da olabilir.

Tanrıların hayvanlarla yakından ilgisi vardı. Tanrılar hayvan biçiminde temsil ediliyordu. Sözgelişi Khnum bir teke, Hathor bir inek, Nekheb bir akbaba, Bast bir kedi, Horus bir şahin, Anubis bir çakal ve Sebek bir timsah idi. Hemen hemen bütün evcil ve vahşî hayvanlar tanrılar listesine dahildi. Sadece bir ya da iki tanrı insan şeklinde düşünülmüştür. Ayrıca ilâhî kudretler ağaç şekline bürünebilir ya da orada ikamet edebilirdi.

Şehir devletlerinden bazıları, durumları ya da kudretli ve akıllı kralları sayesinde, komşularını egemenlikleri altında toplamaya başladılar. Böylece daha geniş krallıklar ortaya çıktı. Bütün Mısır'ın bir elde toplanmasından önce Aşağı ve Yukarı Mısır şeklinde iki krallığın teşekkülüne tanık oluyoruz. Başlangıçta bu krallıklar farklı tanrıların sancağı altında üstünlük kazanmak için çalıştılar. Delta krallarının tanrısı Horus, Yukarı Mısır'ın tanrısı ise Set'di. Bu iki kardeşin, kaynağı doğal olmaktan çok siyasî olan düşmanlığı eski ve sürekli olan bir mitolojinin doğmasına yol açmıştır. Bu iki krallığın birleşmesiyle de, bu iki tanrı birleştirilmiştir. Daha sonraki bir merhalede ise, her iki bölgenin gök tanrısı Horus'a tapındığı görülmektedir ki, buradan Delta hanedanlığının Yukarı Mısır'a egemen olduğu sonucu çıkarılabilir. Böylece Horus Mısır'da ilk ulusal tanrı olmuştur.

Kral, yönettiği insanlar gibi ölümlü olmayıp, Horus'un insan şeklinde bizzat kendisi idi. Ülkeyi idare etmek onun tanrısal hakkı idi. Kendisine ilâhî unvanlarla hitap edilirdi. Ancak ibadetin herhangi bir biçimde yaşayan kral için yapıldığı konusunda hiçbir işaret yoktur.

Bütün Mısır'ın bir elde birleştirilmesi uygarlıkta büyük ilerlemeler sağladı. Krallar, eskiden mevcut iki

bölgenin sınırları yakınındaki Memfis'de kendilerine ait «Ebedî konuları», piramitleri inşa ettirdiler.

Tanrılar, her şeyden önce, himaye ettikleri insanlarına hayat, sağlık, kuvvet, zafer ve esenlik sağladıkları şehir ve bölgelerin tanrıları idiler. Tanrıyı temsil eden hayvanlar, aslında hayvan değil, insan karakteri ve özellikleri taşıyan varlıklardı. Onun halkına karşı durumu kralın uyrukların karşı tutumuna benzemektedir. Güneş, ay ve gök gibi tabiat kuvvetleri de birer tanrı olarak düşünülmüştür. Bu araad Nil nehri iyiliksever bir tanrı olarak görülmüştür. Bu kuvvetler herkese ve her şeye eşit nimet dağıtırlar; bir ayırım gözetmezlerdi.

İlk hanedanlıklar sırasında Horus, şahin tanrı, gök tanrısı idi. Güneş Horus'un gözüdür. Daha sonra ise Horus güneş tanrısı olmuştur. Eski düşmanı Set de bu arada karanlıkların tanrısı oldu. Fakat, daha sonra göreceğimiz gibi, Mısır'da sonunda hâkim olan güneş dininin farklı bir menşei bulunmaktadır. On (Heliopoils) şehrinin tanrısı Atum'du. Bu tanrıyı temsil eden kutsal hayvan boğadır. Bu şehirde güneş tanrısı Re başka yerlerde olduğundan çok daha büyük bir önem kazandı. Re kendisine ait rahiplere ve bir tapınağa sahipti. Heliopolis'teki Re rahipleri Mısır'ın ilk dinî düşünürleri idiler. Onlara göre Re, bütün tanrıların en büyüğüdür.

Eski Krallığın sonuna doğru Heliopolis'in güneş dini devlet dini oldu. Orta Krallığa ait bir mitolojiye göre, Eski Krallığın kurucuları bir Re rahibinin karısından bir defada doğan üç erkek çocuktur. Bunların babası ise Re'den başkası değildir.

Mısır'da yönetimin tek elde toplanması gibi, tanrılar arasında da bir merkezîleşmeye doğru gidilmesinin

nedeni, H. Frankfort'a göre, büyük ölçüde çoğrafî, fizikî ve kültüreldir. Önce Mısır'ın coğrafî ve fizikî konumu, korunmaya elverişli doğal sınırları ile siyâsî kudretin kolayca merkeze doğru yöneleceği türdendir. Öte yandan, Mısır düşüncesinde önemli iki eğilim görülmektedir. Bunlardan birincisi özelleşme eğilimidir. Bu eğilimde, kudretin her bölgede görünüşü ayrı bir tanrı olarak kabul edilmiştir. İkinci eğilim ise, genelleşme eğilimidir. Bu eğilimde bütün tanrılar bir tek kudretin görünüşleri, manzaraları sayılmıştır. Bunu hazırlayan da yaratılışta güneşin kudretini, hayatın her yıl yeniden canlanmasında yeryüzünde bulunan kudreti ve nihayet çoğalmada canlılarda bulunan kudreti kişiliğinde bir araya toplayan kralın kendisi idi. Mısır tanrı kavramı işte bu şekilde mutlak hükümran ve yaratıcı tanrı kavramı haline geldi. Bu hükümran ve yaratıcı, kudreti sayesinde, yaşanabilen ve verimli bir ülke meydana getirmiş ve insanların günlük hayat şartları bu hükümran ve yaratıcının yönetimine dayandırılmıştır.

Eski krallığın son hanedanlığı sırasında inşa edilen tepesi kesik piramit biçimindeki tapınakların (mastaba) her iki yanında birer kayık bulunmakta ve güneş tanrısının bu kayıklardan biriyle gündüzün, ötekiyle de geceleyin seyahat ettiğine inanılmaktadır.

Mısırlıların inancına göre, Ay da Güneş gibi bir kayık içinde gökyüzünde dolaşır. Bu nedenle ona Khonsu (kayıkçı) adı verilmiştir. Ay daha ilk zamanlardan itibaren kuş başlı tanrı Thoth'la ilgili görülmüştür. Thoth, bilgeliği ve aklı ile ünlüdür. Harfleri o yaratmıştır. Edebiyatın koruyucusudur. Tıp, astronomi ve diğer bilimlerde uzmandır.

Yıldızlar arasında Sirius (Büyük Köpek Yıldızı) tanrıça Sothis olarak özellikle yüceltilmiştir. Bu tanrıça

daha sonraları İsis'le aynı sayılmıştır. Bu yıldıza önem verilmesi sadece parlaklığı ve ihtişamı dolayısıyla değil, aynı zamanda Mısır takviminde önemli bir yeri bulunmasından ötürüdür.

Tapınaklar Eski Krallık zamanından başlıyarak piramit şeklinde inşa edilmiştir. Piramidin içinde bir oda ve odada da halkın gözünden saklı olarak tanrının bir suretinin bulunduğu anlaşılıyor. Odanın ön tarafında geniş bir dehliz; dehlizin önünde de sunak taşı yer alıyordu. Bütün tapınak, duvarlarla çevrili bir avlunun ortasında idi.

Tapınaklar her sabah rahipler tarafından açılır; buhur yakılarak kötü ruhları kovduktan sonra tanrının beşerî ihtiyaçları giderilir ve bu arada kutsal metinler okunurdu.

Rahipler arasında bir sınıf Kherheb adıyla bilinir. Bunlar günlük hizmetlerde ve törenlerde kutsal metinleri okumakla görevlidirler. Onlara ayrıca «İlâhî kitapların kâtipleri» adı da verilir. Bir başka rahipler sınıfı da Ueb (Arınmış olanlar) adıyla bilinir. Bunların görevleri ise kurbanların kanını incelemek ve arıtmaktır.

Krallar sadece tapınakları inşa ettirmekle kalmazlar, aynı zamanda korunması için hediyeler ve bağışlarla onları desteklerlerdi. Bütün ibadetlerde başkanlığı kral yapardı. Bunun dışında halk da tanrıya çeşitli hediyeler sunardı. Tanrının masasına dağıtılan yiyecekler ya rahipler tarafından tüketilir ya da ibadete katılan halka dağıtılır ve böylece onların tanrılıktan pay alacaklarına inanılırdı.

En eski mezarlarda, cesetlerin kumda açılan bir çukura gömüldüğü ve yanına şahsî eşyalarının konulduğu

görülüyor. Bundan da anlaşılıyor ki, Mısırlılar daha ilk zamanlarda bile ölümden sonraki bir hayata inanıyorlardı. Zamanla ölüler için daha güvenli mezarlar yapılmaya başlandı. Eski Krallık zamanında asiller ve yüksek devlet memurlarının derin çukurlara gömüldüğü görülüyor. Bu çukur aşağıda asıl mezarın bulunduğu bir odaya açılmaktadır. Yeryüzünde ise mezar bir piramit görümündedir. Mezarların bu şekilde inşa edilmesi, onları soygunculardan korumak amacını taşımaktadır. Bu piramitlerde daha sonraları mezar odasına açılan başka odalar inşa edilmiş; bu odalara çoğu hallerde kralın eşleri ve maiyeti gömülmüştür. Ölüler gömülmeden önce korunmak amacıyla mumyalanıyorlardı.

Ölülerin mezarlarda yaşadığı inancı yanında ölüler ülkesinden de söz edilir. Bu ülke batıda yer alır. Bu nedenle ölülere «Batı halkı» adı verilmiştir. Bu ülkenin hâkimi, çöl mezarlarının tanrısı, ölülerin koruyucusu ve rehberi Anubis'tir. Anubis'in yerini daha sonra Osiris almıştır.

Mısırlılarda mutlu bir gelecek hayat anlayışı hâkimdir. Ölü kral doğu göğüne çıkar ve doğan güneşe katılır. Bu hedefine o, bazan Re'nin kayıkçısına ait bir kayıkla, bazan bir kuşun kanatlarını takarak, bazan da merdivenden çıkarak varır. Tanrılar onu selâmlarlar. Güneş tanrısı Re'nin huzuruna götürülür ve «Ey Re-Atum, ey Unis, oğlunuz size geldi; onu kendine al ve kucakla; o senin oğlundur» denir. Kral Re'nin kayığında yerini alarak gökyüzünde dolaşır ve büyük bir tanrı mevkiine yerleşir. Bu mutlu gelecek hayat ilk zamanlarda sadece krallara ait bir ayrıcalıktı. Çok sonraları ise, halka ait ölülerin de Re'nin kayığına, ancak farklı bir yolculuk için, bindirildikleri görülüyor.

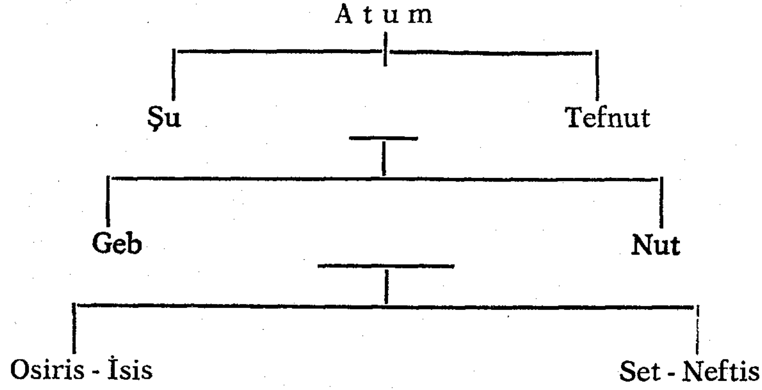
Ölümden sonraki hayatla ilgili bir başka inanış da, Osiris'le ilgilidir ve bütün öteki inanışların yerini almıştır. Bu inanışa göre, Osiris Set tarafından öldürülür; fakat oğlu Horus'un dindarlığı sayesinde parçalanmış vücudu biraraya getirilip canlandırılır. Set'in suçlamalarının haksız olduğu saptanır ve batıda ölüler ülkesinin kralı olur. Mısırlı kralın hayatiyle tanrının hayatı arasında daima bir ilişki kurar.

Eski Krallığın çözülüşünden sonra Mısır uzun süre karanlık bir devir yaşadı. Bu devrin sonlarına doğru Thebes şehrinin tarih sahnesine çıktığını görüyoruz. Bütün Mısır bu şehrin egemenliği altına girdi. Ülke Suriyeye kadar genişletildi. Mısır uygarlığının yeniden canlandığı bu devre Orta Krallık Devri adı verilir. Bu devirde güneş tanrısı Re daha da büyük bir önem kazandı. Re, kendi kendisini yaratan, âlemin yaratıcısı ve hâkimi oldu; evrensel bir tanrı niteliği kazandı. Re'nin tanrılar sisteminde bu şekilde yüksek bir mevki elde etmesi, tektanrıcılık yolunda atılmış bir başka önemli adımdır.

Orta Krallıkta şehir tanrıları Re'nin isim ve sıfatları biçiminde görülmüşlerdir. Sözgelişi Fayum'un timsah tanrısı, Güneş - Timsah (Sebek - Re); Thebes'in tekesi Amon - Re olmuştur. Ancak bu birleşmenin dışında kalan tanrılar da görülmektedir. Sözgelişi Osiris tam anlamıyla Re ile aynı değildir.

Burada ilk nesille son nesiller dinde ve mitolojide cını meydana getirmişlerdir. Buna göre Heeliopolis'in tanrısı Atum her şeyin başında yer alır. Ondan iki aracı nesil sayesinde Osiris çevresinin tanrıları çıkar.

Burada ilk nesille son nesiller dinde ve mitolojide tanrılar olarak geçer. Aradaki iki çift ise âlemin yara-

tılışı ile igili figürlerdir. Geb ve Nut yer ve göktür. Şu ve Tefnut hava ile rutubettir. Şu gökyüzünü taşır.

Gökyüzünün neden yükseklerde tutulduğu şöyle açıklanır: Gök, yer, erkek ve kadın çağlar boyu kucak kucağa kilitli kaldılar. Daha sonra onların birleşmesinden doğan çocuklar yerlerini çok dar bularak, bir çok tartışma ve çabadan sonra ebeveynlerini ayırdılar. Babaları göğü bugünkü yerine kaldırdılar. Mısır gök (Nut) kadın, yer (Geb) ise erkektir.

Daha sonraları liopolis'e ait şemadaki Atum'un yerini Nun almıştır. Nun, aslî unsur olan su halindeki kaostur. Bu sudan Re doğar. Heliopolis'de benimsenen şekliyle yukarıdaki dokuzluk bütün Mısır'da benimsenip taklit edilmiştir.

Bu yapma düzenlemeler yanında, tanrılar tabiî âile zümreleri de meydana getirirler. Belli bir bölgenin baş tanrısının karısı ve oğlu bulunur ve böylece Babil'de olduğu gibi üçlükler meydana getirirler. Sözgelişi Thebes şehrinin tanrısı Amon'un oğlu Montu, karısı da Mut'dur.

Bu devirde merkeze bağlı şehirler Eski Krallığa nazaran daha fazla bağımsızlık kazandılar. Bu bağımsızlık daha fazla refah ve zenginlik getirdi. Sadece krallar ve yüksek devlet memurları için değil, tüccarlar ve esnaftan kişiler için de görkemli mezarlar inşa edildi. Sadece krallara ait bir ayrıcalık olan gelecekteki mutlu hayat tabana da yayıldı. Ölünün öteki dünyaya doğru tehlikelerle dolu seyahatinde korunması için büyülü formüller ve ibadetler «Ölüler Kitabı» adlı bir kitapta toplandı. Gelecek hayattaki mutluluğun ahlakî koşulları giderek daha fazla ön plana çıktı. Bu koşullar arasında dürüstlük, adalet, insanlık ve iyilik bulunmaktadır. Öteki dünyada ölünün hesaba çekilmesi tam anlamıyla geliştirildi. İnsanlar da, Osiris'in Set karşısında Thoth tarafından temize çıkarılması gibi, suçlamalardan kurtulmayı arzu ettiler. Öteki dünyada hesaplaşma Osiris'in huzurunda bir mahkeme kurulmasıyla başlar. Ölü kişi Anubis tarafından büyük bir salona alınır. Bu salonun etrafında yüce mahkemenin 42 yardımcı yargıcı oturmaktadır. Bu muhteşem mahkemede insanlar tanrılara ve insanlara karşı işledikleri suçlardan masum olduklarını belirtirler. Onların suçlu olup olmadıklarını saptamak için söz ve eylemlerinin tanığı olan kalpleri Anubis tarafından hak ve doğruluk tanrıçası Maat'ın simgesi olan deve kuşu tüyü ile bir terazide tartılır. Yanında bir yazı tableti ve kalem bulunan Thoth bu durumu kayda geçirir. Suçlamalardan kurtulan kişiyi Horus kutsal yerin iç kısmına götürür. Burada Osiris, ellerinde asası ve kırbasıyla oturmaktadır. Eğer mahkeme ölünün aleyhine karar verirse, hemen terazinin yanıbaşındaki bir canavarın önüne atılır. Bu canavar bir timsahın başını ve çeneerini taşıyan bir gergedan görünümündedir.

Cezaya tabi olan suçlar tanrıların mülkiyet haklarına tecavüz gibi tanrılara karşı işlenen suçlarla; adam öldürme, hırsızlık, zinâ, yalan söyleme, sahtekârlık, yalancı tanıklık, iftira, küfür ve dedikodu gibi insanlara karşı işlenen suçlardır.

Bir yandan öteki dünya hakkındaki düşünceler gelişirken, bir yandan da şüpheci sesler işitilmeye başladı. Bir saray şairi bu şüpheci tavrını şöyle dile getirmektedir : «Rahiplerin çok şey bildiklerini iddia ettikleri o dünyadan hiçbir yolcu geri dönmedi; eski zamanların ünlü kral ve bilge kişileri göçüp gitti; sadece adları kaldı; biz onları sadece mezara kadar izliyoruz; gelin yeryüzündeki hayatımızın tadını çıkaralım». Bu şüpheci ve hedonıst (dünyevî hazlara değer veren) tavır, idarî ve ahlâkî çöküntüyü getirdi. Mısır dışarıdan Hiksosların istilâsına uğradı.

Hiksos egemenliğine Ahmose I tarafından son verilerek Yeni Krallık Devri başlatıldı. Bu devirde Mısır'ın birliği yeniden sağlandı. Yeni fetihler sayesinde elde edilen ganimetlerle Mısır eski zenginlik ve rafahına yeniden kavuştu. Yeni Krallığın merkezi Thebes idi. Bu şehrin tanrısı Amon'la Heliopolis'in tanrısı Re birleştirilerek Amon - Re şeklini adı. Bu tanrıya o zamana kadar görülmemiş ihtişam ve güzellikte tapınaklar inşa edildi. Rahipler sayıca ve kudret bakımından önemli bir sınıf oldu.

Bu durum Amenhotep (Amenefis) IV'ün devrimci girişimine kadar sürdü. Bu girişimde Aton Amon'un yerini aldı. Aton'a ibadet devlet dini oldu. Bu değişiklik kralın sırf keyfî olarak bir dini ötekine tercih etmesinden ibaret olmayıp, yüksek bir tektanrıcılık izleri taşıyordu. Bu gelişme, geçmişte bu yolda atılan adımların bir sonucu olsa gerektir.

Aton, güneş kursuyla temsil edilen bir tanrıdır. Güneşin oğlu olarak Re'ye benzemekle birlikte, Re gibi hayvan ya da insan biçiminde temsil edilen öteki tanrılarla birleştirilmemiştir. Bu hareketin Amenhotep IV'ün Aton'a bir tapınak inşa ettirdiği Heliopolis'te başladığı anlaşılıyor. Thebes şehrinin adı Parlak Aton'un Şehri şeklinde değiştirildi. Kral eski rahipleri görevlerinden aldığı gibi, eski tanrılara ibadeti de yasakladı; kutsal metinleri tapınaklardan kazıttı. Daha sonra Thebes terkedilerek merkez, yeni kurulan Ekhtaton (Aton'un Ufku) na taşındı. Amenhotep IV kendi ismini de değiştirerek Ikhnaton (Aton Seviyor) adını aldı. Eski efsanelerin yerine gerçekçilik hakim oldu. Aton'la ilgili bir ilahîde hayret verici bir evrensellik anlayışı yer almaktadır. Bu ilahîye göre, Suriye ve Habeşliler de Aton'un kullarıdır ve onun koruyuculuğu altındadır. İnsanların dilleri ve renkleri ilahî takdirin bir sonucudur.

Ancak bu yüce devir uzun sürmedi. Amenhotep IV ölünce, yerine en büyük kızının kocası geçti. Onu Tutenkhaton (Aton'un Yaşayan Sureti) izledi. Dinde geriye dönüş işte bu kralla başladı. Önce tekrar eski başkent Thebes'e dönüldü. Çok geçmeden de Amon'a ibadet yeniden başladı. Kral adını Tutenkhamon olarak değiştirdi. Kazıtılan Amon'un ismi tapınaklara ve belgelere yeniden yazıldı. Thebes'de Aton için işa edilen bütün tapınaklar yerle bir edildi. Aynı tahripkâr tutum diğer kentlerde de izlendi.

Mısır'ın siyasî ve askerî açıdan yeniden canlanması Seti ve Rameses II zamanında olmuştur. Bu devrede Filistin ve Suriye'nin yeniden fethine girişildi ve nisbî bir başarı da sağlandı. Özellikle Rameses II zamanında yeni tapınaklar inşa edildiği gibi, Luxor ve Karnak'ta-

ki eski tapınaklar da genişletildi. Bu devirde eski tanrılar bir yandan önem kazanırken, bir yandan da Baal ve Reşef, Anat ve Aştarte gibi Suriye ve Fenike tanrıları askerler ve esirler vasıtasıyla Mısır'a sokuldu.

Mısır'ın hiç kuşkusuz çok zengin bir mitoloji hazinesi bulunmaktadır. Bunlardan önemli biri, Babildekilere de benzeyen insanların yokolma tehlikesiyle karşı karşı kalışını anlatan efsanedir. Bu efsaneye göre, Re yaşlanmış ve zayıf düşmüştür. Kudreti kalmamıştır. Yaşlı Firavun'a karşı yapıldığı gibi, ona karşı da insanlar işbirliği yaparlar. Re tanrılar meclisini toplar ve Nun'un önerisi üzerine aslan başlı tanrıça Sekhmet'i insanlara karşı görevlendirir. Sekhmet, insanları sığınacakları dağ geçitlerine kadar kovalayıp, yok edecektir. Tanrıça yeryüzüne iner ve görevini öylesine iyi bir biçimde başarır ki, bütün vadi kan çanağına döner. Re, insan ırkının yok olacağından korkarak pişman olur. Kanın tadını alan Sekhmet'i geri çağırmak kolay değildir, fakat Re bir yolunu bulur. İnsan kanı ile uyuşturucu bir meyva suyu hazırlanıp, sabahın erken saatlerinde tarlalara boşaltılır. Kana susamış olan Sekhmet bundan bol mik tarda içerek, kendinden geçer; insanları tanıyamaz olur. Kalan insanlar böylece kurtulmuş olurlar. Re de nankör bir görev olan âlemi yönetme işinden bıktığı için Thoth'u yeryüzünde vekil olarak bırakır ve kendisi gökyüzündeki boğanın sırtında dinlenmeye çekilir.

Mısır M. Ö. 1000 yılında başlayan kavimler akınıyla zayıfladı ve M. Ö. 332 yılında Büyük İskender'in eline geçti. Bundan sonra Mısır eski canlılığına tekrar ulaşamadı; benliğini kaybetti ve Yunan - Roma uygarlığının etkisi altına girdi. Bu arada Mısır'ın da onlara etkisi oldu. Sözgelişi İsis ve Osiris ibadeti bazı değişikliklerle Romalılar arasında da görülmektedir.

YUNAN DİNİ

Yunanistan M. Ö. 1000 yıllarında tarih sahnesinde görülen ve parlak bir uygarlığın doğup geliştiği bir Yakın Doğu ülkesidir. Bugünkü Yunan halkını meydana getirenl Hellenler bu ülkeye gelmeden önce, orada Ege kültürü adını verebileceğimiz kültür bulunuyordu. Girit adasında Minas ve Yunanisten'da Miken krallığının kalıntılarına izafeten bu kültüre Minos - Miken kültürü adı da verilir. Bu eski krallıkların kalıntıları Knossos, Miken, Tirin ve Atina'da bulunmaktadır. Denizcilikle uğraşan bir halka sahip olan Girit krallığının M.Ö. 1400 yıllarında yıkılmasından sonra Anadolu ve Yunanistan'daki Ege krallıkları siyasî alanda önemli rol oynamaya devam ettileer. Fakat kültürleri geriledi.

Ege halkının tapındığı baş tanrı, Frigyalıların dininde de gördüğümüz giib, hayatın anası olan bir tanrıça idi. İki ağızlı balta, kuş, yılan, çeşitli türde ağaç ve çiçekler şeklinde temsil ediliyordu. Yanında çoğunlukla bir genç bulunmaktadır. Bu genç, tanrıçanın eşi ya da ona ibadet eden biri olabilir. Tapınma konularından biri de kutsal çocuktu. Daha sonra bu, Zeus'un çocukluğu veya Artemis'in üvey çocuğu Hyakinthos'la aynı görüldü. Kutsal taşlara, sütunlara ve mağaralara ibadeet edilmekte, hayvan kurbanlarına yer verilmekte idi. Boğanın kutsal bir hayvan olduğu anlaşılıyor. Bu ilk dinin kalıntıları daha sonraki Yunan dininde de izlerini bırakmıştır. Sözgelişi Artemis, Demeter ve Athena'nın bazı şekilleri yukarıda sözü edilen Ege tanrıçasından alınmıştır. Yine Artemis' in şerefine küçük kızların yaptığı ayı dansı, Artemis

huzurunda gençlerin kırbaçlanması ve Artemis'e ait zeytin dalı fetişi Yunan dinindeki ilk unsurları ortaya koymaktadır.

Ayrıca bu Ege kültüründe bereket ve verimlilikle ilgili büyüler ve tabiat kuvvetlerini yatıştırma gibi unsurları taşıyan tarım dini yanında ölülere ibadet de yer almaktadır. Ölüye yararı dokunacak nesneleri ölü ile birlikte gömme ve mezarlarda kurbanlar sunma, âdeti yaygındı. Kahramanlar ve krallar değerli eşyalarıyla birlikte arı kovanı biçimindeki mezarlara gömülüyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki, daha sonraları bu kahramanlar ve krallar koruyucu ruhlar ve tanrılar haline geldiler. Bazı yerlerde kraliyet âilesinin atası bütün devletin koruyucusu ve ikamet yerleri de şehir tapınakları oldular.

Hellenler Yunan yarımadasına M.Ö. 2. bin yıllarında kuzeyden bir kaç dalga halinde geldiler. Bir süre sonra da yarımada üzerinde egemenliklerini kurdular. Bunlar İndo - Ârîler arasında yaygın olan bir çok dinî unsurları da beraberlerinde getirdiler. Tanrılarını tabiat kuvvetleri teşkil ediyordu. Bu tabiat kuvvetleri etmosferin üst tabakasında oturuyorlardı. Bunlardan en önemlisi gök tanrısı, yıldırımları meydana getiren, tanrıların ve insanların ba bası Zeus'tu. bu yeni gelenekler ayrıca beraberlerinde bir göç ve fetih hikâyesi de getirdiler. Bu hikâye çeşitli kahramanlık efsanelerinde klâsik ifadesini buldu.

Irkların karışması Hellenistik adı verilen yeni bir kültürü doğurdu. Eski din yeni gelenlerin dini içinde çeşitli şekillerde özümsendi. Efsane ve destanlar bize bu özümsemenin kanıtlarını vermektedir. Yunan yarım

adasının fethi tanrılarla Titanlar arasında ortaya çıkan büyük bir savaş biçiminde temsil edildi. Büyük bir ihtimalle Titanlar, yeni dinin karşılaştığı yerli tanrılar veya kahramanlardır. Zeus'a tapınma zamanla çeşitli bölge tanrılarını, özellikle dağ tanrılarını ve ayrıca ilkel törenleri kendi bünyesinde eritmiştir. Arkadia'da Zeus'a tapınmada insan kurban edildiği görülüyor. Attika'da ise Zeus'a tapınma ilginç bir terkip örneği vermektedir: Tanrı bir yılan biçiminde, muhtemelen ölülerin yeraltı tanrısı olarak temsil edilmektedir. Eski dinin tanrıçası, Zeus'un eşi Hera olmuştur.

Yabancı inançların Yunanistan'a girmesi İran savaşlarından çok daha önce de devam ediyordu. Meselâ Girit'in Yunan Kültürüne ve dinine etkisi daha ilk zamanlardan itibaren büyük olmuştur. Mısır'ın etkisi Girit'e nazaran çok daha azdır. Anadolu'dan ve diğer Akdeniz kıyılarından gelen yabancı felsefî etkiler Yunan dinine yeni fikirler ve rakip sistemler soktular. Hesiod ve Herakleitos İran etkisi altında idi. Pythagorculuk doğuya ait unsurları ihtiva etmektedir. Bir başka etki akımı da Kuzeydoğudan Frigya ve Trakya'dan geldi. Bu etkilerden en önemlisi Bionysos kültü (ibadeti) idi. Trakyanın büyük tanrıçası Dağ Anası Bendis erken bir tarihte Atina'ya geldi ve Artemis kültü ile birleştirildi. Yıllık Bendis törenlerinde başlıca olay meş'ale yarışı idi.

Bu unsurların karşımından Yunanistan'da dört tip din ortaya çıktı: a) Tarım dini, bereket ve arınma ile ilgili ibadetler; b) Ölülere ibadet; c) Sır Dinleri (Misterler); ve d) Şehir dini, Olympos tanrılarına tapınma.

1. Tarım Dini :

Ziraatçı sınıfların dinî uygulamaları tabiat kuvvetlerini denetlemek, bitki ve hayvanlarda üretimi geliştirmek amacına yönelik büyüye ve bazı vasıtlara dayanıyordu. Hesiod'un anlattıklarına göre, başlıca tabular, emirler ve hurafeler şunlardı: Dua etmeden ve elleri yıkamadan bir nehri geçmek, tören sırasında el tırnaklarını kesmek, şarap şöleninde şarap çanağının üzerine kepçeyi koymak ve en önemlisi sır dinleri ile alay etmek. Tarımda iyi ürün elde etmek için uğurlu ve uğursuz günleri dikkatle izlemek zorunlu idi.

Toprak Ana Gaia, hayatın evrensel kaynağı ve insanların anası olarak Yunanlılarca tapınılan bir tanrıça idi. Fakat bu tanrıça pek bereketle ilgili görülmemiştir. Bu saha Demeter ve buna bağlı daha aşağı derecedeki tanrılara aitti. Demeter her şeyden önce tahılları ve meyvaları verendi. Hayvanların çoğalması da ayrıca ona ait bir görevdi. Ona ait en eski bir tapınma biçimi Thesmoforya adıyla bilinir. Bu, bir tohum bayramıdır. Kışın kutlanır. Daha sonra sır dinlerine eklenmiştir. Bu bayram sadece kadınlar tarafından kutlanmakta idi. Kış ekimiyle ilgili üç günlük bir bayramdı. İlk gün kurban edilmiş domuz etleri, bereket büyüsü olarak tohumla karıştırılır; ikinci gün kadınlar yerde oturarak oruç tutar; üçüncü gün ise etlerle karışık olan tohum müzik ve eğlence ile ekilir.

Tarım diniyle ilgili bir başka ibadet de Dionysos kültüdür. Bu kült muhtemelen Trakya - Frigya yöresinden kaynaklanmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, Trakya'da doğup, Friglerin göçüyle Anadolu'ya geçmiştir. Yunanistan'a ise Makedonya yoluyla Tramya'dan ve

Anadolu kıyılarından girmiştir. Bu kült M.Ö. VI. yüzyılda Atina'da kabul edilmiş ve devlet dininin bir parçası yapılmıştır. Dionysos kültünün Trakya'da aslî şekil gizli olarak vahşice kutlanan ve ahlak dışı bir takım unsurları taşıyan törenlerdi. Hayvan, hattâ çok önceki tarihlerde insan kurban etme unsurlarını taşıyordu. Cebze halinde gelen delilik sırasında kadınlar vahşi hayvanları parçalayıp. yiyorlardı. Bu törenlere adını veren Dionyaos sadece bir şarap tanrısı olarak değil, aynı zamanda her bitki ve hayvan dünyasındaki hayat ruhu olarak görüldü. Sözgelişi boğa, onun özel simgesi idi. Bu nedenle bereket büyüsü olarak kırsal alanda yaygınlık kazanmıştır. Bu büyü sırasında bir boğa ya da teke kurban ediiir; ondaki mana'yı elde etmek için yenir; tenasül uzvu bir değnek üzerinde kapı kapı dolaştırılır; şarkılar söylenip dans edilirdi. Oyunun planı, tanrının ölümü ile yeniden dirilişini ele alıyordu. Bu ölüm ve yeniden doğuş, bitki ruhunun kışın ölümünü ve baharda canlanışını temsil etmekte idi. Tanrıların, düşmanlarının eliyle yokedilmesini ele alan birinci bölümde ağıtlar yer alıyordu. İşte bu bölümden Yunan trajedisi doğdu. Bu ibadet Atina'da devlet dinine sokulunca, bir orkestra ve dans pisti düzenlendi.

Yunan tarım dininin bir başka yönü de Authesteria bayramıdır. Şubat sonunda kutlanır. Bu, Dionysos şerefine kutlanan bir şarap bayramı olmak yanında, «ruhlar» bayramı idi. İlk gün son yılın şarap testileri açılır ve tanrılara sunulur. İkinci gün şarap törenle tapınak içinde içilir ve eğlenilir. Üçüncü gün ise her tür tohumu ihtiva eden bir kazan kaynatılır ve ölülerin ruhuna sunulur. Bu ruhların, bayramın üç günü şehir etrafında dolaştığına inanılır. Tohum kazanının sunulduğu

tanrı Hermes'tir. Bu, hem bereket tanrısı hem de yeraltındaki ölülerin rehberidir. Bu bayram bir korku devresidir. Atinalılar bu bayram sırasında cehri denen bir bitkiyi çiğnerler, çeşitli arınma ayinleri yaparlar ve kötü ruhları uzak tutmak için kapılarını katranla yağlarlar.

2. Ölülere İbadet :

Tarım dini ve ölülere ibadet öylesine birbirine bağlıdır ki, onları ayrı ayrı ele almak güçtür. Ölülere, toprağın insanları ve Demeter'in halkı adı verilir. Aynı şekilde ölülerle ilgili görülen yılan da hem bereket kudreti hem de ölülerin bir simgesi ya da tecessümüdür. Daha önce de işaret ettiğimiz üzere, Hellenlerden önceki devirde ölüleri yatıştırmak için onlara insan kurban edildiği de olmuştur. İliada destanında bu âdetin izleri görülmektedir. Klâsik devirde ölülere ikili bir tavır takınılmıştır. Birincisi, ata ruhlarına dindarca saygı ve ikincisi, her çeşit hastalık ve âfetin taşıyıcısı olarak hortlaklardan korkudur.

İbadetin mezarlar etrafında toplanması Yunan dininin en önemli ve sürekli yönlerinden biridir. Miken mezarları oldukça süslü anıtlardır; hazineler ve her çeşit ev eşyasını ihtiva etmektedir. Daha sonraları gömülen nesnelerden çoğunun yerini daha ucuz karşılıkları veya simgeleri almıştır. Belli dönemlerde adak edilmiş eşyalar mezarlara getirilir ve hayvan kurban edilirdi. Ölülerin mezarlarında ikamet ettiklerine; gölgelerinin de karanlık Hades ülkesine gittiğine inanılırdı. Hades ülkesinin yeri ve mahiyeti hakkında değişik bilgiler verilmiştir. Bu ülke bir ceza ya da ödül ülkesi olmayıp, bu hayatın sadece hayalet biçiminde bir devamıdır. Hellenistik devrin sır dinleri ve doğunun etkileri bir yana bı-

rakılırsa, Yunanlılar gelecek hayatla pek ilgilenmemişlerdir. Onlar için önemli olan şerefli bir ölüm, çocukları ve hemşehrilerinin kendilerine saygı duymaları idi. Mezar ibadetleri her şeyden önce ölülerin şerefine düzenlenen törenlerden ve onların ruhlarını rahatlatma veya hoşnut tutma hizmetlerinden ibaretti.

3. Sır Dinleri (Misterler) :

Demeter ve Dionysos ibadetinden bir kaç gizli cemiyet doğmuştur. Bu gizli cemiyetlerde düzenlenen törenler sadece üyeler açıktı. ve gizli mitlerle, üyelere bahşedilen nimetleri simgeleyen oyunlar ve eğlencelerden ibaretti. Sır dinleri eski ziraatçiliğin bereket törenleri ile sonraki devre ait ölümsüzlük ve gelecek hayatta kusallık kazanma inançlarını bir araya getirmiştir.

Bu sır dinlerinden birincisi, Atina yakınlarında Eleusis kentinde bulunmakta idi. En yaygın ve belki de en eski sır dinidir. Bu sır dini aslında bölgesel bir Demeter kültü olduğu ve muhtemelen kraliyet âilesince yönetildiği halde M. Ö. VII. yüzyılda Atina'ya yerleşti ve zamanla tüm Hellenistik dünyada taraftarlarınca kutlandı. Bu dinde iki tören yer alır. Bunlardan birincisi Persefone'nin dönüşü şerefine baharın ilk günlerinde düzenlenen Küçük Sır Törenleri; ikincisi ise kışın düzenlenen Büyük Sır Törenleri idi. Küçük sır türenlerinde gizli cemiyete katılma işlemleri iki merhalede gerçekleşir. Bunlar arınma işlemleri ile en kutsal sırların açıklanması işlemidir. Tören Atina'da 8 - 9 gün devam eder. Arınma sırasında herkes elinde kurban edilecek birer domuz taşıyarak, denizde yıkanır. Beşinci gün Eleusis'e doğru yola çıkılır. Yürüyüş sırasında Dionysos'un bir heykeli taşınır. Tören aslında bir hasad töreni olduğu için, önemli bölümünü Ekin Anası Demeter'le kızı Ekin

Kızı Kore adlı iki tanrıçaya yılın ilk meyvalarının sunulması teşkil eder. Kore ölülerin yeraltı dünyasında kış aylarında kaybolur, baharda yeniden hayata döner. Gizli cemiyete giriş törenlerinin esasını Kore'nin iğfal edilmesi hikâyesi teşkil eder. Rahipler geceleyin ellerinde meş'alelerle tepeleri dolaşarak kayıp kızı ararlar; kederli annenin yaptığı gibi, oruç tutarlar ve yine onun gibi su ile arpa karışımı tören yemeğiyle oruçlarını bozarlar. Efsanede Demeter'in Eleusis kralının çocuk yaştaki oğlu Triptolemos'a, onu amberle yağlayıp ateşten geçirerek ölümsüzlük vermeye çalıştığı anlatılır. Böylece Triptolemos baharda hayatın yeniden doğuşunda rol oynayan bir Eleusis kahramanı olur. Demeter, onu kanatlı arabasıyla tarım bilgisini bütün dünyaya öğretmek üzere gönderir.

İkinci bir sır dini de Dionysos ve Orfeus'la ilgili olanıdır. Bu sır dini M. Ö. VI. yüzyılda Yunanistan'da yayılan yabancı bir inancı temsil eder. Eleusis'in Kore'si gibi, Dionysos da öldürülen sonra tekrar hayata döndürülen bir bitki ruhudur. Bu Dionysos ibadeti daha sonra Orfeus ibadeti ile karışmıştır. Orfeus ibadeti Dionysos ibadetine bağlı bir mezhep, onun içinde bir reform hareketi, hattâ rakip bir ibadet olarak görülmüştür. Bir Dionysos rahibi tarafından Trakya'dan getirilmiştir. Ancak bu rahip, büyük bir ihtimalle Dionysos sır dinini değiştirdiği için, bir tören sırasında cezbe halindeki rahibeler tarafından parçalanmıştır.

Dionysos mitolojisinin Orfik anlatımına göre, Zeuz ve Persefone'nin oğlu olan çocuk yaştaki Zagreus (Dionysos) Titanlar tarafından parçalanarak yenir; sadece kalbi Athena tarafından kurtarılır. Bu kalp, korunmak için, Zeuz tarafından yutulur. Bu ilâhî kalp daha sonra Zeuz ve Semele'nin çocuğu olarak tekrar dünyaya ge-

lir. Titanlar Zeus'un yıldırımlarıyla tarumar edilir. Onların toprakla karışık küllerinden insan ırkı biçimlendirilir. Bu nedenle insan ırkının ilâhî ve veytanî olan ikili bir tabiatı vardır. Bu ikilik ruh ve beden ikiliği şeklinde ifade edilir. İnsanın bu Titanlara ait günahtan kurtulması için kendi aşağılık yönünü reddedip, ilâhî tabiat tanrı Dionysos'la birlenmesi gerekir. Bu mistik birlenme sayesinde insan sadece tanrılık mertebesine ulaşmakla kalmaz, ölümsüzlük de kazanır. Orfizmin daha sonraki şekli doğudan pek çok şeyi kendi bünyesine almıştır. Sözgelişi hulûl nazariyesi, ruhun maddeyle teması sonucu kirlenmesi, gelecek hayattaki mutluluk doğudan gelen unsurlardır. Orfizme bağlı olan biri için ölüm, daha yüksek ve daha mutlu bir hayata açılan kapıdır. Orfeus ve Persefone'nin rehberliği ve mutluluk ülkesine girebilmek için gerekli formüller sayesinde insanın Hades'in karanlığından korkmasına gerek yoktur.

4. Şehir Dini :

Doğum, üreme, ölüm ve yeniden doğum devreleri üzerine ağırlık veren bu çeşitli türdeki tabiat dininin karşısında resmî şehir dini veya vatandaşların dini yer alır. Farklı ibadetlerde sınıf ayrılıkları önemli rol oynadığı ve şehir dini aslında sadece hür olanların dini olduğu halde, Yunanistan'daki bütün sınıflar ve şehir devletleri Olympos tanrılarına ibatette birleşiyorlardı. Olympos tanrılarına ibadet, yerli dinin ocak ateşine, kahramanlara ve atalara ibadetini bünyesinde eriten gelişmiş bir şekli idi. Kraliyet âileleri ve kâbileler arasındaki çatışmalar, bu çatışmaların doğurduğu anlaşmalar, birleşmeler ve kinler karışık bir mitoloji ve teogoni (tanrıların oluşumu)'nin doğmasına neden olur.

Bu karışık yığını Hesiod ve Homeros eserlerinde sistemleştirmeye çalışmaktadır. Hesiod tabiat güçlerini bir ölçüde kişileştirilmiş olarak göstermektedir. Kaos, uçsuz bucaksız boşluk, her şeyin yaratıcısı; Eros bütün tabiatta faaliyet gösteren bir hayat kuvvetidir. Uranos (gök) ve Gaia (yer)'nin evliliğinden Okeanos, Kronos, Rhea, İapetos ve daha bir çok büyük tanrı meydana gelir. Yine bu evlilikten daha küçük derecedeki hukuku temsil eden Themis, hafızayı temsil eden Mnemosyne gibi tanrılar meydana gelir.

Âlemin oluşumu ile ilgili bu sisteme daha kaba folklor unsurları karışmıştır. Gaia ve Kronos bütün bu nesillerden nefret ederler. Kronos, babası Uranos'u hadım ederek buna bir son vermeye karar verir. Fakat Uranos'un kanından daha bir çok yılan tanrıçalar, devler ve Nymphe'ler hasıl olur. Cinsel organından da Afrodit (aşk) meydana gelir. Sonra Kronos Rhea ile evlenir. Bu evlilikten Hestia (ocak), Demeter (yer), Hera (gökyüzü), Hades (yeraltı) ve Poseidon (deniz) doğar. Fakat Kronos'un çocuklarını yeme alışkanlığı vardır. Nihayet Rhea, Zeus'un doğumu sırasında, bebeğin yerine kundağa sarılmış bir taşı yutturmak suretiyle Kronos'u aldatır. Zeus erkeklik çağına erişince, Kronos'a bir kusturucu verir ve yutulan bütün erkek ve kız çocuklar kurtulur. Zeus daha sonra Kronos'u devirerek kraliçe Hera ile birlikte hüküm sürer.

Zeus ile Hera'nın çocuğu Hefaiston (topal sanatkâr) Afrodit'le evlenir, fakat Afrodit Ares (savaş)'e aşık olur. Bu arada İapetos'un oğulları Prometheus (öngörü), Epimetheus (geriyi görme) ve Atlas aşırı ihtiras gösterirler ve Zeus tarafından cezalandırılırlar. Prometheus'un suçu, kurbanlarda Zeus'la alay etmesi, Olympos'tan ateşi

çalması ve insanlara vermesi idi. İntikam olarak Zeus, erkekleri mahvetmek için kadını yaratır.

Zeus, bir çok tanrıça, nymph ve kadın sevmiş ve hemen hemen bütün tanrı ve insanların babası olmuştur. Mnemosyne (hafıza) ona dokuz Mus (kız çocuğu) doğurmuştur. Leto'dan Apollo ve Artemis olmuştur v.b., v.b. Bunlara karşılık tanrıça Athena Zeus'un alnından çıkmıştır.

Bu son derecede ilkel hikâyelerden daha düzenli kavramlar ve daha anlamlı çatışmalar doğmuştur. Sözgelişi tabiat güçleri arasındaki çatışmanın dramatize edilmesi; ilk Yunan tarihindeki ırk ve kültürlerin çatışmaları ve birleşmelerinin kayda geçirilmesi; Yunan toplumu, savaşlar ve kurumların sembollerle de olsa anlatılması, varlığını hep bu hikâyelere borçludur.

Yunanlıların hâkim ahlâk kavramları moira ve hybris'tir. Moira tanrılara ve insanlara ait olan tabiî sınırları gösterir; hybris ise tanrıları ve insanları kendi sınırlarını aşmaya iten gurur ve ihtiras demektir. Tanrılardan çoğunun tabiatta bir bölgesi bulunur : Poseidon (deniz) gibi. Bazıları da sosyal görevleriyle bilinir : Sözgelişi Hermes tanrıların elçisi, ölülerin rehberi; Hefaiston sanatkâr; Afrodit aşktır. Zeus her iki unsuru birleştirir. O, adaletin gökteki sahibi, yıldırımlar yağdıran tanrıdır; tanrılar ve insanların sultanıdır. Fakat ötekiler gibi, Zeus'un da kendi tabiî bölgesi veya göreviyle ilgili sınırlar ve ilkeler içinde faaliyet göstermesi gerekir. Bu sınırları ve ilkeleri aşmak kötülüğün kaynağıdır. Sözgelişi Prometheus'un Zeus'a karşı çıkarak ateşi çalması v.b. örnek olarak verilebilir. Şiddete başvurarak hâkim olan Zeus, hâkimiyetini ancak âdil bir yönetim gösterdiği sürece sürdürebilir. O halde kendi sınırlarını

bilmek ve aşırılıktan kaçınmak hem ihtiyatlılığın, hem de dindarlığın esasıdır.

Aynı ahlâkî ilkeler insanlar için de geçerlidir. Başlıca beşerî kusurlar âile ilişkilerine ihanet etmek, kötülüğün sonuçlarından kaçmaya çalışmak, tanrılara isyan etmek ve aşırı mutluluk istemektir.

Yunan şehir dininde sürekli bir rahip zümresinin olmayışı tapınma konusunda esneklik sağlamıştır. Törenler toplumun üyelerince yönetilmekte idi. Şehir devletinin törenlerini yönetenler devlet memurları idi. Tek rahip zümresi Oralk adıyla bilinen kahinlerdi. Olympos tanrılarına ibadet şehir hayatının önemli bir parçası idi; dolayısıyla siyasî önderlerce denetlenirdi.

Başlıca ibadet şekilleri arasında Athena şerefine düzenlenen törenler yer alır. Bu törende bütün Atinalılar düzenli bir yürüyüşle Akropolis'e giderlerdi. Yürüyüş sırasında yanlarında çiçeklerle süslü kurban hayvanlarını götürürlerdi. Şehrin kızları tarafından örülmüş kutsal elbiseyi taşırlardı. Akropolis'te toplanıp, Athena için yapılan törenlerin sonunda Homeros'dan destanlar okunurdu. Dionysia'da yapılan törenlerde ise, şehrin şairleri trajedi sanatında yarışırlardı. Trajedinin oynanması törenin bir bölümü idi. Törende müzik, dans ve aynı zamanda dram da yer alırdı. Zeus şerefine her dört senede bir ateşkes vesilesiyle sportif oyunlar düzenlenir ve bu oyunlara bütün Yunan şehir devletleri katılırdı.

Bir başka ibadet de Apollo için yapılan ibadetti. Bu ibadetin merkezi Delos ve Delfi'dir. Delfi'de Apollo Yunan tanrıları arasında üstün bir yer işgal etmiştir; çünkü bu tanrı, orada yer tanrıçası Ge - Themis'e ait olan eski bir kehanet yerini ve hizmetkârı yılan Python'u bul-

muştur. Efsaneye göre, Apollo Python'u öldürerek bu tapınağı ele geçirmiştir. Apollo, bu suçundan ötürü, kendisini arıtacak olan defne ağacını bulmak üzere Tempe Ovası'na seyahate zorlanır. Apollo bu seyahati yapar ve suçundan temizlenir. Bunun sonucu olarak Delfi'deki kutsal yer suçlardan, özellikle adam öldürme suçundan arınma ibadetinin merkezi olmuştur. Apollo böylece devletin hayatında çok büyük bir rol oynamıştır. Onun tavsiyeleri savaşlarda yol gösterici bir etkendir.

Yunanistan'da siyasî hayatın çözülmesiyle şehir dininde de çözülmeler başladı. Aşağı sınıflar giderek şehir devletinin hayatında daha fazla etkinlik kazandılar. İşgalci ordulardan korunmak için kaçan çiftçiler şehirlere sığındılar. Tüccarlar ve denizciler, ticaret ve sömürgelerin gelişmesiyle birlikte sayıca arttılar. Geleneksel ekonomik denge ve sınıf ayırımları bozuldu. Siyaset demokratik, siyaset adamları da demagog oldular. Peloponez savaşları sırasında ve sonra ölüm, hastalık ve fakirliğin artması heyecan, rahatlık, kurtuluş ve ölülerle haberleşme dinlerine genel bir isteği doğurdu. Şehirler göçlerle kozmopolit bir hale geldi. Yunanlılarla barbarlar arasındaki ayırım ortadan kalktı. Yabancı kültürler Hellenizmin merkezlerini ele geçirdiler. Halk mistik ibadetlere ve kişisel dine yöneldi.

Şehir hayatının çökmesinden çok daha önce başka güçler de faaliyette idi. Geleneksel fikirler ve eğitilmiş sınıfların değer ölçüleri eleştiriliyor ve akla uygun bir hale getiriliyordu. M. Ö. V. yüzyılın parlak sanat ve düşüncesi dini sosyal bağlantılarından kopardı; felsefî eleştiri ve kişisel yorumla başbaşa bıraktı. Filozoflar kendi kozmoloji ve ahlâk sistemleriyle birlikte kolonilerden Yunanistan'a geldiler. Efes'ten Zerdüşt'ünkine benzeyen bir görüşle Herakleitos geldi. Aşk ve kin çatışması-

nı insan biçimindeki tanrılar arasındaki çatışma olarak değil, ilkelerin ya da kuvvetlerin ezelî ahengi olarak ileri sürdü. İonia'dan gelenler arasında Anaxagoras bulunuyordu. O, tabiattaki kanunları ve unsurları ele aldı. Atomcu felsefeyi getirenler ise Trakya'dan gelen Leukippos ve Demokritos'du. Sicilya'dan Pythagorcular ve Elealılar gelerek Yunanistan'da yerleştiler. Beraberlerinde garip bir takım dinî inançları da getirdiler. Kısaca söylemek gerekirse, bütün bu sistemlerde geleneksel tanrılar artık önemli rol oynamıyorlardı. Bunlar eğitilmiş gençlerin zihnî merakını ve hür düşüncesini uyardılar. Doğu dinleri Yunanistan'da gelişmeye başladı. Pythagorculukta Buddizm kokan pek çok şey bulunmaktadır. Belli inançları bir yana bırakırsak, bu felsefe ekollerinin genel etkisi, ibadet yerine nazariyeyi koymak ve geleneksel ilâhiyatı metafizik açıdan yorumlamak oldu. Meselâ Hestia, Poseidon, Hades ve Hera; ateş, su, toprak ve hava biçimine dönüştü. Diğer bütün şeyler bu dört unsurun birleşmesinden meydana geliyordu.

Dışardan gelen felsefelere ek olarak, yerli yazarların eleştirileri de giderek artıyordu. Euripides trajediyi bir kutlama töreni olmaktan çıkarak hiciv şekline dönüştürdü. Aynı sıralarda Sofistler de dünyevî türden bir eleştiriye giriştiler. Ahlâkı, hukuku ve dini geleneksel temellerinde kopardılar. Beşerî kanunların tabiat kanunlarına dayandığı inancına hücüm ederek, nomos'a yani beşerî kanunlara dayandığını kanıtladılar. Bütün bunlar eski dinî kuralları zayıflattı ve genel bir reform isteğine yol açtı. Bu eleştirileri Sokrates ve Eflâtun daha da ileri götürdüler. Sanatçılar da bu konuda paylarına düşeni yaptılar. Şehir tanrılarını ideal biçimler olarak gösterdiler. Böylece herkes istediği gibi yeni tanrılar üretti. Sonunda tanrılar kendi hüviyetlerini kaybe-

derek, herhangi bir isim belirlemeden «Tanrı» deyimiyle anıldılar. Yunan dinî düşüncesinin bu merhalesini Aristo ve onu izleyenlerin eserleri yansıtmaktadır. Bunlar her şeyden önce bilim adamı idiler. Sistemlerinde ilâhî varlıklar, evreni anlaşılır hale sokmaya hizmet eden, fakat hiçbir ibadete gerek göstermeyen aklî ilkelerdi. Bu durum kapalı bir tektancılığın Yunanisuan'a girmesini sağladı.

Yunan toplumunun çökmesi bazı insanları ümitsizliğe ve bütün beşerî ilişkilerle kurumları reddetmeye sürükledi. Bu tutumu aşırı biçimde Cynic (Sinik)'ler temsil ettiler. Bunlar, zamanın toplumsal kötülüklerini reddedip ruhu tedavi eden kişiler olarak yoksulluk, dilencilik, gezici öğretmenlik yoluyla erdemli olmaya çalıştılar. Bununla birlikte eğitilmiş kişiler arasında teselli arama daha olumlu bir biçime büründü. Sözgelişi Epikürcüler toplumu ve tanrılarını aşağıladıkları halde, zihnî hazları canlandırıp, atomcu dünya görüşlerini genel bir tabiat felsefesi biçiminde geliştirdiler.

Çok daha önemli olan bir ekol de Stoa mektebi idi. Bu mektebin ileri gelenleri çağlarının en etkili din öğreticileri arasında idiler. Felsefeleri bir kaç yüzyıl Yunanlılar ve Romalılar arasında canlılığını korumuştur. Stoalılara göre, tabiat aklî kanunlarla yönetilen sosyal bir düzendir. Bunlar kendilerine dünya vatandaşları adını verdiler ve «Tabiata göre yaşama» amacını güttüler. Sosyal ilişkilerden ve görevlerden kaçmaya çalışmadılar. Ancak bunları vakarla ve akıllıca taşınması gereken dış yükler olarak gördüler.

Roma İmparatorluğunun Yunanistan'a hâkimiyeti sırasında bölgesel sır dinlerinin yanısıra Yunanistan, Mithraizm denen bir dinin etkisine girdi. Bu din Yu-

nanistan'da pek fazla yayılamadı. Roma İmparatorluğunun diğer yörelerinde ise, hızlı bir yayılma gösterdi. Bu din Zerdüşt dini ile Bâbil dininin unsurlarını taşımaktadır. Mithra, Ahura - Mazda'nın hizmetinde bir kurtarıcıdır. Karanlık kuvvetleriyle çarpışır. Onun başlıca kahramanlığı Zerdüştîlerin kutsal öküzünü öldürmesi idi. Bununla ilgili tören kan banyosu ile sembolize edilir. Dine giriş, yedi merhaleden meydana gelen dayanıklılık sınavlarından geçmek suretiyle olur. Törenler mağaralarda ya da yeraltı tapınaklarında düzenlenirdi. Mithra kardeşlik cemiyetlerine yalnız erkekler katılabilirdi.

ROMA DİNİ

Eski Roma yabancı etkiler altına girmeden önce kendine özgü bir yerli dine sahipti. İlk Romalılar çiftçilerin meydana getirdiği bir topluluktu. Bu topluluğun başında, eski şehir devletlerinde olduğu gibi, muhtemelen bir kral bulunuyordu. Daha ilk zamanlardan itibaren bu topluluğun çiftçilik ve hayvancılık yanında belli bir ölçüde ticaretle de uğraştığı anlaşılıyor. İlk Romalıların dininde işte bu hayat tarzının etkileri görülmektedir.

Diğer bir çok halklar gibi onlar da bu aşağı kültür düzeyinde bazı tanrılara inanıyorlardı. Bu tanrıların adları hakkındaki bilgileri bugün elimizde bulunan daha sonraki İmparatorluk Devrine ait tören takvimlerinden öğreniyoruz. Bu tanrıların başında Jupiter yer almaktadır. Jupiter etimolojik bakımdan Yunanlıların Zeus'una karşılıktır. Jupiter adı aynı zamanda «evin reisi», «iktidardaki kişi» anlamını ihtiva eder. Zeus gibi Jupiter de gökyüzü ve fırtına tanrısıdır. Çiftçiler için özel bir önemi olan tanrıdır. Bununla ilgili olan diğer iki tanrı Mars ve Quirinus'tur. Mars İtalya'da genel olarak ibadet edilen önemli bir tanrıdır. Çok geniş görev ve faaliyetleri olan bir tanrıdır. Bu ödev ve faaliyetlere, insanların, sürülerin ve diğer malların her türlü kötülüğe ve afete karşı korunması dahildir. Ayrıca Mars, savaş tehlikesine karşı koruyucu bir tanrıdır. Bu nedenle o, aynı zamanda bir savaş tanrısıdır. Quirinus ise daha az önemi olan bir tanrıdır. Toplu olarak Roma vatandaşlarına verilen Quirites adıyla ilgisi olsa gerektir. Jupiter, Mars ve Quirinus bir üçlük teşkil etmekle birlikte, onlara yapılan törenler ayrı ayrıdır. Jupiter'e her ay, ay dolunay haline geldiği gün; Mars'a kendi ayı olan Mart ayında ve Ekim'de; Quirinus'a ise Şubat'ın 17'sinde ibadet edilirdi.

İlk zamanlarda önem kazanan tanrıça Juno'dur. Juno, Jupiter'le değil, Janus adlı başka bir erkek tanrı ile ilgilidir. Juno, ergenliği temsil eder. Nitekim onun kelime anlamı da evlilik çağına gelmiş kadın demektir. Başlıca görevleri kadınların hayatını gözetmektir. Kadının cinsel hayatının aylık düzeni Juno'yu yakından ilgilendirir. Bu nedenle ona Jaunus'la birlikte her ayın ilk gününde bir kurban sunulurdu. Latin kökenli dillerdeki June (Haziran) ayı bu tanrıçanın adından gelmektedir. Bir devlet tanrısı olarak Juno'ya bazan Roma dışında da yaygın bir şekilde ibadet edilmiştir.

Bu devrin hemen hemen bütün tanrıları hayatın belli sahalarını denetlemekle birbirinden ayırdedilen tanrılardır. Onların «numen» diye bilinen insanüstü güçleri vardır. Onlara uygun bir biçimde başvurulunca, bu güçlerini insanların yararına kullanmaları mümkündür. Romalıların merakı bu hususların ötesine geçmedi. Onların tanrılar için yazılmış mitolojileri yoktu. Tanrılar evli çiftler teşkil etmedikleri gibi, çocukları da yoktu. Onlara doğru bir biçimde adları ile seslenmek, uygu sözler ve tavırlarla ibadet etmek son derecede önemli idi. Böylece zamanla bir takım dua metinleri geliştirildi. Bu durum belgelere çok sayıda tanrı adlarının sokulmasıyla karmaşık bir hale geldi. Bu tanrılar insan hayatının ve faaliyetlerinin en ince ayrıntılarına kadar egemen olan tanrılardı. Sözgelişi Janus, içinden geçilmesi büyüsel ve dinî bir anlam taşıyan kutsal kapı (ianus)' nın kişileştirilmesinden başka bir şey değildir. Ocak tanrıçası Vesta, kutsal ocaktır. Yer tanrıçası Terra veya Tellus Mater, Roma ülkesini verimli kılmak için gerekli gücün sahibidir. Görüldüğü gibi o, aslında bütün yeryüzünün tarınçası değildir. Ceres, ekin tanrıçasıdır ve önemini Demeter'le il-

gili görülmesine borçludur. Garip bir tanrı da insanın bir tür ilahî benzeri olan Genius'tur. İnsan iyi beslenirse, onun hoşnutluk duyduğuna inanılır. Klâsik devirde hür ya da köle her insanın bir Genius'u vardı.

Bütün bu tanrılara ibadetler erken tarihlerde rahipler tarafından bir sisteme sokuldu. Rahiplerin başında pontifler zümresi bulunuyordu. Başlangıçta bunların sayısı üç iken, Julius Caesar zamanında onaltıya çıkarıldı. Bu zümrelere kral dahildi. Bunların yanında onbeş flamen yer alıyordu. Flamenler münferit tanrılara ait rahiplerdi. Son olarak Vestal Bakireler denen rahibeler mevcuttu. Bunların sayısı normal olarak altı idi. Bunları yüksek tabakadan gelen ve otuz yıl hizmet için seçilen kızlar teşkil ediyordu. Diğer bütün rahipler erkekti.

Etrüskler hanedanlığı (M. Ö. VI. yüzyılın son yarısı) Roma'ya bir takım yenilikler getirdi. Fakat bu yeniliklerin bölgesel dinin ruhunu fazla etkilemediği anlaşılıyor. Bu devirde ibadetler için heykeller kullanılmaya başladı. Tapınkalar yapıldı. Ayrıntılı cenaze törenleri ilk olarak Etrüsklerle birlikte görülüyor. Öte yandan iç organlara, özellikle karaciğere bakarak yapılan falcılığı Romalılara Etrüskler öğretmiştir. Yine şimşeğe bakarak kehanette bulunmak ve takvim reformu Etrüsklere aittir. İlk Roma takvimi sadece on kamerî aydan meydana geliyor ve Aralık ile Mart arasında bir fasıla yer alıyordu. Bunun yerini 12 aylık takvim aldı. Yıl Ocak ayından başlatıldı. Bunun nedeni Janus (Latin kökenli dillerde January, yani Ocak ayı buradan gelmektedir). İçin düzenlenen törenlerin Ocak ayında yapılması idi. Ancak yeni takvim güneş yıllarına göre 11,5 gün eksikti. Farkı kapatmak için Mer-

cedonius veya İntercalaris adı verilen fazladan bir ay ilave edildi. Bu durum Julius Caesar'ın takvim düzenlemesine kadar devam etti.

Bu devirde Etrüsk kaynaklı tanrılar dışında tanrılar da Roma'ya sokuldu. Jupiter'in yanında Juno ve Minerva yer aldı. Minerva aslında bir Roma tanrıçası değildir. Bu gruplamanın Yunan etkisi altında yapıldığı anlaşılıyor. Çünkü çok geçmedn Juno ve Minerva Zeus'un karısı Hera ve kızı Athena ile aynı sayılmıştır. Venüs, Fortuna ve Diana bu devirdeki yerli İtalyan kaynaklı tanrılardır. Latin kökenli olmayan bir tanrı Volkanus'tur. Tahrip edici ateş tanrısıdır. Volturnus bir nehir tanrısıdır. Hercüles Yunanca Herakles'in bozulmuş bir şeklidir.

Roma genişledikçe, önce güney İtalya'daki Yunanlılarla, daha sonra da Yunanistan'la münasebetler gelişti. Bunun sonucu olarak, eski Yunan inançları, biçim değiştirerek de olsa, Roma'da görünmeye başladı. Bu iançlardan biri, Apollo inancıdır. Apollo, tanrısal hekim görevini üstlenmiştir. Onun adına kamu sağlığı için ilk tapınak M. Ö. 433'de kurulmuştur. Bu tapınak, bu tarihten üç yıl önce veba salgını sonucu yapılan adak üzerine gerçekleştirilmiştir. Yunan inançlarıyla birlikte Yunan sanatı ve mitolojisi de Roma'ya girdi.

Romalılar ayrıca kendi tarihleri için Yunanlılara özgü bir tavrı da benimsedirler. Önemli yerler ve merkezlerin bir tanrıyla ıygisi olduğu kabul edildi. Bu eğilimin sonucu olarak Roma'nın kuruluşu ile ilgili bazı efsaneler düzenlendi. Bu efsaneye göre Mars'ın çocukları Remus ve Romulus Truvalı Aeneas'ın torunları, Roma'nın kurucularıdır. Romulus tanrı Quiri-

nus' biçimine dönüşür. Halbuki ilk Romalılar insanlarla tanrılar arasında kesin bir ayırım yapıyorlardı. Roma inancının Yunanlıların kahramanlara ibadeti ile hiçbir ilgisi yoktu. Fakat bu tür inançların Cicero'nun yaşadığı çağda yaygınlaşmış olduğu anlaşılıyor. Bunun yanında tanrıların katıldığı ziyafetler göze çarpmağa başladı. Halbuki eski Romalılar için tanrı görülemezdi. Romalılar Hannibal karşısındaki yenilgileriyle, ilahî yardım sağlamak için bazı tedbirlere başvurdular. M. Ö. 217'de düzenlenen kutsal şölende, tanrılar heykelleriyle ve çiftler halinde eski Yunan tanrıları tarzında temsil edilmiştir. Jupiter Juno ile, su tanrısı Neptunus Minerva ile, Mars Venüs'le, Apollo Diana ile Volcanus Vesta ile, tüccarların tanrısı Mercurius Ceres'le birlikte gösterilmiştir.

Romalı da, Yunanlı gibi, Yunan etkisi altında iken gelecek hayat üzerinde pek düşünmemiştir. Ölünce iyi insanlar arasında katılacaklarına inanırlardı. Romalıların gelecek hayat üzerinde düşünmeleri doğunun etkisi ile başlamıştır.

Doğu'nun Roma'ya etkisi M. Ö. 204'de başladı. Bu tarihte kahinlerin önerisi ile Anadolu'nun tanrılarının Büyük Ana'sı Roma'ya aktarıldı ve tam Roma kentinin ortasında ona bir tapınak inşa edildi. Trakya-Frigya menşeli Dionysos ibadeti de bu sıralarda Roma'ya sokuldu. Dionysos adına düzenlenen törenlerde aşırı cinsel şehvetin ve diğer suçların sergilenmesi, Senato'nun bu hareketi bastırmasına yol açtı. Dionysos sır dinleri ve törenlerinden zararsız olanları kaldı. Buna karşılık Eleusis sır dinleri saygınlığını korudu ve Romalılarca çekiciliğini muhafaza etti.

Augustos devrinde Roma'da astroloji (ilm-i nücûm, yıldızların insan hayatı üzerinde etkili olduklarını ileri süren eski bir bilim dalı) önem kazandı. Bunun getirdiği kadercilik insanları çaresizliğe düşürdü ve tanrıların yardımını elde etme yolları arandı. Bazı kimseler, tanrılarla irtibat kurmak için büyüye başvurdular. Bu devirde sır dinlerinin sayısı da giderek arttı. Bu dinlerle ilgili törenlerde insanlar tanrı hüviyetine bürünüp, onu taklit ederek, geçirdikleri sıkıntı ve zaferleri sergilediler. Bu sır dinlerinden üçü önem taşır. İlk olarak Roma'ya İsis misteri (sır dini) geldi. Aslında Mısır'a ait olan bu din batıya geçerken Hellenistik bir özellik kazandı. Attis sır dini Büyük Ana ibadetinin izlerini taşır : Tanrıçanın genç gözdesi olan Attis ölür, daha sonra kısmen yeniden canlanır. Son olarak Roma'ya Mithra dini girdi. Bu din, daha önce de belirttiğimiz gibi, İran etkileri taşımaktadır. Bu dinle ilgili törenler sadece erkeklere mahsustu ve bu nedenle de özellikle orduda yaygınlık kazanmıştı.

Roma'ya doğudan gelen bir başka etki de, güneş ibadetidir. Bu ibadet son İmparatorluk devrinin bir özelliğidir. Bu devirde özellikle İmparator'un gök cisimlerinin en büyüğü olduğu anlayışı büyük bir önem taşımaktadır. İmparator, insanların yeryüzündeki, güneş ise gökyüzündeki efendisidir. Roma'da bir güneş tektanrıcılığının da yaygınlık kazandığı görülüyor. Bütün tanrıları güneşe eşit olarak açıklama eğilimi hissediliyor. Bu güneş ibadeti daha sonra Hristiyanlıkla köprü kurulmasında önemli rol oynadı.

İRAN DİNLERİ

İran özellikle iki önemli dinin, Zerdüştlük ile Maniliğin (Manichaeism) doğduğu yerdir. İranlıların ataları olan Âriler İran'a göç etmeden önce Hintlilerle birlikte Hindu Kuş dağlarının kuzeyindeki yüksek yaylalarda yaşıyorlardı. Bunlardan Hinliler İndüs vadisine ve güneye doğru Pencap'a indiler. Âriler ise İran'a yöneldiler. Bu göçün ne zaman vuku bulduğunu bilmiyoruz. Ancak M. Ö. XV. yüzyılda kralların Pers isimlerini taşıdığı görülüyor. M. Ö. 553'de ise, İran kralı Kuruş'un Med'leri yenerek İran'da Babil'e kadar uzanan bir imparatorluk kurduğunu görüyoruz.

I. Zerdüşt Dini :

İran önemli coğrafî yeri olan bir ülkedir. R. C. Zaehner'in de belirttiği gibi, doğu ile batı burada birleşmektedir. Akdeniz dünyası ile Hint kültürü arasında bir köprüdür. Zerdüşt Hindistan'a ve Çin'e özgü düşünce geleneğinden bazı şeyleri almış ve onun peygamberane dehası bunları kendi potasında yoğurarak batıya naklini kolaylaştırmıştır.

İlk İranlıların dini Vedik Hintlilerin dinlerine son derecede yakındır. İran tanrılarının en büyüklerinden biri Mithra'dır; diğerleri İndra ve Naşatya gibi şeytanlardır. Ejderha öldürme efsanesi yaygındır. Yine ilk insan Yama (İran'da Yima), âlemdeki tabiî, dinî ve ahlâkî düzen anlayışı bu yakın benzerlikler arasındadır. Kutsal içecek Haoma (Hint'te Soma) âyinleri her iki toplumda da yaygındır. Kutsal ateşi yakan ve gözeten rahipler aynı adı taşırlar. İran'da bunlara Athravan, Hindistan'da Atharvan adı verilir. Zerdüştlük işte bu

İran çoktanrıcılığını ortadan kaldırmak için Zerdüşt tarafından girişilen bir ıslâhatın sonucudur.

Dinler arasında Kitab-ı Mukaddes'le en yakın ilgisi olan din, Parsîlerin dini diye de bilinen Zerdüştlüktür. Ancak Yahudilik ve dolayısıyla Hristiyanlığın bu dinden neleri almış olduğu hususunda henüz son söz söylenmiş değildir.

Bu dinden Kitab-ı Mukaddes'te ismen söz edilmemekte ise de, Zerdüştî olan İran krallarının adları Eski Ahid'in sekiz kitabında geçmektedir. Yeni Ahid'in ilk kitabı da yeni doğan İsa'yı görmeye ilk gelenler arasında bazı doğulu bilge kişilerin (Magilerin : Mecusîlerin) bulunduğunu belirtmektedir. Zerdüştîler Kitab-ı Mukaddes'in lânetlemeyip, aksine övgü ile karşıladığı tek zümredir. Nitekim Zerdüşt krallardan Kuruş'a Yahova «Mesihim» ve «Çobanım» şeklinde seslenmektedir. Bu yakınlığın nedeni de açıktır. Bilindiği gibi, Yahudileri Bâbil sürgününden kurtaran bu İran kralıdır.

Zerdüşt dininin korucusu Zerdüşt'tür. Zoroaster ya da Zarathustra adlarıyla da bilinir. Ne zaman yaşadığı hakkında kesin bilgimiz yoktur. M. Ö. 6000 yılında, 1400'de ya da 1000 yılında yaşadığı biçiminde farklı görüşler bulunmaktadır. Yahudiler sürgüne gönderilip Kudüs krallığının sona erdirildiği yıllarda onun 30 yaşlarında genç bir peygamber olarak İran'da faaliyet gösterdiği bildirilmektedir. Bir başka rivayete göre de Zerdüşt, peygamberlik görevine Büyük İskender'den 258 yıl önce, yani M. Ö. 588 yılında başlamıştır.

Zerdüştîlere ait sonraki belgelerde bu büyük kurtarıcının geleceğinin doğumundan 3000 yıl, bazan da 300 yıl önceden haber verildiği bildirilmektedir. Bilindiği gibi, aynı görüş Hristiyanlık ve İlâmiyette de işlenmiş-

tir. Ahura - Mazda (Bilge Bey) daha sonra Zerdüşt'ün annesi olan kızla buluşturulmuş ve bu bâkire anadan Zerdüşt doğmuştur. Bu bâkire anadan doğum olayı da Hz. İsa'nın doğum olayıyla yakın bir benzerlik göstermektedir.

Zerdüşt daha çocukluğunda olağanüstü zekâsı ve aklı ile herkesi hayrete düşürmüştür. 15 yaşına gelince, dinî hayata girmesinin bir simgesi olarak kutsal kemeri takmıştır. Fakirlere ve hayvanlara her zaman son derecede nazik davranıyor ve yardımseverlik gösteriyordu. 20 yaşına gelince, evini terkedip, kendisini dine vermiştir. 30 yaş onun için bir dönüm noktası olmuş, Ahura - Mazda'nın huzuruna çağırıldığını hissetmiştir. Tanrı onu yüksek ahlâkî nitelikleri, üstün aklî yetenekleri dolayısıyla seçmiştir. Halk ise, onun güçsüzlüğünü, zayıflığını ve korkaklığını ileri sürerek, bu seçime karşı çıkmıştır.

Zerdüşt sonraki on yıl içinde Ahura - Mazda ile yedi kez buluşup, görüşmüş; böylece kendisinin tanrı tarafından seçilip, tayin edildiğinden emin olmuştur. Zerdüşt, peygamberliğin hedefinin evrensel ilerici bir din ortaya koymak, kötüleri dine döndürmek olduğunu kabul ederek, kendisini bütünüyle tanrıya adamıştır. Kirli, aldatıcı, sarhoş edici şeyleri lânetlemiş; her şeyi gören Tanrı'nın dinini yaymaya çalışmıştır. Bu arada kendisini görevinden döndürmek için yapılan bir takım cazip teklifleri dua ve ibadetle savuşturmuştur. Görevinin ilk yıllarında başarısız kalışı, onu bir ara çaresizliğe düşürmüş; görevinin doğruluğu konusunda kafasında bir takım kuşkular belirmiştir. Hz. Muhammed de Mekke'de görevinin çıkamaza girdiği günlerde benzeri bir umutsuzluğa düşmüş, fakat Allah bu konuda ona destek olmuştur.

Kral Vistaspa'nın yeni dini kabul etmesi, Zerdüşt'ün hayatında ve kişiliğinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Zerdüşt, kralın danışmanlarından birinin kızıyla evlenerek ve kendi kızlarından birini de baş vezirle evlendirerek sarayda etkinlik kazanmıştır. Bundan böyle kral bu yeni dinin cesur taraftarlarından biri olmuş ve yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu arada dinin yayılması için şiddete başvurulmasına da izin verilmiştir. Bu amaçla komşu ülkelere savaş açılıp zaferler kazanıldığı konusu Zerdüştlüğün kutsal kitaplarında geçmektedir.

Zerdüştlüğün kutsal kitabı Avesta'da yukarıdaki bilgiler verildiği halde, ölümünden söz edilmemektedir. Diğer belgelerde onun 77 yaşında iken muhtemelen Turanî kavimlerin saldırıları sırasında Belh şehrinde öldürüldüğü belirtilmektedir.

Yeni din sayesinde İran hemen canlılık kazanmış, Babil fethedilmiş ve Darius zamanında İran sınırları Avrupa'ya kadar genişlemiştir. Ancak Darius'un Salamis savaşında durdurulmasından sonra İran İmparatorluğunda gerileme başlamış; Büyük İskender'in istilası ile de çökmüştür. Bu olaydan sonra M. Ö. 330 tarihinden M. S. 226 tarihine kadar İran 556 yıl başka milletlerin yönetiminde yaşamıştır. Bu devrede İran dini de güneş ibadetine ve Mithra diniyle ilgili çoktanrıcılığa yönelmiştir.

Erdeşir I zamanında Sasanî hanedanlığı kurulup İran bağımsızlığını kazanınca, Zerdüştlük yeniden canlanmıştır. Bu canlılık Sasani hanedanlığı Araplar tarafından M. S. 651 yılında yıkılıncaya kadar devam etti.

Zerdüşt dininin kutsal kitabı, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Avesta,dır. Bilgi anlamına gelir. Hinduizmin Vedalarına benzemektedir. Evesta üç ana bölümden meydana gelir. Bunlar Gâthâlar (Şarkılar), Yasts (belli ruhlara seslenen kurban ilâhîleri) ve Vidêvdât (törenle arınma kuralları),dır. Gâthâlar birinci tekil şahsı kullandığı için, onun bizzat Zerdüşt tarafından yazıldığı kabul edilir. Burada Zerdüşt, hem hakikatı insanlara nakletmek üzere Tanrı tarafıfndan seçilmiş olmanın bilincinde biri olarak, hem de «Hakikat Dostu» ve kutsallık yolunu bizzat seçmiş biri olarak konuşur. Onun görevi, çağdaşlarını, çoğunlukla kanlı kurbanlara yol açan çok tanrıya ibadetten bir «Bilge Tanrı»,ya, Ahura - Mazda'ya ibadete çağırmaktır. Daha önce de kısaca değindiğimiz gibi, bu dinin esası, Hint - İran dininde, bir başka şekli de Hindistan'da ilk Vedik devirde görülmektedir. Bilindiği gibi, Âriler iki tabiatüstü varlık sınıfı düşündüler: Asuralar(İran'da ahuralar) ve devalar(İran'da daêvalar). Hindistan'da «asura kelimesi şeytanî varlığa ad olarak, «deva»' da ilahî varlığa ad olarak kullanıldığı halde, İran'da tam tersineydi. Belki de Zerdüştün etkisi altında daêvalar şeytanî sayılmış ve ahura sınıfından da bir büyük Ahura, Aydınlığın Efendisi ya da Ahura - Mazda ortaya çıkmıştır.

Zerdüştîlere göre tapınılacak bir tek tanrı vardır. O aydınlık, hayat, hakikat ve iyilik kudreti olan Ahura - Mazda'dır. Bu birleşik isim daha sonra Hürmüz şeklinde kısaltıldı. Ahura - Mazda yaratıcı, her şeyi gören, her şeyi bilen, kudretli, dost, adaletin babası (aşa), iyi aklın babası (Vohu Manah), lûtufkâr (huda) ve en cömert ruh (spenişta mainyu)' dur. Bunlar aynı zamanda Ahura - Mazda'nın sıfatlarıdır.

Zerdüştlükte Ahura - Mazda'nın karşısında kötü ruh, şeytan Angra Mainyu yer alır. Daha sonra Ehrimen şeklinde kısaltılan Angra Mainyu dünyadakı bütün kötülüklerin kaynağıdır. Böylece Zerdüştlük evrende hâkim olan iki zıt ilkenin varlığını kabul eder. Buna ikicilik (dualizm) adını veriyoruz.

Bu iki zıt güç, Hürmüz (Ahura - Mazda) ve Ehrimen (Angra Mainyu) evrende sürekli bir mücadele halindedir. Her ikisi de insanları kendi tarafına kazanmaya çalışır. Bu savaştan sonunda Ahura - Mazda galip çıkacaktır.

Ahura - Mazda tek yaratıcı tanrı olduğuna göre, Angra Mainyu'yu da onun yaratmış olması gerekir. Fakat Ahura - Mazda onun yaptıklarından hiçbir şekilde sorumlu değildir. Ruhlar arasında tam bir seçme hürriyeti vardır. Kötü ruh Ehrimen kötülüğü seçmiştir ve bu seçiminden dolayı da kendisi sorumludur. Aynı şekilde insanlar için de kendilerine verilen seçme hürriyetine dayalı bir sorumluluk söz konusudur.

Ruhanî âlem tamamıyla iyi olmadığı gibi, maddî âlem de tamamıyla kötü olamaz. Temelde maddî âlem de iyidir; çünkü onu da Ahura - Mazda yaratmıştır. Bu nedenle Zerdüştîler maddî âleme saygı duyarlar. Yeryüzündeki her şeyin insanlarca kullanılması, onların nimetlerinden kutsal hayata katkısı olacak bir biçimde yararlanması gerekir. Bu nedenle maddî dünyadan el etek çekme şeklinde mistik bir anlayışın Zerdüştlükte yeri yoktur. İyi bir Zerdüştî âleme ve âlemdeki kötülüklerle mücadeleye faal bir şekilde katılmak zorundadır. Bu uğraşıda elde edilecek başlıca iyi nitelikler iyi düşünce, doğruluk, adalet, kudret, dindarlık, sağlık ve ölümsüzlüktür. Buna karşılık kötü nite-

likler arasında da açlık, susuzluk, öfke, kibir, açgözlük, yalancılık, kuraklık ve fahişelik yer almaktadır.

Zerdüştîlere göre Hürmüz ilk olarak Vohu Manah (İyi Akıllı)' yı yaratmıştır. O, diğer bütün şeyleri yaratırken ona danışır. Bu düşünce Eski Ahid'te de işlenmiştir. Yahova'nın ilk yarattığı şey Hikmet (Bilgelik')-tir. O, gökle yeryüzünü yaratırken baş usta olarak yanında Hikmet yer alır.

Maddî âlemle ilgili olarak Ahura - Mazda önce gökyüzünü, sonra suyu, kuru toprağı, bitkileri, hayvanları ve altıncı olarak da insanları yaratır. Bu altı merhalede yaratma da Eski Ahid'teki Terkin (Yaratılış) bahsinde geçen, her şeyin 6 günde yaratıldığı konusuna açık bir benzerlik göstermektedir.

İnsanları Ahura - Mazda yarattığına göre, nasıl oluyor da onlar arasında kötülük de bulunuyor? Bunu Zerdüştlük şöyle cevaplar: İlk yaratılan çiftin kafalarında kötü bir düşünce belirir. Buna göre suyu, toprağı, bitkileri ve hayvanları yaratan kötü ruh Angra Mainyu'dur. Böylece insanlar günah işlemeye yöneldiler; hattâ sonunda daevalara ibadet edecek kadar ileri gittiler. Ahura - Mazda'nın böyle bir şeye nasıl izin verdiği de onun insanların koruyucu meleği fravaşis'e söylediği şu sözlerle açıklanır: «İnsanların yeryüzünde şeytanla karşı karşıya kalıp, sonunda ona galip gelmesi mi, yoksa daima şeytana karşı korunması mı daha iyidir?» Büyük dinlerde Âdem'le Havva'nın Cennetten kovulması Zerdüştlükteki bu düşüncede ana fikrini bulmaktadır.

Zerdüştîler dünya tarihini 3000 yıllık 4 devre halinde düşünürler. Başlangıçta Ahura - Mazda ruhanî varlıkları yaratır. Onlar bu halleriyle 3000 yıl kalırlar.

İkinci üç bin yıllık devrede maddî varlıklar yaratılır. Üçüncü devrede Angra Mainyu ortaya çıkar ve çok büyük sıkıntılara neden olur. Son devrenin başında Zerdüşt görünür. Bu devrenin sonunda bir Hesap Gününün olacağına inanılır. Kurtarıcı ya da Mehdî fikrinin Zerdüştlüğün bu düşüncesiyle yakın ilgisi olsa gerektir. Kurtarıcı olarak görülen Zerdüşt'ün yerini daha sonra Saoşyant almıştır.

Zerdüştlükte başlangıçta genel bir Hesap Günü yoktur. Ölüm yaklaşınca, bir rahip çağırılır. Ölüm yatağındaki kişi günah itirafında bulunur. Rahip, ağzına Haoma suyundan damlatır. Evden şeytanı kovmak üzere içeriye özel nitelikleri olan bir köpek alınır. Daha sonra üzerinde buhur yakılan ateş içeri getirilir. Bunun kokusunun şeytanları öldüreceğine inanılır. Bir rahip biraz ötede Avesta'dan parçalar okur. Cenaze merasiminin güneşli bir havada yapılması gerekir. Cenaze demir çubuklar üzerinde taşınarak, uzak bir yerde açık havaya konur. Daha sonraki devirlerde cenazeler özel olarak yaptırılan kulelere yerleştirilmiştir. Cenazeye burada yapılan hizmetler üç gün sürer. Dualar edilir, yas tutulur. Dördüncü günde ise ölünün Sinvat denen bıçak ağızlı bir köprüde hesaba çekildiğine inanılır. Bu sırada yas tutanların et yemeyerek oruç tutmaları gerekir.

Zerdüştlükte Tufan hikâyesine benzer bir hikâye de yer almaktadır. Bu hikâyeye göre, Ahura - Mazda hak dini ilk olarak Vivanhant'ın oğlu Yima'ya vahyeder ve bu dini insanlara bildirmesini ister. Yima, bu görevin kendi gücünün ötesinde olduğunu söyleyerek özür diler. Daha mütevazi bir görev olan yaratıkları çoğaltmak, onları korumak ve yönetmek görevini yüklenir. Bir ara insanlar o kadar çoğalır ki, sonunda

yeryüzünü üç kez daha genişletmek gerekir. Bu 9000 yıllık altın çağın sonunda Tanrı Yima'ya bir çeşit buzul çağının yaklaştığını haber verir ve bitkiler, hayvanlar ve insanlardan birer çift alarak yapacağı büyük bir sığınağa yerleştirmesini ister. İran'da Tufan hikayesinin bu biçime girmesi, öyle anlaşılıyor ki, İran'ın kurak ve soğuk iklimiyle yakından ilgilidir.

Zerdüştîlere hatalı olarak ateşe tapanlar adı verilmiştir. Onlar ateşi, aydınlık, temizlik ve sıcak ilginin bir simgesi olarak görürler. Bu nedenle ona belli bir kutsallık atfederler ve onu söndürülmeden yanık tutarlar. Ancak ateşe tapınma diye bir şey söz konusu değildir.

II. Manilik (Manichaeism)

Manilik M. S. III. yüzyılda Mani tarafından kurulmuş bir dindir. Bu dinin ilk merkezinin Mezopotamya tarafları olduğu anlaşılıyor. Daha sonra inançların buluşma yeri olan İran'da yayıldı. Mani'ye göre hak din bir çok peygamberler tarafından bildirilmiştir. Bu peygamberler arasında Âdem, Budda, Zerdüşt ve İsa bulunmaktadır. Fakat bütün önceki dinler, bölgesel olmaları, bir dilde bir tek halka bildirilmeleri dolayısıyla sınırlı idi. Ayrıca bu binlerin taraftarları dinlerinin aslını unutarak zamanla onları tahrif etmişlerdir. Mani kendisini son peygamber, peygamberlerin mührü olarak görmüştür. Öğretilerini yazıya geçirerek tahrif edilmeden muhafaza edileceğini umut etmiştir. Yazdıklarının başka dillere çevirilmesini teşvik ederek büyük bir misyonerlik faaliyeti geliştirmiş ve bu sayede Atlas Okyanusundan Büyük Okyanusa kadar her yerde taraftar bulmuştur.

Bu din, daha Mani hayatta iken, Sasanî imparatorluğunun çeşitli yörelerine yayıldı. Ayrıca Mısır'a, Kerkük'e ve Orta Doğuda daha bir çok yerlere misyonerler gönderildi. Manilik daha sonra İran'da baskı gördü. Fakat başka yerlerde yayılma devam etti. Orta Asyanın bir çok yörelerinde yayıldı. Bir ara batıya doğru genişleyerk Roma İmparatorluğuna girdi. Çok sayıda taraftar buldu. Hristiyanlık için büyük bir tehlike teşkil ettiği için baskı altında tutuldu. Mısır'dan Kuzey Afrika'ya geçti. Fransa ve İspanya'da görüldü. Avrupa'da M. S. VI. yüzyılda Hristiyanlığın baskısı ile kökünden kazındı. Orta Doğudaki varlığı ise X. yüzyıla kadar devam etti.

Mani, madde ve ruhu esas alan bir ikiliği savunur. Madde tamamıyla kötü, ruh ise tamamıyla iyidir. Mani'nin bu ikiciliğinin Zerdüştlüğün ikiciliğinden farkı, Zerdüştlükte iyilik ve kötülük ikiliğinin esasının ruhanî âlemde bulunması ve maddî âlemin sırf bir kötülük ülkesi olarak görülmemesidir. Mani'ye göre iyilik ve kötülük aslında birbirinden ayrı ve birbirine karşı olan ilkelerdir. Bu iki karşıt ilke, kötülük ilkesi aracılığı ile bu âlemde birbirine mezcolmuştur. Kurtuluş iyiliğin serbest bırakılmasında ve kötülükten ayrılmasında yatmaktadır.

Bu husus mitolojik bir biçimde şöyle anlatılır: Başlangıçta İyilik ya da Aydınlık ülkesi kuzeye, doğuya ve batıya doğru; Karanlık ülkesi ise güneye doğru uzanıyordu. Aydınlık ülkesi aklın ve anlayışın hakim olduğu ülkedir. Şeytan bir rastlantı sonucu iki ülkenin sınırına gelince Işığı, Aydınlığı görür ve onu arzular. Böylece Aydınlık istila edilmeye başlar. Aydınlık ülkesinin hükümdarı bu saldırıya, o anda kendinden çıkardığı ruhanî varlıklarla karşı koyar. Bunlar esir,

hava, ışık, su ve ateştir. Bunlar ayrıca Aydınlık âleminin uzuvları ya da tözleridir. Aydınlık unsurlar ayrıca İlk İnsan'ın oğulları, silâhları ve şeytanlara attığı yem olarak temsil edilir. Şeytanlar bu yemi yutup yatışırlar ve istilayı durdururlar. Ama bu arada Aydınlığın bir kısmı Karanlık tarafından istila edilmiştir. Bu aydınlık bölge, onu çevreleyen madde tarafından boğulur ve kendi mahiyetini unutur. Madde giderek bu yutulan aydınlığa katılır.

İlk İnsan bu mücadelede aydınlığın yanında yer alır. Zayıflığını anlayınca Aydınlık ülkesinin hükümdarı Büyüklüğün Babasından yardım diler. Büyüklüğün Babası, kendisinden yarattığı ruhanî varlıklarla ona yardımcı olur. İstila edilen aydınlık unsurların bilinçsiz vatan hasreti bu yardımla güçlendirilir. İlk insan tekrar Aydınlık ülkesine getirilir. İlk İnsanın bu şekilde kurtarılması, kaybedilen aydınlığın ve kişinin kurtuluşu için bir semboldür.

Daha sonra şeytanlar, bu ruhanî varlıklar tarafından yenilir; onların cesetlerinden sekiz yer ve on gök yaratılır. Canlı kalanları bağlanarak gökyüzüne hapsedilir. Yutulmuş olan aydınlığın lekesiz olan kısmından güneş ve ay; biraz lekeli olan kısmından da yıldızlar meydana getirilir.

Yaratma faaliyeti bu biçimde mitolojik bir anlatım içinde devam eder. Bu kozmit mücadele sırasında Âdem'le Havva meydana gelir. Bu insan çifti şeytanların aydınlıkla mücadelesi sırasında meydana geldiği için şeytanların vücutlarındaki aydınlığı da kendilerine aktarılmış olarak bulurlar. Bu aydınlık unsur onların ruhlarını, yine şeytanlardan gelen karanlık unsur da bedenlerini meydana getirir. Beden şehvet, açgözlük,

kin, v.b. gibi şeytanî unsurların kaynağıdır. Şehvet insanların çoğalmasını sağlar ve böylece Aydınlığın bir kısmı için sürekli bir hapishane meydana gelir.

Aydınlık ülkesinin hükümdarı, Büyük Akıl vasıtasıyla insanlara peygamberler gönderir. Bunlar insanlara bilgiyi öğretir. Bilgi ile birlikte onlarda kurtulma iradesi nasıl olur. İnsanlar aşk, iman, yetkinlik, sabır ve hikmet gibi 5 erdem vasıtasıyla kötülüğe karşı durabilirler. Madde daima ruhu, kendi mahiyetini unutturmak suretiyle yenmeye çalışır. Din ise onu uyanık ve azimli tutar. Ruh maddeye yenildiği ölçüde sorumlu olur ve cezalanır. Maddeye esir olmanın günahlarında tek kurtuluş çaresi tövbedir. Sadece Aklın bildirdiklerini reddedenler büyük günah işlemiş olurlar. Onlar giderek bozulurlar ve zamanla Maddeye dönüşerek, ebediyyen mahkûm olurlar.

İnsan ölünce ruhu Âdil Yargıç'ın huzuruna çıkarılır. Yargılandıktan sonra ya Cennete gider, ya tekrar bu maddî âleme döner, ya da Cehenneme gider.

Âlemin sonunda büyük bir savaş olacaktır. Bu savaştan sonra İsa ikinci kez gelecek, hüküm kürsüsünü kuracak ve iyileri kötülerden ayıracaktır. Daha sonra Yeni Cennete çekilecektir. Bundan sonra evrene destek olan ruhlar görevlerini terkedecekler; yerle gök Büyük Ateş'te yok olacaktır. Bu ateş 1468 yıl sürecek ve Aydınlığın son parçaları da maddeden kurtulacaktır.

Maniler için en katı erdem, âlemden el etek çekmiş bir hayatı gerektirmektedir. Çünkü insanın hapsedilmiş bulunan Aydınlığa zarar vermekten ne olursa olsun kaçınması gerekir.

Maniler; a) Seçkinler ve b) Dinleyiciler diye iki zümre teşkil ederler. Seçkinler katı bir takım kurallara bağlıdırlar. Dinleyiciler hareketleri ve bağışları ile onlara yardımcı olurlar. Seçkinler ölünce doğrudan doğruya Cennete giderler. Dinleyiciler ise bir ruh göçü devresinden sonra kurtuluşa kavuşabilirler.

Cemaatin başında Mani'nin halefi olan bir dinî önder bulunur. Onun altında altı tabaka yer alır. Bunlar 12 Öğretmen, 72 papaz, 360 yaşlılar, seçkinler (kadınlar da bu zümreye kabul edilir) ve dinleyiciler. Seçkinler ağız, el ve göğüs mühürleriyle mühürlenmişlerdir. İffetli olmak, fakirlik ve bu arada et ve şaraptan uzak durmak onlar için zorunludur. Yalnız bir öğün yerler. Yılda bir öğün yerler. Yılda bir kez elbiseye sahip olabilirler. Her akşam sadece bitkiden yapılmış yiyecekler yerler. Aydınlık unsurlarına zarar vereceği için çift sürmek, ekin biçmek, hamur yoğurmak ve ekmek pişirmek gibi işlerle uğraşmazlar. Bunlarla dinleyiciler meşgul olur. Manilerin manastırları vardır. Manilikte misyonerlik önemli bir yer tuttuğu için, seçkinler vazetmek amacıyla çok uzak bölgelere yaya olarak gitmek zorundadırlar. İnsanlarla iyi ilişkiler kurmaları kesin emirlerden biridir.

Dinleyicilerin başta gelen ödevi seçkinlerin ihtiyaçlarını gidermektir. Onlar ayrıca dinî ibadetleri yerine getirirler. Bunun dışında kendi işlerine bakarlar; tek kadınla evlenip çocuk sahibi olurlar. Onlar şarap içip, et yiyebilirler.

Maniler ibadet sırasında dua ederler, ilahî söylerler, oruç tutup, itiraf görevini yerine getirirler. Seçkinler için her gün 7, dinleyiciler için ise 4 ibadet zorunludur. Dualar yere kapanılarak güneş ve aya karşı

yapılır. Bu dualarda ruhanî varlıklarla birlikte Yüce Tanrı'nın birliği, Aydınlık, Kudret ve Hikmet'e yakarılır.

Dinleyiciler her pazar, seçkinler ise her pazartesi oruç tutarlar. Yıl boyunca ayrıca beş kez iki gün oruç tutulur. Bu oruç günlerinde sadece akşam üzeri olmak üzere bir kez yemek yenir. Beşinci iki günlük orucu bayram takip eder. Bu, Mani'nin göğe çıkışını kutlama bayramıdır ve daima baharda yapılır.

Her pazartesi günü seçkinler birbirlerine, dinleyiciler ise seçkinlere itirafta bulunurlar. Seçkinlerin de günah işleyip, kurtuluştan mahrum kalmaları mümkündür.

ESKİ TÜRKLERİN DİNİ ŞAMANİZM

Eski Türklerin dinine bugün Sibirya'da yaşayan halkların diniyle ilgisinden ötürü Şamanizm adı verilir. Aslında bu kelimenin kökü olan ve rahip, kahin anlamına gelen Şaman kelimesi Türkler tarafından kullanılmamıştır. Türklerde bu kelimenin karşılığı Kam'dır.

Türklerin en eski dinî düşünceleri hakkında hemen hemen hiç bilgimiz yoktur. Bugünkü bilgilerimizin tamamına yakını milattan sonraki devirlere dayanmaktadır. Bu nedenle elde edilen bilgilerin ne kadarının Türk dini düşüncesinin kendisini yansıttığı şüphelidir. Ancak şu kadarını belirtmek gerekir ki, M. S. V - VI. yüzyıllardaki dinî düşüncelerinin Türklerin İslâm dinini kabul etmelerinde önemli rol oynamıştır.

Eski Türklerde, özellikle İmparatorlukların kurulduğu devirlerde İmparatorluğa dahil bütün uluslar için Gök - Tanrı ibadetinin ortak bir ibadet olarak kabul edilmiş olması mümkündür. Sözgelişi VI — VIII. yüzyıllarda, büyük Gök Türk İmparatorluğunun başlarında Gök - Tanrı hakkındaki inanç ve düşünceler oldukça gelişmiş ve olgunlaşmış bulunuyordu. Hakanları tahta çıkaran, Türklere zafer kazandıran, felâketlerden koruyan tanrı Gök - Tanrı'dır.

Bazılarının iddialarının aksine, Türkler İslâm dinini kabul edinceye kadar soyut bir tanrı anlayışına ulaşmamışlardır. Maddî bir varlık olarak tasavvur edilen «gök» ile onun sahibi olan ruhanî varlık birbirinden ayrı olarak düşünülmemiştir. Kaşgarlı Mahmud'un da belirttiği gibi, Türkler tanrıyı daima maddî ilişkiler içinde düşünmüşlerdir. Tanrı gök olabildiği gi-

bi, büyük bir dağ, büyük bir ağaç da olabilir. Nitekim eski Türkçede bugünkü tanrı kelimesinin karşılığı olan «tengri» kelimesi hem gözle görülen gök'ü hem de en büyük ruhu ifade etmektedir. Ancak tanrının aynı zamanda en büyük ruh olması, İslâmın soyut Allah anlayışına geçişte bir basamak teşkil etmiştir.

Orta Asya kavimlerinde Gök - Tanrı ibadetiyle yakından ilgili olarak bir güneş, ay, yıldırım ve fırtına ibadeti de bulunmaktadır. Altaylı şamanistler güneşle and içerler. Onlarca güneş ana, ay atadır. Güneşi yerde ateş temsil eder. Güneş ve ay büyük kahramanların koruyucusudur. Ateşin, güneşin yerdeki parçası olması anlayışı İran dinlerinde de görülmektedir.

Güneş ve ay ile kötü ruhlar arasında sürekli bir savaş vardır. Kötü ruhlar bazan güneş ve ayı karanlık dünyasına çekerler. Güneş ve ayın tutulmasının nedeni budur. Bugün halk arasında bazan görüldüğü gibi, o günlerde de, güneş ve ayın kurtulması için bağırılıp çağırılır ve davul çalınırdı.

Altay şamanistleri en büyük tanrı Gök - Tanrı'ya Ülgen ya da Kuday adını verirler. Ülgen eski Türkçede ulu, büyük anlamlarını ifade etmektedir. Ülgen iyilik eden tanrıdır; ay ve güneşin ötesinde, yıldızların üstünde yaşar. Ülgen'in huzuruna giden yolda yedi engel bulunur. Bu yol sadece erkek şamanlara âyin yaptıkları zaman açılır. Bu durumda bile erkek şaman ancak beşinci engel olan Demir Kazık yıldızına kadar ulaşabilir ve oradan geri döner, Ülgen'in sarayı, altından yapılmış tahtı vardır. İnsan şeklindedir. Bütün varlıkların yaratıcısıdır. Ülgen'in yedi oğlu, dokuz kızı vardır. Oğlanlar göklerde bulunur ve Ülgen'in kendisi gibi iyi tanrılardır. Kızlar ise her birden Akkızlar adıyla anılırlar ve şamanın ilham perileridir.

Ülgen'in hizmetinde başka ruhlar da vardır. Bunlar arasında önde gelenleri Yayık, Suyla, Karlık ve Utkuçı'dır. Yayık insanlarla Ülgen arasında elçilik yapar, insanları kötü ruhlardan korur; Suyla insanların koruyucusudur ve Yayık'ın aksine yerde bulunur. Yayık ile birlikte kurbanın canını göklere götürür. Karlık Suyla'nın en yakın arkadaşıdır. Utkuçı ise göklerde bulunur, yeryüzüne hiç inmez. Görevi Ülgen'e kurban sunmak üzere göklere çıkan şamanı karşılamak ve Suyla ile görüşüp, şamanın arzularını Ülgen'e sunmaktır.

Ruhların ikinci zümresini teşkil eden tanrılar kötü ruhlardır. Bunların başında Erlik yer alır. Kelime anlamı kuvvetli, güçlü demek olan Erlik her türlü kötülüğün kaynağıdır. Onun kötülüklerinden kurtulmanın çaresi, ona kurban sunmaktır. İyi ruh Ülgen gibi, Erlik'in de çocukları vardır. Erlik'in yedi ya da dokuz oğlu bulunduğundan söz edilir. Onun dokuz tane de kızı vardır. Bu kızlar oyunla vakit geçirmekten başka bir iş yapmazlar. Bunlar Ülgen'e kurban sunmak için yola çıkan şamanı yataklarına çağırarak, yolunu şaşırtmaya çalışırlar.

Eski Türklerde, özellikle Gök Türklerde Gök - Tanrı yanında Yer - Su tanrıları veya ruhları da yer almaktadır. Yer - su ruhlarını başta dağ temsil eder. Kutsallık verdikleri dağlar genellikle Gök - Tanrıya kurban sundukları dağlardır. Ayrıca bütün dünya ruhlarla doludur. Dağlar, göller, ırmaklar hep canlı nesnelerdir. Onlar da canlılar gibi faaliyet gösterirler. Evlenip çocuk sahibi olabilirler. Bunların yanında ormana ve ağaçlara da eski Türkler kutsallık verirlerdi. Bu inancın Türklerin avcılık devirlerinin bir kalıntısı ve anısı olması muhtemeldir.

Hemen her dinde olduğu gibi, eski Türk dinlerinde de efsanelerin önemli bir yeri vardır. Bu efsanelerden özellikle ikisi dikkati çeker. Bunlardan biri Yaratılış Efsanesi, öteki ise Tufan Efsanesidir.

Yaratılış efsanesindeki motiflerden onun Hint, İran, Mezopotamya ve Yahudî efsanelerinden etkilendiği anlaşılıyor. Bu efsaneye göre evrende ilk önce su vardır; yer gök, güneş ve ay yoktur. Su'yun yanında Tanrı ile bir de kişi vardır. Kişi ihtiras ve büyüklük duygusuna yenilir. Yeryüzünü yaratmak için Tanrı'nın emriyle sudan çıkardığı toprağın bir kısmını saklar ve böylece günah işlemiş olur. Bu nedenle Tanrı ona bütün kötülüklerin kaynağı Erlik adını verir.

Daha sonra Tanrı yerden biten dalsız budaksız ağacı beğenmediği için ona dokuz dal yaratır. Bu dokuz dalın kökünden dokuz kişi türeyerek dokuz ulus meydana gelir.

Bu uluslara sahip olmak Tanrı ile Erlik arasında bir mücadeleye yol açar. Erlik her türlü hileye başvurur. İnsanlardan Törüngey ile karısı Ece'yi aldatarak, beslendikleri ağacın yasak meyvalarından yemelerini sağlar. O anda Törüngey ile karısının tüyleri dökülür; utanarak ağaçların altına saklanırlar. Derken tanrı döner. Bütün suçluları cezalandırır. Bu arada Ece'yi gebe kalıp çocuk doğurmak ve doğum sancısını çekmekle; Törünge'yi de şeytan'a düşman olmakla ve kendisinden insanların türemesiyle cezalandırır. Şeytan da insanlara kötülük yaptıracağına ahdeder. Tanrı insanlara çeşitli ihtiyaçlarını giderme yollarını öğretmek üzere Maytere'yi gönderir. Maytere insanlara araba yapmasını, hangi yiyeceklerden yemek yapabileceklerini gösterir.

Bu arada şeytan Erlik, Maytere vasıtasıyla Tanrının huzuruna çıkmak için izin alır. Tanrıyla görüşürler. Erlik'in isteği kendisi için gökler yaparak orada yaşamaktır. Tanrı bu isteği uygun görür. Fakat kısa zamanda Erlik'in âilesi genişler ve bu genişleme Tanrının özel adamı Mangdaşire'yi kıskandırır. Erlik'e savaş açar. İlk savaşta yenilir. İkinci savaşta ise Tanrının yardımı ile Erlik'i yener ve göklerini paramparça eder. Dökülen parçalardan o zamana kadar düz olan yeryüzünde dağlar, kayalar oluşur.

Tanrı, Erlik'in tekrar yer istemesi üzerine, onu yerin altına karanlık dünyasına gönderir. Üzerine kat kat kilit vurur.

Babil dinlerinde örneği bulunan Tufan efsanesine göre ise, yeryüzünün hükümdarı Deniz Han zamanında Nama adlı ünlü bir adam bulunmaktadır. Tanrı Ülgen bu adama tufan olacağını, gemi yapmasını ve yaptığı bu gemiye insanları ve hayvanları almasını söyler. Nihayet her yer kararır, göz gözü görmez olur, tufan başlar. Tufan sona erince, gemi Çomgoday ve Tulutlu dağlarında karaya oturur. Suların çekilip çekilmediğini öğrenmek için Nama önce kuzgunu, sonra sırasıyla kargayı ve saksağanı gönderir. Üçü de geri dönmezler. Sonunda güvercini gönderir. Güvercin gagasında bir dal ile geri döner. Nama karga, kuzgun ve saksağandan haber sorar. Güvercin her üçünün de bir leşe konup gagaladıklarını söyler. Nama onlara kıyamete kadar leşle geçinsinler diye beddua eder. Tufandan sonra Nama Yayaçı ve Yayık Han adlarıyla tanrılar sırasına geçer. Yeni nesiller ona kurban kesmekte devam ederler.

Altay şamanistleri dünyanın sonunun geleceğine inanırlar. Bu inanca göre, zamanla insanların sayısı

azalacak, günahlar ve fenalıklar artacak, iyi Tanrı Ülgen uzaklaşıp, yeryüzünde Erlik hakim olacaktır. İnsanlar Ülgen'i unutacaklar, yeryüzünde insanları kazanmak için iyi tanrılarla kötü tanrılar çarpışacaktır. Sonunda herkes ölüp, Ülgen tek başına kalacaktır. Ülgen'in «kalkın» emriyle bütün ölüler dirilecektir.

Eski Türklerde âyin ve törenler ya senenin belli zamanlarında ya da bazı olaylar münasebetiyle yapılırdı. Yılın belli zamanlarında yapılan âyin ve törenler, ilkbaharda, sonbaharda ve yazın düzenlenirdi. Kurbansız âyin yapılmazdı. Kurban da ya değerli bir eşyanın sunulması gibi kansız ya da özellikle bir erkek hayvanın kesilmesi gibi kanlı olurdu. Kurban edilen hayvanların kemikleri kırılmaz, köpeklere verilmez; ateşte yakılır ya da yere gömülürdü.

Âyin ve törenlere eski Türklerde «Kam» adı verilen şamanlar başkanlık ederdi. Kamlar tanrılar ya da ruhlarla insanlar arasında aracılık yapan kişilerdi. Bu aracılık görevinde büyü önemli yer tutardı.

HİNT DİNLERİ

1. Hinduizm

Hinduizm M. Ö. 1500 yıllarında başladığı sanılan dünyanın en eski dinlerinden biridir. Bugün de Hindistan'da 300 milyona yakın taraftarı bulunmaktadır. Taraftarlarının her on yılda bir milyon kadar arttığı sanılmaktadır. Hinduizmin geliştirmiş bulunduğu kast (sınıf) sistemi ile dünya dinleri arasında özel bir durum arzettiği görülmektedir. Esas itibariyle bu dinde dört sınıf bulunmaktadır. Herhangi bir kasta mensup olanlar babalarının mesleğini seçmek, diğer kast mensupları ile evlenmemek, hattâ diğer bir kast mensubu ile yemek dahi yememek zorundadırlar. Bu sınıflar şunlardır :

a) Brahmanlar : Rahipler ve aydınlar sınıfı.
b) Ksatrialar : Yöneticiler ve savaşçılar sınıfı.
c) Vaisyalar : Çiftçiler ve zenaatkarlar sınıfı.
d) Sudralar : En aşağı, dokunulmazlar sınıfı.

Bu sınıflar içinde de ikinci derecede bölünmeler olmakta ve böylece Hindu sisteminde ikinci derecede kastların sayısının iki bini aştığı görülmektedir. Hinduizmin bir özelliği de bu din mensuplarının tanrılarına yöneliş tarzlarının çeşitliliği, bunun yanında dinsel inançlarının niteliğinin belirsizliğidir. Hindular, komşularının neye inandığı ile pek ilgilenmezler. Ancak komşuları ile birlikte yemek yiyip yiyemeyecekleri, ya da onların elinden su alıp alamıyacakları konuları ile ilgilenirler.

Aslında Hinduizmin esası, Brahma adı verilen mutlak bir ilahî varlığa inanmadır. Bununla birlikte bu inanç Hinduizmin kutsal yazılarının en eski iki

grubunu teşkil eden dört Veda ile Brahmanalarda bulunmamaktadır. Gerçekte dinlerine bağlı olan Hindular, her türlü ilâha, bir çok tanrıya inanmakta idiler. Öyle anlaşılıyor ki, onlar istedikleri her şeye tapmakta idiler. Bununla birlikte genel olarak Hindular, iyi ve düzenli bir hayat süren kişiler olarak tanınmışlardır. Kast kurallarını göze batacak şekilde zorlayanlar ceza olarak kasttan çıkarılırlar. Böylece denebilir ki, Hinduizm çeşitli mizaçtaki çok dindar kişilerin zaman içinde geliştirdikleri karmaşık bir dindir. Kuramsal olarak mutlak, her şeyi içeren bir dün ya ruhuna inanç yanında Hinduizm çok çeşitlilik gösteren pratik yönüyle sözü edilen kastlar (sınıflar) üzerinde egemenliğini sürdürmesini bilmiştir. Hinduizm, birbirini takip eden kutsal yazıların, belgelerin de ortaya koyduğu üzere en az altı ayrı din halinde gelişme göstermiştir. Bütün bu belgeler hepsi birlikte Hinduizmin kutsal yazılarını meydana getirirler. Bunların hepsi de Sanskrit dilinde yazılmıştır. Bilindiği üzere Sanskrit, zamanımız İndo - Avrupa dillerinin pek çoğunun anası durumundadır. Hinduizm işte bu tarihsel belgeler üzerinde yapılacak karşılaştırmalı araştırmalar sonunda gerçek yönüyle anlaşılmış olacaktır. Şimdi Hinduizmin gelişme seyri üzerinde kısaca duralım:

1. Erken Devirlerin Doğaya Tapma İnancı: Vedalar (Dört Veda) Dönemi (M.Ö. 1000 yıllarında önceki Devir)

Hinduizmin bütün kutsal yazılarını içine alan kitap lara Vedalar adı verilmektedir. Veda, bilgi, özellikle de dinsel bilgi anlamına gelmektedir. Hinduizmde her ayrı dinsel ekolün kendilerine özgü Vedaları vardır. En eski kabul edilen dört Veda şunlardır:

Rg - Veda: Bunlar Vedaların en önemli kısmıdır ve din tarihinin en eski belgeleridir. Bunlar eski menkıbeler, destan türünde şarkılar, büyü ile ilgili şiirler ve ilahîlerden meydana gelmiştir. Aslında Rg - Veda'nın anlamı da ilahîler bilgisi demektir. Bu ilahîlerde, örneğin, Agni ya da İndra gibi ayrı ayrı tanrılara seslendiği gibi, bir tanrılar zümresine ya da bütün tanrılara hitap edildiği de görülür. Hepsi 1028 parça kadar olan bu ilahîler on kitaba ayrılmışlardır. Bu ilahîleri yazanlar, ilahî bir ilhamdan bahsetmelerine rağmen, asıl Vedalar devrinin sonlarında Brahmanlık bütün bu edebiyatı, tanrıların bir bildirisi, yani bir vahiy olarak kabul etmişlerdir. Bu metinlerin M. Ö. 1500 - 1000 yılları arasında Pencab bölgesinde yazılmış olabilecekleri sanılmaktadır.

Yajur - Veda: Kurbana ait kutsal düsturlar bilgisi demektir. Burada kurbanın çeşitli aşamalarında yapılacak işler anlatılır. Rahipler, bunları kurban sırasında yavaşça mırıldanarak okurlardı. Öte yandan Yajur - Vedalarda toplum yaşamıyla ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Bundan başka bu Vedalarda Hindular için mistik bir değeri olan, örneğin, Om gibi heceler de vardır. Var olan her şey gizli bir kuvvetin simgesidir. Her sözcüğün gizli bir anlamı vardır. Bir sözcüğün başka türlü okunması, ya da yanlış çekilmiş bir harf, büyülü kuvvetleri bunu yapanlar üzerine çekebilir.

Sama - Veda: Bunlar kurban sırasında söylenilen ilahîlerdir.

Atharva - Veda: Bunlar büyü ve tılsımlar ile ilgili bilgilerin toplandığı bir bölümdür. Atharvan, ateş rahibi, büyücü demektir. Atharva - Veda'nın eski adı,

Atharvangirasah yani Atharvanlar ve Angirler demektir ki birinciler iyi edici, koruyucu büyü yaptıkları halde; ikinciler hastalıklar, kötülükler getiren büyüler yaparlar.

Bu dört Vedanın ilki, en önemli olanıdır. Gerçekten Rg - Veda, dünya dinleri içinde en eski belge niteliğini taşımaktadır. Daha sonraki kutsal yazılara ve Hinduizmin en katı ve sert anlayışına göre, Rg - Veda dünyadan da önce yaratılmıştır. Yapılan araştırmalar bu yazıların tarihlerini en erken M. Ö. 2000 ile 1000 yılları arasında göstermektedirler. Daha önce de belirtildiği üzere, Rg - Veda 1028 parçadan ibadet olup, yaklaşık olarak Yahudî mezmurlarının beş katı kadardır. Hindular Rg - Veda'nın her bakımdan doğru olduğuna inanırlar. Sanskrit dilindeki metin de fazla bir değişikliğe uğramadan bugüne kadar gelmiştir. Okunmasında görülen değişiklikler Eski Ahid (Tevrat)' in şimdiki İbranca metninde, Yeni Ahid (İcil)' in de yunanca metininde olan değişikliklerden daha azdır. Rg - Veda'daki şiirlerden biri, ünlü Gayatri, Hristiyanlıktan bin yıl kadar daha eski olup, bugün de güneşe karşı günlük bir sabah duası olarak yüksek kastlara mensup Hindular tarafından okunmaktadır. Hinduluğun bu ilk belgelerinden öğrendiğimiz din, daha çok doğaya tapınma şeklindedir. Rg - Veda, örneğin, güneş, ay, gök, rüzgâr, yağmur, şafak, yer, hava ve ateş gibi doğa güçleri ya da doğa maddelerinin çoğunlukla kişi haline getirilmiş hemen hemen 76 ayrı maddesine hitaben yapılan duaları, ilahîleri içine almaktadır. Bu dönemin en önemli ilahı İndra'dır. İndra, hava ve yağmurun temsilcisidir. İndra, kendisi yağmur ya da güneş değildir. Ancak yağmuru yağdıran, güneşi parlatan odur. Bu ilk Hindu ilahlarına yapılan dua-

larda belirtilen arzular, uzun ömür, oğullar, sığırlar, iyi ürün, hastalıklardan korunma, düşmanlar üzerinde başarı kazanma ve nihayet dünyevî varlıklarla ilgili yöndedir. Bununla birlikte Hindistan'ın bu ilk dinsel belgelerinde, Hz. İsa'dan bin yıl kadar önce ahlâkla ilgili bazı düşüncelerin de yer aldığı görülmektedir. İki gök ilahından birisi, Dyaus Pitar adını taşımaktadır ki, bunun anlamı «semavî baba» demektir. Ancak Dyaus Pitar ile ilgili babalık düşüncesi, maddî bir babalıktır. Çünkü bu erkek ilahın dişi bir ilah olan Prithivi Matar yani Yer Ana ile daimî şekilde çiftleştiği anlatılmaktadır.

Vedalar dönemine ait ilanların içinde en fazla ahlakî bir niteliği olanı, gökyüzünü bütünü ile saran Varuna'dır. Vedaların en güzel ilahîlerinden birisi, gökyüzünün mutlak gücü ve mutlak biliciliği üzerinedir. Varuna, maddî ve manevî düzenin yöneticisidir. Yer ve gök onun emriyle birbirinden ayrılmıştır. Rüzgar Varuna'nın nefesidir. Varuna ve diğer ilahları, Hinduizmin daha sonraki devirlerinde görmek olanağı yoktur. Ancak sözü edilen ilkel tapınmaların ve doğa kuvvetlerinden korkunun Hinduizmin daha sonraki döneminde de devam ettiği görülmektedir.

Öte yandan Rg-Veda'da Hinduizmin ünlü dört kast sisteminden sadece bir kez söz edildiği görülmektedir. Belki de üç bin yıllık olan Hinduizmin bu en eski belgesinde insan toplumunda görülen bu dört temel grup, birbirini takiben ilk insanın yukardan aşağı organlarını ya da görevlerini temsil etmektedir. Bu ilk insanın ağzından Brahman; kollarından Kşatria; budlarından da Vaisya meydana gelmiştir. Sudra da ayaklarından meydana gelmiş bulunmaktadır.

2. Ruhanî Hinduizm : Brahmanalar (M. Ö. 1000 - 800)

Zaman Hinduların dinsel hayatında bazı değişiklikler meydana getirdi. Hinduizmin ilk dönemlerine ait Veda'ların oldukça basit diyebileceğimiz dinsel anlayışı zamanla Brahman adı verilen rahiplerin kontrolu altında cereyan eden çeşitli adak, hattâ kanlı kurban törenleri olan ve bu törenlerin belli bir disiplin altında yürütüldüğü sistemli bir din haline geldi. Bu yeni anlayışla birlikte yeni bir edebiyat da gelişti. Düz yazı şeklinde olan bu yeni dinsel edebiyat Brahmanalar adını taşımaktadır. Brahmana ruhanilik anlamına gelmektedir. Bunlar kurbanlar ile ilgili bilgileri, bazı dinsel öyküleri içermektedirler. Bu Hindu Brahmanaları, dünya edebiyatında bugün mevcut en eski Hit - Avrupa düz yazı örnekleri olmak bakımından da özel bir önem taşırlar.

Belirtildiği üzere, Brahmanalarda kurban üzerinde önemle durulmuştur. Stapatha Brahmana'da aynen şöyle denilmektedir: «Eğer rahip kurban kesmezse, güneş doğmayacaktır». En önemli kurban, tamamlanması bütün bir yıl devam eden at kurbanı, Asvamedha'dır. İşin sadece başlangıcında belli bir sıraya göre 600 at birden kesilir. «At kurbanı yapan kimse bütün arzularına kavuşur, erişmeyi düşündüğü her şeye erişir. Bu kurban her şey için bir kefalettir, her şey için bir çaredir. Asvamedha'yı yerine getiren, bütün günahlarından arınmış olur». Bu dönemde ücretle tutulmuş rahipler tarafından yerine getirilen kurban törenleri, dinde en önemli bir hareket tarzı sayıldığından zamanla Vedalar döneminin ilahları da daha önemsiz bir hale gelmişlerdir. Bu dönemde bunların ölümlü hale geldikleri belirtiliyor ve ölümsüzlüğü an-

cak kurbanlar yoluyla kazanabilecekleri ileri sürülüyordu. Böylece bu dinsel törenleri bilen ve yürüten rahipler, yani Brahmanlar bu dönemde adeta ilâhların seviyesine eşit bir hale geldiler. Öyleki, bu durumda kişinin kurtuluşa ermesi, dinsel törenleri düzenleyip yöneten rahiplere ücret ödemesine bağlı bulunuyordu. Hinduizmin bu ruhanîlik dönemi dinsel edebiyatında yer alan böyle bir hususu, dünyanın hiçbir kutsal yazı ya da kitabında bulmak mümkün değildir. Brahmanalarda Hinduizmin daha sonraki dönemlerinde de devam eden bazı yenilikler yapıldığı da görülmektedir. Ancak Hinduizmin bu döneminde rahipler en üst tabakayı teşkil etmişler, en üst tabakayı rahiplerin teşkil ettiği ünlü kast sistemi üzerinde önemle durulmuş, en aşağı sınıfı teşkil eden Sudralar daha da aşağılanmıştır. İlahlar yada Brahmanlar bu sınıftan hemen hiç söz etmemektedirler. Bu dönemde ilk kez sığır eti yenmesine, bir kadının kocasıyla birlikte yemek yemesine bazı sınırlamalar getirildiği de görülmektedir. Bu dönemde ilk kez olarak açık bir şekilde bir ölünün ruhunun başka bir vücuda girdiği ((reincadnation) düşüncesinin Brahmanalarda ifade edildiği görülmektedir. Bütün bunlara rağmen Brahmanların oluşturduğu bu anlayış, genel ruhanilik biçiminde nitelendirilebilir. Çünkü Brahmanaların açıkça belirttiği üzere, bu dinde kurtuluşa ancak rahiplerin yani Brahmanların yönettiği kurban törenleri yoluyla erişilebilir.

3. Felsefî Hinduizm Upanişadlar (M.Ö. 800 - 600)

Felsefî düşüncelere olan düşkünlük Hinduların daima önemli bir özelliği olmuştur. Bu eğilim, kendisini ilk kez evrenin kaynağı ile ilgili bazı ilginç düşüncelerde göstermeğe başlamıştır. Bu türlü düşün-

celere ilk belgelerde bile rastlanır. Ancak bu düşünceler, kutsal yazıların üçüncü grubunu oluşturan Upanişadlarda açık olarak ortaya çıkmıştır. Upanişad, oturum, yüksek bilgi sahibinden bu oturumlarda alınan bilgi, ders demektir. Upanişadlar dönemi, gerçekten Brahma'yı esas alan yeni bir din anlayışını ortaya koymaktadır. Bu söz Vedalar ve Brahmanalar dönemlerinde dua, kutsal söz, kutsal bilgi anlamlarına geliyordu. Upanişadlarda ise bu söz, üstün bir varlığı göstermek üzere kullanılmıştır. Gerçekten bu yeni anlayışa göre, daha önceki dönemlerin bütün ilahları, bütün diğer şeyler ve olaylar, adeta dünyanın kalbi, merkezi olan bir kudretin görüntüleri olarak kabul edilmiştir. Daha önce dua, duanın gücü anlamına gelen Brahma şimdi mutlak, sonsuz, ebedî, nitelendirilemeyen cinsiyetsiz bir varlık olarak açıklanmıştır. Bu aynı zamanda ruh, Atman, insan ruhunun da içine girdiği bir dünya ruhu olarak belirtilmiştir. Böylece bu anlayış, daha önceki dönemlerin çoktanrıcılığının yerini almıştır. ««Ben Brahmayım diyebilen olur, buna ilahlar bile engel olamaz; çünkü o bütünün ruhuna girmiş olur».

Sonsuz, kalıcı gerçeğin aksine bütün sonlu ve değişken görüntüleriyle dünya bir rüya, bir hayal, Maya'dan ibarettir. Böylece kavramsal olarak kurtuluş, kişinin, her türlü değişikliklerin uzağında olarak sessiz ve sakin bir şekilde kendi benliğini anlaması ve sonsuz varlığın ruhu yani Brahma' Atman içinde tüm olarak erimesi şeklindedir. Bununla birlikte pratikte Yoga yönteminden de yararlınabilir. Bütün duygusal eylemler durdurulur, hattâ nefes bile alınmaz; o sırada zaten kişinin kalbine yerleşmiş bulunan mutlak, ededi Brahma üzerinde murakabeye dalınır. Ah-

lâk açısından doğru, yanlış ya da iyi, kötü arasında bir ayrılık söz konusu değil gibidir. Çünkü bu din, kişiyi birden, üstün, anlaşılması güç, huzurlu varlığın içine bırakıverir. «Böyle bir kimseye gerçekten düşünce, sıkıntı ve eziyet vermez. Niçin iyilik yapmadım ya da niçin kötülük yaptım? Bunları bilen insan bu iki düşünceden de kendisini kurtarabilir». Böylece anlaşılmaktadır ki, Upanişadlara göre kurtuluşa, üstün varlıkla ilgili olarak kişinin kendi felsefî düşünceleri yoluyla erişilebilir.

4. Hukukun egemen olduğu Hinduizm : Manu Kanunları (Yaklaşık olarak M. Ö. 250)

Rg — Veda, Brahmana ve Upanişadlar Hinduizmi üç ayrı insan tabiatına uygun bir şekilde ortaya koymuşlardır. Birbirini takip eden bu üç grup belge, dinî esas itibarıyle dua, kurban ve felsefî düşünce olarak açıklamışlardır. Ancak Hinduizm, yaşamın her aşamasında günlük hayatla ilgili ayrıntılı bir takım emirler ve yasaklardan oluşan insan hayatını etkileyen sosyal kurumlar da geliştirmiştir. Bunlar arasında Manu'nun kanun kitabı, Hindu hukukuna ait çeşitli kanunlar arasında en fazla etkili olanıdır. Bu eser, dünyanın en ilginç yapıtlarından birisidir. Bu eserdeki ahlakî bazı kurallar, Hristiyanlığın ahlakla ilgili bazı kuralları ile eş değerdedir. Bu eserin 12 bölümlük kısmı bazı özdeyişleri içermektedir. Örneğin, anne, baba ve öğretmenlere itaat, pişmanlık ve itiraf, bağlılık, saygılı bir şekilde yemek yemek, kötülüklere karşı küsmeden sabır göstermek gibi, konularda bu tür özdeyişlere rastlanır. «Ağır sözlere karşı sabırlı olunuz. Kimseye hakaret etmeyiniz. Kızgın bir insana siz kızgınlık göstermeyiniz. Size bel olanı siz takdis ediniz».

Bununla birlikte Manu, bir bütün olarak bir Hindu belgesidir. Kutsallık ve Vedaların etkinliğini korumayı, Hindu kurban törenlerini, savaşı uygun görmeyi, Brahman Atman hakkında Upanişadlarda bulunan bilgiyi, ruh göçünden nihaî kurtuluşu öğretir. Dörtlü kast sistemi burada büyük bir ustalıkla anlatılmıştır. Onlar kendilerine özgü işleriyle dünyanın refahı için ilk ilahî yaratıklardır. Bir ilah ruhuyla doğmuş olan Brahman daimî bir üstünlük mevkiine yerleştirilmiştir. Aşağı sınıf ise ekonomik hayat bakımından da kendisine uygun aşağı bir yere yerleştirilmiştir. Manu'da Hinduizm bakımından bazı yeniliklerin de yer aldığı görülmektedir. Mükemmel bir dindarın hayatındaki dört safha (asrama)' nın belirlenmesi gibi: Genç bir öğrenci, evli bir âile reisi, emekli bir tarik - i dünya, ve nihayet bir din dilencisi. Mabedler ve mabed rahipleri ilk kez bu belgede zikredilmişlerdir. Burada aynı zamanda izin verilen ve yasaklanan yiyeceklerin listesi de verilmiştir. Suçlar ve kefaletler de ilk kez olarak burada dereceleriyle birlikte liste halinde belirtilmiştir. Belli sınıflar içinde karıların dövülmesine de izin verildiği görülmektedir. Vedalara aykırı olan bütün yenilikler hatalı ve değersiz sayılmıştır. Manu'nun gösterdiği kurtuluş, kanunlara, özellikle de kastlarla ilgili kanuna uymakla elde edilebilir.

5. Hinduizmin Bhagavad Gita Dönemi

Hinduizmin bir çok kutsal yazıları arasında Hinduların ve yabancıların en fazla değer verdikleri Bhagavad Gita'dır. Bu eser, 1785 yılından itibaren bir çok kez İngilizceye çevrilmiştir. Bu eseri İngilizceye çevirenler, bu çeviri olmadan İngiliz edebiyatının daha fakir kalmış olacağı düşüncesini ileri sürmüşlerdir.

Gerçekte Bhagavad Gita, bir savaşın başlangıcında görülen heyecan verici bir sahne ile başlayan dramatik bir şiirdir. Bir Hindu silahşörü olan Arjuna, Hinduluğun yazılı tarihinde ilk kez savaşta halkın öldürülmesinin uygun olacağı düşüncesini ileri sürmektedir. Savaş arabasının sürücüsü, ruhun ölmezliği ve sorumsuzluğu üzerine yaptığı şahane bir konuşma ile vicdan azabını yatıştırmaya çalışır. «O, öldürmez ve öldürülemez. O doğmamıştır ve asla ölmez. Silâh ona bir şey yapamaz, ateş onu yakamaz. Su onu ıslatmaz, rüzgâr onu kurutmaz. Onu böyle tanıyınca onun için tasalanmamıza gerek yoktur». Böylece görülüyor ki, kast sisteminin ikinci sınıfından olan bir silahşörün görevi değişmemektedir. «Bir Kşatria savaşçısı için hiç bir şey, kanunlara uygun bir savaştan daha iyi olamaz. Bu savaşı yapmazsanız, şerefinizden olursunuz, cinayet suçu ile suçlanırsınız».

Bhagavad Gita'da konuşan, savaş arabası sürücüsü kılığındaki ilah, Krişna'dır. Böylece Hinduizmin bu döneminde bir ilahın insan şeklinde temsil edilmesi gibi bir değişiklik olmuştur. Krişna, insan biçimine girdiğini söylemektedir. Sözü edilen dört sınıfın, bu dönemde de bir değişikliğe uğramadan korunduğu görülmektedir. Üstelik Bhagavad Gita'nın ilahı Krişna, «bu dört kast tarafından yaratılmıştır» demektedir:

Kşatria'nın işi, kahramanlık, savaşta azimlilik; Vaisya'nın tarım, ticaret ve sığırlara bakmak; Sudra'nın işi ise kulluk ve köleliktir».

Bhagavad Gita'nın bildirisi kısaca şöyle özetlenebilir:

«Kastınızla ilgili görevlerinizi yerine getiriniz; kurtuluş için ilahınıza güveniniz».

6. Halk Hinduizmi : Destanlar ve Puranalar (M. S. 1 - 250)

Hinduizmin esas yapısı, Hz. İsa zamanından önce tamamlanmış, ancak bu dinin halk arasında yayılması ve yeni bazı mezheplerin ortaya çıkması daha sonraki yıllarda oluşmuş ve gelişmiştir. Bu dönemde iki büyük destanın ortaya çıktığı görülmektedir. Bu destanlardan birisi Mahabharata, öteki de Ramayana'dır. Bu arada bir dinsel öyküler antolojisi olan 18 Purana'yı da belirtmemiz gerekir. Halk Hinduizmi, kutsal yazılardaki bir çok dinsel özelliklerin bir karışımı halindedir. Başlıca önemli özellikleri şunlardır. Kast kuralları bir Hindunun diğer bir kasttan, hattâ kendi kastının ikinci derecede bir kastından olan bir kişi ile yemek yemesine, evlenmesine, dostça yakın ilişkiler kurmasına engel olur. Başlıca iki ilahtan birisi olan Vişnu, yaratıcı; Siva da yıkıcıdır. Çeşitli mezhepler ve dinsel topluluklar görülür. Öyleki hemen herkesin kişisel bir ilahı vardır. Putatapıcılık son derece yaygındır. Her türlü kişi ve hayvan temsiline, hattâ erkek ve dişi cinsel organlarının resimlerine tapıldığı görülür. Bu çeşitli ilahların, büyüklü küçüklü çeşitli mabed ve kutsal yerleri vardır. Adaklar, ilahların suretlerine ve törenleri yöneten rahiplere yapılır. Halk Hinduizminde kutsal yerlerin, mevsimlerin, festivallerin özel bir yeri vardır. Kutsal nehirler, dağlar, mabedler, şehirler dindarlar tarafından büyük gruplar halinde ziyaret edilirler. Kutsal günler, oruçlar, ay ve gün dönümlerinin kutlanması, tohum ekilmesi, hasad... hemen hepsi dinsel törenlerle ilişkilidir. Törenlerle yıkanmalar, te-

mizlenip arınmalar halk Hinduizminin bazı özellikleridir. Öte yandan halk Hinduizmi yeme ve içme ile de yakından ilgilidir. Yüksek kastlara mensup olanlar için sıkı bir vejeteryenlik ve sarhoşluk vermeyen bir yemek listesi öngörülmüştür. Aşağı kasta mensup kişinin elinden su alınmamalıdır. En aşağı sınıftan olan Hindular «Dokunulmazlar» olarak kabul edilmişlerdir. Onlar hizmet dışında her türlü sosyal ilişki dışında bırakılmışlar, mabedlerden bile çıkarılmışlardır. Onların dini gerçekte tam bir animizm olarak özetlenebilir. Bununla birlikte üst sınıflar arasında bile, kötü ruhlardan, kem gözlerden korkma gibi animizme özgü bazı özelliklerin egemen olduğu açıkça görülmektedir.

Böylece Hinduizmin esaslarını özetlemek gerekirse, kast sistemi, bu dinin tarihi boyunca değişmeyen bir özelliği olarak kalmaktadır. Zamanımızda bu sistemi değiştirmek isteyen reformculara rastlıyoruz. Vedalara olan saygı, bu dinin diğer bir özelliğidir. Öte yandan Hinduizmin temel görüşü olarak her şeyi içine alan bir varlık, ya da bir ruh yani Brahma'yı belirtmemiz gerekmektedir. Ancak daha önce de belirtildiği üzere, bu görüşe Hinduizmin ilk döneminde rastlanmamaktadır. Karma ve ruh göçü de Hinduizmin diğer iki özelliği olarak dikkati çekmektedir. Fakat Hinduizmin başlangıcında bu görüşlere de rastlanmadığı görülmektedir.

7. Hinduizmde Reform Girişimleri

Hinduizm tarihinde pek çok reform girişimleri olmuş, ancak bu girişimlerin çoğu etkili olmaktan uzak kalmıştır. M. Ö. 557 yılında bir hindu racasının oğlu olan Mahavira, Brahmanların egemenliğine, Vedaların

ileri sürülen otoritesine, kanlı hayvan kurbanlarına ve Upanişad felsefesinin mutlak monizmine (tekçiliğine) karşı bir hareket başlatmış, ancak bu hareketin sonucu başka bir dinin yani Jainizmin başlangıcı olmuştur. Bir başka Hindu prensi Gautama Buddha, M. Ö. 525'de Hinduizmin aşağıdaki özelliklerine karşı bir hareket başlattı. Soydan soya devam eden değişmez kast sisteminin tüm olarak ahlak - dışı oluşu; kurtuluşun para ödenmiş rahiplere ya da rüşvetçi ilahlara bağlı oluşu ve nihayet törenlere, kutsal yazıların dilinin anlaşılmazlığına karşı çıkılıyordu. Ancak bu karşı hareket de bir kişi tarafından kurulmuş ikinci bir dinin, Buddizm'in ortaya çıkmasına neden oldu. Bunlardan başka M. S. VIII. yüzyılda Güney Hindistan'da kurtuluşu tanrının lûtfunda arayan; XI. yüzyılda ölümden sonra ebedî bir yaşam düşünmesini öğreten aşağı kaslardan bazı kimseler ortaya çıktı. XIV ve XV. yüzyılda Ramananda, «bir kimseye hangi kast ya da dinsel topluluktan olduğunu sormayınız. Tanrıyı benimseyen, ona bağlanan Tanrıya ait olur» demekte idi. Üçüncü sınıftan bir Hindu olan Nanak (1469 - 1538) İslâmın etkisi altında Hindu ve müslümanlar için bir tek Tanrı düşüncesi üzerinde durdu. Ancak bu hareketin sonucu da Hindistan'da üçüncü ayrı bir dinin, Sihizm'in başlangıcı oldu.

II. Jainizm (M. Ö. 557)

Jainizm hakkındaki bilgilerimiz oldukça azdır. Oysa Jainizmin Hint dinsel sistem ve felsefeleri arasında önemli denebilecek bir yeri vardır. Jainizm, Hindistanda bir kişi tarafından kurulmuş en eski dindir. Dinin kudretli kurucusunun amacı, aslında Hinduizmin yeni bir düzene sokulması idi. Bu hareketten 32 yıl sonra

da, belirtildiği üzere, diğer bir reform hareketi olarak Buddizm ortaya çıktı. Bu iki hareketin de Hinduizmin hayvan kurbanlarıyla kast sistemine karşı belli derecede de olsa bazı etkileri oldu. Ancak bu her iki hareketin sonuçları, Hinduizmin yeni bir düzene sokulmasından ziyade iki ayrı yeni dinin ortaya çıkması oldu. Bununla birlikte Jainizm, Buddizm gibi Hindistan dışında yayılmadı. Hindistan içinde bile onlara güney ve batı bölgelerinde rastlanmamaktadır. Ancak çoğu ticaret ile uğraştıklarından bunlar, sayılarının ötesinde sosyal bir önem kazandılar. Buna rağmen sayılarının azalmakta oluşu dikkati çekmektedir. Jainizmin kurucusu Mahavira'nın çağı gerçekten yaratıcı düşüncelerin ve kişilerin yaşamış olduğu bir dönemdi. Budda'dan başka bu sırada üç önemli din kurucusunun daha yaşadığını görüyoruz. Bunlar, Çin'de Konfüçyüs ve Lae - tze, İran'da da Zerdüşt idiler. Yeremya, Hezekiel ve İşaya gibi büyük peygamberlerin sürgün edilmiş oldukları İsrail'in Babil esareti dönemi de Jainizmin kurucusunun yaşadığı zamana rastlamaktadır. Tales, Anaksimandros, Anaksimenes, Ksenofanes, Pisagoras ve Heraklitos gibi ilk altı Yunan filozofu da Mahavira ile çağdaştırlar. Fakat bütün bu düşünce öncüleri içinde yalnız Mahavira, bugün bir milyondan fazla insan tarafından ilahlaştırılmış bulunmaktadır. Zaten Mahavira (Büyük Kahraman) anlamına gelmektedir. Taraftarlarının kendileri için kullandıkları Jaina adı ise, Mahavira'nın diğer bir unvanı olan «Jina'nın taraftarı» anlamına gelmektedir. Jainizm ile ilgili bazı belgeler Hz. İsa'dan 500 yıl kadar önce Mahavira'nın bütün insanlığa hitap eden bir din için ilahî bir teşvik gördüğünü belirtmekte iseler de, Jainizm bu konuda başarılı olamamıştır. 599 - 527 yılları arasında yaşamış olan Mahavira, kuzey Hindistandaki kü-

çük bir racanın ikinci oğlu olarak doğmuştur. Bir raca ailesinin kızı ile evlendi. Bir prens olarak rahat bir yaşama sahipti. 30 yaşlarında anne ve babası öldükten sonra onun, kurtuluşa erişebilmek için Hinduizmin bilinen bir usûlüne göre her şeyden elini çekmiş bir zâhid olmaya karar verdiğini görüyoruz. Böylece güzel elbiselerini çıkarmış, mal ve mülkünü dağıtmış, saçlarını yolmuş, kendisini mutlak kutsallığa adamıştır. İkinci sınıftan bir Hindunun bu hareketi Hindular arasında büyük bir heyecan uyandırmıştır. Kurtuluşu zâhidlik hayatında arayan Mahavira, bir yıl sonra üzerindekileri de tüm olarak atmak suretiyle çıplak bir zâhid olmuştur. Bir çok yerleri dolaşmış, bedenini bir takım acılara katlandırmıştır. Böylece geçen 13 yılın sonunda derin bir murakabe içinde Nirvana'ya, sonsuz mutlak (Kevala)' a ulaşmıştır. Böylece o bedeni ve dünya üzerinde tam kontrolü kazandığına inanınca, tek başına yaşayan bir zâhid olmayı bir tarafa bırakmış; bir önder, bir rehber haline gelmiştir. Bundan sonra da taraftarları artmaya başlamıştır. Dört kralın da onun inançlarını kabul ettiği söylenmektedir. Kendisi hayatının sonuna kadar inançlarını yaymaktan geri kalmamıştır.

Mahavira'nın telkin ettiği öğretide kendisine tapılması söz konusu değildir. Kendisi sakin bir hayat yaşamıştır. Ancak taraftarları Mahavira'ya dua edip, ona yakarıyorlardı. Bu dine ait kutsal yazılar da onun ilahî bazı niteliklere sahip olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca kendisi günahsız sayılmaktadır. Her şeyi bildiğine inanılmakta ve bu bakımdan ayrıca saygı görmektedir. Sonuç olarak denebilir ki, Mahavira ilahlaştırılmış ve kendisine tapılmıştır.

1. Jainizmin Kutsal Yazıları

Jainizmin kutsal yazılarına Agamalar (kurallar) ya da Siddantalar (risaleler) adı verilmektedir. Bunların tarihleri kurucusunun ölümünden en az 200 yıl kadar sonraları başlamaktadır. Bu metinler, orta Hindistan'ın kuzeyinde Mahavira zamanında kullanılan yerli dillerden birisiyle yazılmıştır. Bunlar üzerindeki yorumlar, açıklamalar ve Jainizmin daha sonraki edebiyatı ise Sanskrit dilinde yazılmıştır. Sözü edilen bu her iki dil de bugün yaşayan Jaina kitlesi için yabancıdır. Bugün Jainaların konuştukları yerli dillere bu metinlerin pek azı çevrilmiştir.

2. Üstün Varlık Anlayışı

Jainizm bu dünyada herhangi bir üstün varlık olduğu inancını inkar etmek suretiyle başlamıştır. Mahavira o sırada geçerli olan çeşitli doğa ve doğa üstü Hindu çoktanrıcılığını tamamıyla geçersiz bularak reddetmiştir. O, duayı, hattâ herhangi bir ilah hakkında konuşmayı da kabul etmemiştir. Ona göre önemli olan, var olan şeylerin ne olduğunu öğrenmektir. Kişi bir dostun yardımına muhtaçtır. Ancak Mahavira «ey insanoğlu, sen, kendi kendinin dostu, arkadaşısın. Niçin kendi dışında bir arkadaş arıyorsun» demektedir. Yaratıcı bir Tanrıdan bahsetmek gerçek bir cahillik eseridir. Ancak kurucunun bu düşüncelerine karşı yeni düşüncelerin oluşması da gecikmemiş, Mahavira, kendisi ilahlaştırılmış, başka bir takım kurtarıcı ve mükemmel varlıklara da inanılmıştır. Ayrıca dikkati çeken bir yön de Jainizmin bir yaratıcıyı kabul etmelerine rağmen, Jainaların kendilerini ateist saymamalarıdır.

3. Jainizmin Ahlâk Görüşü :

Mükemmel bir Jaina, tam bir zâhid hayatı yaşayandır. Jaina, mütevazidir, kindar ve saldırgan değildir. Öc alıcı değildir. Akıllı kişi, aldatma, yalan, açgözlülük, öfke ve gururdan sakınır, bunlardan uzak kalır. Kişi kendisini dövene dahi kızmamalıdır. Davranışların en iyisi, sabırlı olmaktır. Nefret kadar sevgiden de uzak durmalıdır. Çünkü her ikisi de bağlılık demektir. Jainizmin başlıca erdemleri tam bir zâhidlik hayatı ve kimseyi incitmeme şeklinde özetlenebilir. Mahavira'nın taraftarlarından istediği, kimseyi öldürmemek, yalan söylememek, çalmamak, her türlü cinsel zevk ve bağlılıklardan sakınmaktır.

4. Jainizmin Diğer Önemli Özellikleri :

Jainizmde bütün problem, insanın kötü olan maddesi, bedeni ile saf ve ebedî olan ruhu arasındaki ilişkiden çıkmaktadır. Bu görüşün felsefedeki adı dualizm (ikicilik)' dir. Gerçekten beden ve ruh varlığın iki ayrı unsurudur. Bu varsayımın bir Jainanın hayatındaki uygulanması ise, ruhun kurtarılması için, tıpkı Mahavira'nın yaptığı gibi, bedenin arzularını dizginlemek biçiminde ortaya çıkmaktadır. Kurtuluşun amacı ise Mokşa ya da Nirvana'dır. Nirvana hali, insan ruhunun, bedeni ile ilgili her türlü yük ve bağlılıklardan ve daha önceki bütün hareket (karma)' lerden kurtulmuş olduğu tam bir kutluluk halidir. Jainizmin Hinduizmden ayrıldığı önemli bir nokta da Mahavira'nın, soya bağlı dört kast sistemini kötülemesi ve onun yerine taraftarı olan herkesin gönüllü olarak katılacağı bir cemaati, bir sanga'yı önermiş olmasıdır. Ancak Jainizmin bu konuda bir başarı sağladığı söylenemez. Jainizmin kutsal yazılarında dikkati çeken bir

özellik de, kadın cinsinin kötülenmesidir. Mahavira'ya göre, günaha götürücü bütün hareketlerin nedeni kadınlardır. Kadınlar, bu dünyada en büyük günah teşvikçileridirler.

III. Buddizm

Buddizm dünyada evrensel bir nitelik kazanan ilk din sayılabilir. Bununla birilkte Buddizm'in bir din olup olmadığı da tartışma konusu olmuştur. Özellikle ilk şekli ile Buddizmin bir din olamıyacağı, ona kötümser bir hayat görüşü üzerine kurulmuş bir ahlâk ve felsefe sistemi olarak bakılabileceği düşüncesi ileri sürülmüştür. Kuşkusuz Budda, yeni bir din kurmak niyetinde değildi. Onun üzerinde ısrarla durduğu nokta, yoksulluk ve mutsuzluk içindeki bir dünyada kişinin nasıl korunacağı hususu idi. Budda'nın öğretileri arasında kişisel bir ilah, tapınma ya da dua gibi konular bulunmamakta idi. O, evrende ahlâkî adalet anlayışı üzerinde durmuştur ki, bu husus, Hinduizmin metafizik üstün varlık anlayışına ahlâkî niteliği bakımından üstün bulunmaktadır. Ancak zamanla Budda, kendisi ilahlaştırıldı. Bununla birlikte taraftarlarının çoğu bir çok daha başka ilahlara da inanmakta idiler. İnançları arasına ibâdet ve dua da girdi ve fazla olarak bir dinî örgüt, bir cins kilise örgütü ortaya çıktı ki, bu, Jainalarınki ile birlikte dünyanın gönüllü olarak kurulmuş en eski dinsel örgütü idi. Bugün dünyada iki din daha evrensel bir nitelik taşımaktadır. Bunlar Buddizmden beşyüz yıl kadar sonra kurulmuş olan Hristiyanlık ile 1100 yıl kadar sonra başlamış olan İslâmiyettir. Daha sonraları geliştirilmiş biçimiyle Yahudiliğin de zaman içinde evrensel bir nitelik kazanmış olduğu görülmektedir. Öte yan-

dan ilginç olan bir husus, Buddizmin bugün doğduğu yer olan Hindistan'da hemen hemen kalmamış gibi bir durumda bulunmasıdır. Bugün Buddizm daha çok Güneydoğu Aysa, Çin ve Japonya'da yaşamaktadır.

1. Budda'nın Hayatı (M. Ö. 560 - 480) :

Buddizmle ilgili kutsal metinlerde Budda'nın yaşamı ile ilgili bazı bilgiler bulunmaktadır. Ancak bu bilgiler onun yaşamının tamamını kapsamaktan uzaktır. Daha sonraki zamanlara ait öykü ve şiirler olağanüstü bir kişi ile ilgili bilgileri içermektedir. Örneğin, annesinin insan olmayan bir şeyden gebe kalması ve onun 45 yaşındaki bir ana kraliçeden doğması gibi. «Onun oğlu, dünyanın mutluluğu için acısız ve hastalıksız olarak doğmuştu. Bu onun doğum mucizesi idi». Öte yandan onu gören bir Hindu da, onun gelecekteki büyüklüğünü önceden bildirmişti. M. Ö. 250 yılında Buddizmi benimsemiş olan kral Asoka'nın Budda'nın doğduğu yer olan Kapila Vastu'da diktirmiş olduğu sütun üzerindeki yazılar onun hayatının aydınlığa çıkmasını sağlamıştır. 29 yaşına kadar bir prens hayatı yaşamış olan Budda'nın adı Sanskrit dilinde Gautama, Pali dilinde ise Gotama şeklinde idi. Sakya kralından olan zengin bir Hindu racasının tek oğlu idi. Ve veliaht yapılmıştı. 16 yaşına bastığında babası ona üç saray yaptırmış; 19 yaşında komşu bir prensesle evlenmiş; ancak evliliklerinin ilk 10 yılı içinde oğlu olmamıştır. 29 yaşlarına geldiği zaman gördüğü dört ayrı görüşün derin bir şekilde etkisi altında kaldığı anlaşılmaktadır. Bunlar bitkin bir ihtiyar adam, iğrenç hale gelmiş bir hasta, bir ceset ve herhangi bir acıdan rahatsızlık duymayan yumuşak tabiatlı bir zâhid idiler. Budda, kendisinin ve bütün insanların yaşlanacağı-

nı, hastalanacağını ve öleceğini düşündü. Ve insanın sadece kendisini feda etmesiyle sukûnete ereceğine inandı. Bu nedenle de karısını, o sırada yeni doğmuş olan oğlunu, ve kendisine geçecek olan babasının tahtını bıraktı. Saçlarını kestirdi. Bir rahip kıyafetiyle yetindi. Kurtuluşun yollarını aramaya başlamıştı. Kurtuluşa erişebilmek için ilkin Hindu kurtuluş yollarından birisi olan kişi ile üstün varlık arasındaki ilişkiler üzerinde felsefî düşüncelere daldı. Ancak bu yolla bir sonuca varamadı. Daha sonra Jainaların savunduğu bedenle ilgili zâhidliğe başladı. Günde bir tek susam tohumu ya da bir pirinç tanesiyle yaşamaya başlamıştı. Bu hayat altı yıl kadar sürdü. 35 yaşlarında iken bir gece bir ağacın altında bağdaş kurmuş bir durumda yalnız başına sessiz bir murakabe halinde bulunduğu sırada kötülüklerin nedenleri ve bunların ortadan kaldırılması ile ilgili olarak sade, psikolojik bir hal çaresi ortaya koydu. Bugün Buddizmin dört temel gerçeği olarak kabul edilen bu hal çaresini şöylece özetlemek mümkündür :

Bütün varlıklar acıya sebep olurlar.

Bütün acılar doymak bilmez arzulara boyun eğmek yüzünden olur.

Acıların dinmesi arzuların dizginlenmesine bağlıdır.

İnsan ölçülü bir şekilde yaşamalıdır.

Özetlenen bu ruhsal tecrübeyi geçiren kişiye «Budda» denebilir. Budda, «aydınlanmış» ya da «bilge» anlamlarına gelmektedir. Ruh göçü korkusundan kurtulma meselesi de aydınlanmasının tamamlayıcı bir kısmı olarak görülmektedir. Bundan sonra Budda'nın kamu-

yu aydınlatmaya başladığı görülmektedir. Bu dönemde Budda, özellikle kuzey Hindistan'da kendi memleketi olan Magada çevresinde vaazlarına başlamış, kişinin, ilah, ibadet, tören, doğma, rahiplik ya da doğa üstü bağlılıklar gibi dinin geleneksel aracıları, uygulamaları olmaksızın kendi şuur hallerini akıllıca yönetebileceğini; kişinin sadece bu gereksinme içinde bulunduğunu belirtmiştir. Özellikle de metafizik olarak bir üstün varlık, duanın değeri, Veda metinlerinin kutsallığı gibi Hindu anlayışlarına karşı olan düşüncelerine ağırlık vermiştir. «Brahma'yı yüzyüze kim görmüştür? Yalvarmak, yakarmak, dua etmek ya da umut beklemek ile ırmağın öte yakasını bu tarafa getirmek mümkünmüdür? Bu Brahmanların Vedalarda manzum olarak görülen sözleri gülünç, boş ve anlamsız şeylerdir». Bu şekilde konuşmalarına devam eden Budda 60 taraftar kazanınca, düşüncelerini yaymaları için onları çeşitli yerlere göndermiştir. Budda'nın onlara şöyle dediği görülmektedir: «Şimdi her biriniz ayrı ayrı yerlere gidiniz. Dünya için, ilahlar ve insanların mutluluğu için gidiniz. Mükemmelliği ve gerçek kutsallığı yayınız».

Budda kendisi çok etkili bir vaizdi. İnançlarını bir çok kimseye benimsetmişti. 80 yaşında öldüğü zaman bedence bitmiş, ancak ruh bakımından yenilmesi olanaksız bir durumda bulunmakta idi. Zaten etrafında 500 kişilik bir grubun bulunduğu bir vaaz gezisi sırasında ölmüştü. Onun son sözleri de «kendi kurtuluşunuz için üstün bir gayretle çalışınız» olmuştur.

Dinler tarihinin en dikkati çeken olaylarından birisi, öğretisinde tapılacak bir üstün varlığa yer vermeyen, dünyanın kurtuluşu için benliği feda etmeği öngören Budda'nın kendisinin son derece sevilmiş

ve kendisine ibadet edilmiş olmasıdır. Bununla birlikte Budda aydınlandıktan sonra bile, insanca bazı zayıflıklar göstermekte idi. Örneğin, rüzgârın midesini rahatsız ettiği bilinmektedir. Ancak bilindiği üzere öğrencileri ona ölçüsüz denebilecek bir takdir duygusu ile bağlı idiler. Çünkü o, dünyanın kurtuluşu için hükümdarlık ile ilgili bütün hak ve mirasından vazgeçmiş, yarım yüzyıldan fazla bir zaman halkın içinde halktan birisi gibi yaşamıştır. «O bu dünyada o kadar eşsiz, o kadar yumuşak ve cömert idi ki, o kralların kralı idi». İşte bu tür takdirler onu Hindu ilahlarının da üstüne çıkarmıştır. Öte yandan Budda'nın ortaya çıkışı ve yok oluşu da bir takım mucizelerle doludur. Doğumundan sonra olacağı bildiren 32 önemli olay arasında şunlar bulunmaktadır. O doğduğu sırada körlerin gözleri iyileşti, sağırlar işitir hale geldi. Dilsiz konuştu. Kamburun beli doğruldu. Topal yürüme gücü kazandı. Bütün bu durumda olanlar, bağlarından ve zincirlerinden kurtuldular. Budda'nın aydınlanmasını da bu tür mucizelerin takip ettiği belirtilmektedir. «Doğuştan körler görür, doğuştan sağırlar işitir oldu. Doğuştan sakat olanlar bütün organlarını kullanır hale geldiler».

2. Buddizmin İki Kolu :

Buddizmde iki ana kol, mezhep bulunmaktadır. Güney Aysa'da gelişen ve Budda'nın kendi öğretisine bağlı kaldıklarını ileri sürenlere Küçük Araba, Hinayana Buddizmi adı verilmektedir. Bu görüşe göre, Budda acılardan kurtulma yolunu öğreten bir rehberdir. Ve tartışmalı problemler din için faydalı değildir. Öte yandan Buddizmin Çin ve Japonya'da yayılmış olan Kuzey koluna Büyük Araba, Mahayana

adı verilir. Bu kolu temsil edenlerin görüşlerine göre, Budda öldüğü zaman Nirvana'ya ulaşacak olan bir rehber değil, fakat gerçek ilahî bir kurtarıcıdır. Aşağıdaki cümleler bu durumu açıklamaktadır: «Önceden var olan, günahsız olan, kurtarmak amacıyla dünyaya gelen, her şeyi bilen ve her şeyi gören, ilahların ve insanların kurtarıcısı, ebediyyen devam edecek olan». Bu cümlelerden de anlaşıldığı üzere, aslında kendine güveni, ahlâkî bir hayatı savunan ve her türlü ilâhî varlığa karşı olan Budda, kendisi ilahlaştırılmış, resim ve heykelleri dünya tarihinde eşine rastlanmayacak bir şekilde tapınma konusu olmuştur.

3. Budizmin Ahlâk Anlayışı :

Daha önce de belirtildiği üzere Budda'nın ileri sürdüğü görüşler, Hinduizmin üstün varlık, kurbanlar, törenler ve para ödenen rahiplerine karşı olarak ortaya çıkmıştı. Buddizm, insanın kendi kendisini kontrol etmesini, kendi kendisini fethetmesini, kendi kendisini temizleyip arındırmasını, sürekli dikkat ve uyanıklığı ve nihayet kişisel kurtuluş için kişisel sorumluluğu kabul etmektedir. Hindu kast sistemini yeren ve bu konuda yeni açıklama ve yorumlar yapan Budda gerçekten hayret verici bir refomcudur. İsa'dan 500 yıl kadar önce ve hemen hemen aynı sözlerle Budda, kendi zamanının gururlu, doymak bilmez günahkârların, yüksek derecedeki ya da aşağı derecedeki insanlar hakkında onların ahlâkî karakterlerine bakılarak hüküm verilebileceğini belirtmiş, onların soylarına ya da sınıf statülerine veya geleneksel dinsel yaşantılarının dış görünüşlerine göre hüküm verilemiyeceğini ısrarla ileri sürmüştür. «Bir kimse ailesi ya da doğumu nedeni ile Brahman olmaz. Onu yücelten ya da

Brahman yapan doğruluğu ve erdemidir. Dışını temizleyen ve içi bir takım kötülüklere arzulu açgözlü aptal. Bilesin ki, içi öfke ve nefretle dolu olan, yaşayan varlıkları inciten, yalan yanlış konuşan, kendini yükselten, başkalarını küçültmeye çalışan kimse bizden değildir».

Öte yandan Hindu kast sistemi Buddist sistemi içinde yer almamıştır. Budda'nın bütün Buddislerin uymasını istediği 5 önemli kural da şunlardır: «Öldürme, çalma, zinâ yapma, yalan söyleme ve sarhoş edici şeyleri içme».

Böylece görülüyor ki, Buddist ahlâkının temel eğilimi menfi, bastırıcı, sorunları sukûnetle karşılayıcı, kişisel ve anti-sosyal bir yöndedir.

4. Buddizmin Diğer Bazı Özellikleri :

Budizmin getirdiği dünya görüşü kısaca karamsar bir anlayışın mutlu bir sonla bitmesi şeklinde özetlenebilir. Bu bakımdan Buddizmin hepsi de birbirleriyle sıkı bir ilgisi olmayan bir çok özellikleri içermesi doğaldır.

Buddizmin getirdiği hukuk anlayışına göre, bu dünyada işlerlik halinde bulunan üstün kudret, adâlet ve ahlâkın değişmez ve kişisel olmayan prensibi hareket kanunudur. Bir insanın kötü hareketlerinin sonucu olarak ortaya çıkan sorumluluk soya, topluma, kadere, tanrı ya da şeytana değil, doğrudan doğruya kendisine ait olmalıdır. Hareket (karma) kanununa göre, acılar ve dertler, insanın kendi eseridir. Hüküm günü sahnesi aşağıdaki şekilde anlatılmıştır: «Cehennemin muhafızları kötü insanı Cehennem kralının önüne getirdiler. Cehennem kralı Yama onlara

şöyle hitap etti: Dünyada iken sizi uyarmak için gönderilen beş haberciyi - çocuk, yaşlı adam, hasta, çezasını çeken cani ve bir ceset — görmedin mi? kötü adam cevap verdi: Onları gördüm. Bunun üzerine muhafız, peki öyleyse ben de doğdum, yaşlanıp öleceğim, iyi işler yapmak hususunda dikkatli olmalıyım diye düşünmedin mi? diye sordu. Bu soruya, hayır, bunları düşünmeyi tamamıyla ihmal ettim diye cevap verdi kötü adam. Sonra kral Yama, onun hakkındaki kararı yani onun kötü sonunu açıkladı: Bu senin kötü hareketlerin, annenin, babanın, akrabalarının, arkadaşlarının ya da senin akıl hocalarının eseri değildir. Onların hepsini de sen kendin yaptın. Şimdi meyvalarını yalnız sen toplamalısın».

Buddizme göre, her bilge kişinin kendisini kurtarma sı gereken başlıca tehlike bencilliktir. «Bencilliği her derecesinde yok et. Ben düşüncesi her türlü iyi amacı gölgeler. Tıpkı bir sonbahar yaprağı gibi benlik sevgisini kes at. Aslında benlik denilen şey gerçek bir kişilikten yoksundur. Bu sadece arzu ve ruhsal meyillerin geçici, değersiz bir karışımıdır».

Budda'nın varlık meselesi üzerinde de durduğu görülmektedir. Ona göre, varlık diye bir şey yoktur. Budda'nın evren hakkındaki kötümser tahliline göre, sözâ edilen varlık ölümlü olan, acılı olan ve gayri şahsî olandır. «Budda'lar yada aydınlanmış olanlar, ortaya çıkar veya çıkmaz. Gerçek budur. Varlığın belirli, gerekli yapısı budur. Bütün diğer sonuçlar acılı ve geçicidir. Benliğin eksikliği aslında boşluğundan ibarettir». Öte yandan karma kanunlarına göre, bu acılı dünyada ruhların göçü de söz konusudur. Bu konuda üzerinde durulacak diğer önemli bir nokta da Nirvana'dır. Nirvana «en yüksek derecede mutluluk» anlamına gel-

mektedir. Ancak Nirvana'nın tam anlamıyla bir yok olma ya da yokluk olup olmadığı hususunda bilginler arasında anlaşmazlık bulunmaktadır. Bununla birlikte denebilir ki, Nirvana, en yüksek derecesiyle bütün sıkıntılardan kurtulma anlamına gelmektedir. Bu hal olumsuz, heyecansız, tam bir sükunet halidir.

5. Buddist Cemaatı :

Varsayım olarak bireyci ve anti-sosyal görüşleri dolayısıyla Buddizmde cemaatin sözü edilmemesi gerektiği düşünülebilir. Bununla birlikte Budda'nın kendi yoluna girenleri, yeni bir düzen içinde örgütlendirecek kadar pratik yönleri olduğu anlaşılmaktadır. Buddizmin en önemli formüllerinden birisi, aynı zamanda bu dinin bir özeti durumunda olan ve bu dine yeni girenler için yapılan törende kullanılan «üç sığınak» formülüdür. Bu formül kısaca şudur: «Budda'ya, kanuna ve düzene sığınırım». Buddist cemaatine daha sonraları kadınlar da alınmıştır. Ancak kadınlar belirli bir şekilde daha aşağı bir durumdadırlar.

6. Buddizmin Kutsal Yazıları :

Buddizmin kutsal yazıları Üç Hikmet Sepeti (Tripitaka) adıyla bilinmektedir. Bu kutsal edebiyat, adından da anlaşılacağı üzere üç bölüme ayrılmaktadır:

Viyana Pitaka, disiplin sepeti anlamına gelmektedir. Yüksek dereceden Buddistlerin günlük yaşantılarına ait kurallarla bu cemaate yeni girenlerin uyacakları kuralları içine almaktadır.

Öğreti Sepetidemek olan Sutta Pitaka, Budda'nın konuşmalarını, vaazlarını içermektedir. Bu sepet Budda dini ve ilk Buddistler hakkında en önemli kaynaktır.

Abhidamma Pitaka adı verilen Yüksek Öğreti. Doktrin ya da Metafizik Sepeti ise, Buddist psikoloji ve öğretisinin bazı karışık noktaları ile ilgili düşünceleri içine almaktadır.

Sözü edilen bu üç hikmet sepetinin dili, orta Hindistan'ın kuzeyinde Budda,nın aralarında yaşdığı ve va azlarda bulunduğu halkın konuştuğu şive olan Pali dilidir. Buddist edebiyatın önemli bir kısmı da Sanskrit dilinde yazılmıştır. Bu üç hikmet sepeti on sayfaya kadar değişen 29 ikinci dereceden bölümü içine almaktadır. Bu üç hikmet sepetinden bir iki belge, Doğu'nun Kutsal Kitapları dizisinde ingilizceye çevrilerek yayınlanmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki, bu üç hikmet sepeti, Budda dini ile ilgili öğretiler ve daha çok da sakin bir yaşam için gerekli tavsiyelerle Budda ile ilgili bazı anıları içermekle birlikte, Budda'nın ve daha sonra onun yolundan giden diğer herhangi bir önderin yaşamı ile ilgili tam bir bilgi vermemektedir.

IV. Sihizm

Bu dinin ortaya çıkışı oldukça yeni sayılır. Taraftarları Hindistan'ın Pencap eyaletinde bulunmaktadır. Ancak kuruluşundan iki yüzyıl geçmeden Kuzey Hindistan'a ve güneyde Seylan'a doğru yayıldığı görülmektedir. Bu arada Hindistan'da bir çok eyalet valilerinin koruma erlerinin, İngiliz İmparatorluğu döneminde de Şangay'a kadar olan Uzakdoğu ülkelerinde polis olarak görevlendirilen sağlam yapılı insanların genellikle Sihler olduğu bilinmektedir. Eğer Yahudilik bir yana bırakılırsa, Sihizm, siyasal yönden bir ulusun oluşumunu hazırlayan tek din durumuna gelmektedir. Aslında Sihizm, tarihte dinsel olmaktan çok

siyasal yönden yer almıştır. Tıpkı Yahudilikte olduğu gibi siyasal bağımsızlık ortadan kalkınca yaşama gücü gösterilmiştir. Sihizmin kutsal yeri Amritsar'daki ölümsüzlük gölünde bulunan Altın Mabed'tir. Bu mabed, mimarlık bakımından Hint Yarımadasının incisi Ağra'daki Taç Mahal'den sonra yer alacak kadar güzel bir eserdir. Mabed, suyun ortasında parlayan kubbe ve kubbecikleri ile bir güzellik âbidesi halinde yükselmektedir. İlâhiyat bakımından ise, Sihizmin, Hindistan'da rakip iki dinin ahenkli bir duruma getirilmesi yolunda yapılmış bilinçli bir girişim niteliği taşıdığı görülmektedir. Bu girişim, İslâmın çoktanrıcılığa karşı olan tek tanrı anlayışı ile Hinduizmin belirgin putatapıcılığa yönelik mistik panteizmi arasında bir karışım olarak kendisini göstermektedir. Bu bileşim, Avrupa'nın diğer dikkati çekici bir reformcusu olan Luther'in çağdaşı büyük bir reformcunun, yani Nanak (1469 - 1538)' ın gayreti, dinsel tecrübesi ve devamlı bir şekilde görülen kişisel etkisi ile başarıya ulaşmıştır.

1. Nanak'ın Hayatı :

Nanak'ın doğduğu yer, Pencab eyletinin başkenti Lahor'un güneybatısında Ravi nehri kıyısındadır. Talvandi adını taşıyan küçük köy, daha sonra bu üstün yetenekli evlâdının adını alarak Nanakara (Nanak'ın Yeri) haline gelmiştir. Babası ikinci sınıf bir Hindu olup, bir müslüman beyin emrinde çalışmakta idi. Yedi yaşında okula gittiği zaman Hindu öğretmenine bütün Vedaları öğrenmek yerine Tanrı'nın gerçek adını öğrenmek istediğini söylemişti. Dokuz yaşında Farsça öğrenmeye başladı. Sihizmin kutsal yazılarının bazı kısımları bu dilde yazılmıştır. Nanak'ın bundan sonraki hayatı ile ilgili olarak, onun sakin bir muraka-

be hayatını her şeye yeğ tuttuğu, güç durumlarda üstün kudret gösterdiği, günlük bedenî ve ticarî işlerden nefret ettiği gibi bazı bilgiler dikkati çekmektedir. Akrabaları ve arkadaşları onun için endişeli ve ailesi için faydasız olduğu kanısında idiler. Bu arada evlendirilmiş ve kendisine iyi denebilecek bir iş bulmuştu. Ama o gene mutsuzdu. Yemez içmez bir hale gelmiş, Tanrı ihtiyacı ile hasta olmuştu. İşinden ayrıldı ve zamanını ağaçlar altında dinsel düşüncelere dalarak geçirmekte idi. Bu sırada 29 yaşlarında idi. Babasının bir şeyler alması için verdiği paraları din adamlarına dağıttığı için babası tarafından cezalandırılmış, fakat o hiçbir zaman pişmanlık duymamıştı. Devamlı olarak «efendim, ben seninim» dediği duyulmakta idi. Bir gün banyodan sonra ormanda kayboldu. Tanrı'nın huzuruna alınmış, kendisine bir fincan nektar verilmiş ve o sırada Tanrı kendisine şöyle hitap etmiştir: «Ben seninleyim. Seni ve senin adını alacak olanları mutlu kıldım. Git ve adımı tekrarla. Dünya ile kirlenmemiş olarak kal. Adımı tekrarla. Benim adım Tanrı'dır. İlk Brahma'dır». Üç gün sonra Nanak'ın ormandan eve döndüğü görüldü. Nesi varsa fakirlere dağıttı. O zaman Nanak'ın kötü bir ruhla dolu olduğuna inanıldı ve onu okutmak üzere bir müslüman hoca çağırıldı. Bu sıradaki sosyal ve dinsel durumu Nanak şöyle anlatmaktadır: «Kal (karanlık) devir bir bıçaktır. Hükümdarlar da kasap. Adâlet kanatlandı ve uçtu gitti. Yalanın bu tamamıyla karanlık gecesinde, gerçeklik ayının yükselmesi asla görülmeyecektir». Bu dönemde Nanak, basit peştemalı ile tam bir zahidtir. «O bir gün sessiz kalmış, ertesi gün şöyle konuşmuştur: «Hindu da yoktur müslüman da». Böylece yaygın olan bütün dinsel düşüncelerin insanı şaşırtıcı bir şekilde reddedilmesi başlangıçta insanları ürpertici kabul edil-

mekle birlikte ruh bakımından daha üstün ve daha içerikli bir dinin takdimi şeklinde yorumlanmıştır. Öyleki daha sonraları Hindu ve müslümanlar, Tanrı'nın Nanak'da konuştuğunu söylemeye başlamışlardır. Bundan sonra Nanak'ın inançlarını yaymak için gezilere çıktığını görüyoruz. Gerçekten Nanak daha önce hizmetçi olan müzikten anlayan bir müslüman ile birlikte zengin fakir bütün insanların bir tek olan gerçek Tanrısı hakkındaki düşüncelerini geniş ölçüde yaymaya başladı. Amacı, Hindu ve müslümanların kabul edebilecekleri bir din kurmaktı. Vaazları ve şarkıları ile büyük bir ün kazandı. Müslüman olan müzisyen arkadaşı ile zaten Hindistan'da yaygın olan iki büyük dinin garip bir bileşimini simgelemekte idiler. Bu şekilde geçen 12 yılık bir geziden sonra tekrar Pencab'a döndüler. Ancak bundan sonra yeni bir geziye daha çıkarak Güney Hindistan'da bir Jaina Mabedinin bulunduğu Mandras'a, oradan da Seylan adasına gittiler. Nanak orada kral ve kraliçeye vaazda bulundu. Daha sonra Kuzeybatı Hindistan'ı, Peşaver ve Himalayaları ziyaret etti. Bir müslüman hacı gibi hac niyetiyle Mekke'ye gitti. Bu işi yapan belki de ilk Hindu idi. Kabe'nin önünde Tanrı'nın evrenselliği üzerine yaptığı konuşma son derece etkili oldu. Oradan Medine'ye geçti. İslâm din adamları ile tartışmalar yaptı. Daha sonra Bağdat'a geldi. Bağdat'ta ezan okuduğu için bir yetkili din adamı kim olduğunu, hangi mezhebe mensup bulunduğunu sordu. Bu soruya cevabı şöyle idi: «Ben bu dönemde insanlara yol göstermekle görevliyim. Bütün mezhepleri reddederim. Sadece bir tek Tanrı bilir. O'nu kabul ederim».

2. Sihizm'in Kutsal Yazıları :

Grant sözcüğü Sanskrit dilinden alınma olup, ki-

tap anlamına gelmektedir. Bu bir şiir antolojisidir. Orijinal Grant, V. Guru yani Guru Nanak'ın beşinci halefi tarafından 1604 yılında toplanmıştır. Bu kitapta Nanak ve diğerlerinin murakabe hayatları ile ilgili şiirler bulunmaktadır. Daha tutucu Sihlerin benimsediği Dasam Grant ise X. Guru tarafından toplanmıştır. Bunlar, Hindistan'ın çeşitli dil ve lehçelerinde yazılmışlardır. Farsça yazılmış olanları da vardır. Ayrıca bu din mensuplarının saz şairleri, Bagat denilen azizleri vardır. Hinduizmde reform hareketlerine girişmiş olan ünlü Kebîr ve Ramananda bu azizlerdendir. Putatapıcılığa karşı olmalarına rağmen kitaba gösterdikleri saygı, puta tapma derecesini de geçmektedir. Gerçekte ise hemen % 90'ı kitabın içeriğinden habersizdirler.

3. Sihizmin Üstün Varlık Anlayışı :

Varsayım olarak mistik monoteizm Nanak ve taraftarlarının başlıca öğretisi durumunda idi. «Bir Tanrı'dan başka tanrı yoktur. Onun adı gerçek yaratıcıdır. Korku verme ve düşmanlıktan uzak, ebedî, doğmamış, kendi kendine var olandır. Başlangıçta o vardı, şimdi de o vardır, gelecekte de o olacaktır». Tanrı'nın egemenliği mutlak ve anlaşılmazdır. Böylece Nanak'ın İslâm ve Hinduizmi birleştirme gayreti dikkati çekmektedir. Tanrı için kullanılan diğer sade ve canlı isimlerden biri de, Guru (rehber)' dur. Böylece Sihizm, dünya dinleri içinde üstün varlığa «rehber» adını veren tek dindir. Bu din için kullanılan Sih adı da onun yani rehberin yandaşları olan öğrenciler demektir. Öte yandan Tanrı'nın bir adı da Sat Nam'dır. Bu ise gerçek ad demektir.

Mutlak ve ebedî olan Tanrı ile karşılaştırıldığı zaman, dünyanın boş ve geçici olduğu görülür. Mutlak ve

ebedî olan Tanrı'nın yanında insan da yardıma muhtaç ve boyun eğici bir yaratıktır. «Üstün olan Tanrı'dır. Nanak onun kuludur». Öte yandan bu dine göre, kurtuluş Tanrı'yı bilmekle, O'na ulaşmakla, O'nda erimekle olur. Kurtuluşun genel yöntemi, anlaşılması güç üstün Tanrı ile dünyanın değersizliği ve insanın aczi, yardıma muhtaçlığı görüşüne dayanmaktadır. Bu kurtuluş yolunda Hinduizmin ve İslâmın etkileri açıkça görülmektedir. Sihizmin ibadetleri arasında putlar ve kanlı kurbanların yer almaması da özellikle İslâm dini etkisini açıkça göstermektedir. Diğer önemli bir nokta da kurtuluş için, bir rehbere, bir yol göstericiye duyulan ihtiyaçtır. Bu özellik de hem Hinduizmin hem de İslâmın etkilerini ortaya koymaktadır. Nihayet Sihizmin belirtmemiz gereken bir özelliği de öğrencilerin yani Sihlerin bir cemaat halinde örgütlenmiş olmasıdır. Bu sosyal - dinsel örgütlenme, Sihizmin kudretini meydana getiren unsurların başında gelmektedir.

ÇİN DİNLERİ

1. Konfüçyüs Dini (Konfüçyanizm)

Konfüçyüs dini bugün dünyada yaşamakta olan ve tarihin erken devirlerinden itibaren kendi kendini yönetme yeteneği olduğunu göstermiş bulunan bir ulusun başlıca inancı olmuştur. Bazı görüşlere göre, Konfüçyüs dinini bir din olarak ele almak oldukça güçtür. Ona daha çok bir ahlak anlayışı olarak bakılabilir. Çünkü bu dinin kurucusu olarak kabul edilen Konfüçyüs kendisi bir tanrı inancı, üstün bir varlığa ibadet, dua v. b. konuları ısrarla öne sürmemiştir. Bununla birlikte bu dinin üstün bir varlığın bulunduğu ve dünya üzerinde ilahî bir kontrolun söz konusu olduğu gibi düşünceleri belirttiği bilinmektedir. M. Ö. 2000 yıllarına varan bir erken devirde bile Çin'de sosyal adâlet, toplumun refahı ve hükûmet etme sorumluluğu gibi düşünceleri, dinsel inanç ve ibadetlerle yanyana bulunduğu bir gerçektir. Böylece Çin'de devlet dininin 1800 yıllık bir gelişme devresinden geçtiği, ancak bunun M. Ö. 500 yıllarından önce tam anlamıyla sistemleştirilemediği söylenebilir. İşte bu sistemleştirme işi, bu yıllarda Konfüçyüs'ün rehberliği altında gerçekleştirildi.

1. Konfüçyüs'ün Hayatı (M. Ö. 551 - 479) :

Konfüçyüs Şantung eyaletinde doğmuş ve oraya gömülmüştür. O zamandan beri de burası, Çinlilerce kutsal sayılan bir yer olmuştur. Kendisi 11 çocuğun en küçüğü ve beden bakımından da en yeteneklisi idi. Babası öldüğünde 3 yaşında idi ve okul çağında ailesine yardım için çalışmak zorunda kalmıştı. Kendisi öğrenmeye karşı ancak 15 yaşında bir meyil duyduğunu söylemektedir. 19 yaşında evlenmiştir. Ancak ilgili yazılarda ka-

rısı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece Konfüçyüs'ün karısının ölümü üzerine annesinin ölümüne matem tutmayan oğlunu kınadığı bilinmektedir. Ayrıca Konfüçyüs'ün bu tek oğluna genellikle sert davrandığı da bu konudaki bilgiler arasındadır. Konfüçyüs'ün hayatında uzun ve başarılı bir rehberlik ve öğretmenlik dönemi vardır. Kendi gayreti ile başlattığı özel okul 3000 öğrenciyi alacak kadar gelişmiştir. Okumaya arzulu yoksul öğrencileri asla geri çevirmediği görülmektedir. Öğrencilerine çok çeşitli konularda ders vermekte idi. Tarih, şiir, edebiyat, eğitim, yönetim, doğa bilimleri, müzik gibi. Onun daima uzak durduğu konular harikalar, kuvvetle ilgili hayret verici işler, düzensizlik ve doğa üstü ile ilgili hususlardır. Erdemli olan konuşmada, edebiyatta yeteneklerini gösteren öğrencileri ile gurur duyardı. Bu şekilde başarılı bir öğretmen ve ünlü bir bilge kişi olarak tanınan Konfüçyüs daha sonra yaşadığı kasabanın baş yargıçlığına atandı. Burada gösterdiği başarıları yüzünden daha sonra devlet baş yargıçlığına kadar yükseldi. Bu sırada barış içinde düzenli bir yaşam sağlamada, hattâ silâhsızlanmanın başlamasında büyük ölçüde başarılı oldu. Ona göre, yönetimde öncelikle dikkat edilecek husus, gelir sağlanması değil, herkesin görevini yapmasıdır. Bütün bunlara rağmen bu görevine devam edemedi. Kendisine güveni olduğundan başka bir görev almak istedi. Bu da olmadı. Ancak o, aynı zamanda insan tabiatını değiştirme gücünde olduğuna da inanmakta idi. Erdemli bir reformcu olarak kendisinin bu konuda bir misyonu olduğu görüşündeydi. Gerçeği yaymağa çalıştığı için Tanrının kendisini himaye edeceğini düşünüyordu. Kendisini bu dertli dünyayı kurtarmakla görevli sayıyordu. Hayatının son zamanlarında bugün Konfüçyüs klâsikleri olarak bilinen

har ve Sonbahar», yani Lu Devletinin Yıllıkları, reform külliyatı tamamladı. Bunlar arasında bulunan «İlkbayolunda son derece etkili olmuştur. Zaman zaman hayal kırıklığına uğramış, başarısız görünen yaşlı bir kişi olarak ölmüş, ancak öldüğünde öğrencileri onun için üç yıl yas tutmuşlardır. Onlardan birisi altı yıl mezarının başından ayrılmamıştır.

Konfüçyüs, kendi görüşüne göre, kendisi yaratıcı değil, sadece bir aracı, nakledici idi. Yorulmak bilmez bir öğrenci ve öğretmendi. Kendisi bazı ahlâkî yetersizlikleri olduğunu bile açıkça söylemekte idi. Elli yıldan fazla bir çalışma ve inceleme zamanı olduğu takdirde, eksikliklerini düzeltip tamamlayacağı umudunda idi. Kendisi için kusur saydığı hususlardan birisi de, şarap içmekten vazgeçememesi idi. Ancak öğrencilerinin ısrarla belirttiklerine göre, onun en önemli özelliği kendine güvenmesi idi. Kuşkusuz o, normal insanların çok üstünde idi. Onu herhangi başka bir şeyle karşılaştırma olasılığı yok gibi idi. Daha sonra gelen nesiller de onun, mukayese edilmezliğini ve evrensel olarak üstünlüğünü kabul etmişlerdi. Böylece ünü, güneş ve ayın parladığı bütün yerlere yayılmış, kendisi tanrıya eşit tutulmuştur. Öte yandan o, her bakımdan bir uyum ve tutarlılık örneği idi. Onun kişiliğinde kuvvet ve hikmet ahenkli bir şekilde birleşmiş ve uyuşmuştu. İşte bu nedenlerle zaman içinde Konfüçyüs kendisine ibadet edilen bir kişi olmuştur. Hiç değilse, 1200 yıldan beri yılda iki defa Pekin'deki Konfüçyüs tapınağında Konfüçyüs adına yapılan dinsel törenleri Çin İmparatorları yönetmişlerdir. Bundan başka Çin'in hemen hemen her şehrinde 1560 yerel tapınakta yerel görevliler yılda iki defa büyük törenler, ayda iki defa da daha küçük törenlerle Konfüçyüs'e tapmışlar, yılda 62.500'den fazla hayvanı kurban

etmişlerdir. Konfüçyüs kendisi, duanın, doğa üstü varlıkların, özellikle de kurban olarak hayvan kesiminin aleyhinde bulunmasına ve kendisine gösterilen dinsel saygıdan dehşete düşmüş olmasına rağmen, bunların insanların yararına olduğunu, erdemli olmanın bir işareti sayılabileceği düşüncesiyle dolaylı da olsa, bütün bu durumları benimser görünmüştür.

2. Konfüçyüs Dininin Kutsal Yazıları :

Bu dinin kutsal yazıları «Klâsikler» ve «Kitaplar» olarak ele alınabilir. Konfüçyüs aynı zamanda kutsal yazıların yazarı olarak da ayrı bir özellik taşımaktadır. Bilindiği üzere, Zerdüşt Avesta'nın bir kısmını, Lao - Tze de kısa olan Tao - Teh - King'i yazmıştır. Konfüçyüs yeni bir görüş getirmekle birlikte, daha sonra Konfüçyüscülüğün kutsal yazıları haline gelen düşncelerini, bu düşüncelerin yazıldığı yazıları toplamıştır. İlk grubu meydana getiren altı klâsik'in onun eseri olduğu söylenir. Bunlardan yalnız biri, yani «İlkbahar ve Sonbahar» daha çok yerel Lu devletinin kupkuru bir tarihinden ibarettir. İkinci grubu teşkil eden dört kitap ise, Konfüçyüs ya da onun öğretisi hakkında çağdaş ve çağdaş olmayan taraftarları tarafından yazılmış yazılardan ibarettir.

3. Konfüçyüs Dininin Ahlâk Anlayışı :

Konfüçyüs dininin temel prensibinin sosyal uyumluluk olduğunu söyleyebiliriz. Bu konu, Konfüçyüs'ün kendisi tarafından şöyle özetlenmiştir : «Kişinin yaşamında ömür boyu izleyeceği bir kuralı anlatan bir sözcük var mıdır? Üstad cevap verdi : Böyle bir sözcük karşılıklı durumu açıklamayacak mıdır? Öyle ise kendinize yapılmasını istemediğiniz birşeyi, başkalarına yapmayınız». Bu karşılıklı uyumluluk prensibi özellikle

5 konuda uygulanmalıdır : Bunlar, yönetenle yönetilenler arasındaki ilgiler, baba ile oğul, karı ve koca, ağabey kardeş, arkadaşlar arasındaki ilgilerdir. Bunlar dışında mistik doğmalar, garip ve olağanüstü görüntüler peşinde koşan kişiler kendilerinin iyi bir insan olmadıklarını göstermiş olurlar. Konfüçyüs ahlâkının amaçladığı ideal, yaşamla olan ilgilerinde herkesin kendi payına düşeni yapmasıdır. Daha üstün insan, Konfüçyüs ahlâk idealinin kişi için düşündüğü özel bir formüldür. Bu daha üstün kişi, sözü edilen yıllıklarda, sıradan insanın davranışları ile çelişen davranışların sahibi olarak bütün nitelikleri ile anlatılmıştır. Ancak sözü edilen bu daha üstün insan, bir daha üstün erkek anlayışıdır. Yıllıklarda daha üstün bir kadından söz edilmemektedir. Bu konu ile ilgili olarak belirtilen erdemler de şunlardır : Uyumluluk, içtenlik, bağlılık, çalışkanlık, âdil olma, iyilik yapma, saygılı olma, ölçülü olma, yumuşaklık ve gerçeği arama.

4. Tanrı Anlayışı :

Bu din, daha ziyade bir ahlâk sistemi karakteri taşımasına rağmen, bu ahlâk sisteminde, insanda var olan iyilik duygusunun, ilâhî bir veri olduğu gibi, tamamiyle dinsel bir düşüncenin de yer aldığı görülmektedir. «Yüce Tanrı insana ahlâkî bir duygu vermiştir. Onun verdiğine tabiat denir. İnsan tabiatının eğilimi iyilik yönündedir». Konfüçyüs dinine ait kutsal yazılarda bir üstün varlıktan söz edilmektedir. Bu üstün varlığı anlatmak üzere üstün yönetici, hükümdar, Tanrı, gök anlamına gelen sözcüklerin kullanıldığı görülmektedir. Gök anlamına gelen Çince sözcük aynı zamanda dünyanın üstün ahlâkî düzeni anlamını da vermektedir. Bu konuda karar ya da kader anlamına gelen bir diğer sözcüğün kullanıldığı da görülmektedir. Tanrı'nın gücünü tanımadan,

daha üstün bir insan olma olasılığı yoktur. Bununla birlikte bu dinde ibâdet söz konusu olan bir çok ilâhlar da bulunmaktadır. Bunların bir çoğu gök, yer, güneş, ay ve Çin'in önemli bazı dağları ile ırmakları doğa güçleridir. Bu ilâhların bazıları da daha küçük doğa ruhları ya da mitolojik veya Konfüçyüs ve savaş ilâhı haline getiren bir Çin İmparatoru gibi tarihsel kişilerdir.

5. Bir Devlet Dini Olarak Konfüçyüs :

Konfüçyüs dininde ayrı bir rahipler sınıfı yoktur. Dinsel törenler yetkili devlet memurları tarafından yönetilir. Dünyanın üstün yöneticisi Gök - Tanrı için yapılan törenler İmparator tarafından yönetilir. Bu törenler, her yıl kışa giriş tarihi olan 22 Aralık'ta gece yarısından sonra başlar, adaklar, içkiler, yiyecekler ve müzikli alaylar halinde devam eder. Bu tören, Pekin'in güneyinde bulunan ve dünyanın en büyük mihrabı sayılan üç teraslı beyaz mermer bir mihrabın etrafında yapılır. Yeryüzüne ibâdet, daha aşağı dereceden bir doğa gücüne tapınma biçimidir. Her yıl yaz başlangıcında kare şeklinde olan ve etrafı sularla çevrili bulunan Pekin'in kuzeyindeki yeryüzü mihrabı çevresinde devlet görevlilerince yapılır. Güneş ibadeti her yıl başkentin doğu kapısında ilkbahar başlangıcında; ay ibadeti ile ilgili dinsel törenler ise, gene her yıl başkentin batı kapısında güz başlangıcında yapılır. Böylece yılda dört kez başkentin belli başlı dört yönünde yüksek devlet görevlilerince, devlet görevlerinin bir parçası olarak yönetilen dinsel törenler yapıldığı görülmektedir. Bu tür bir devlet dini anlayışı son yıllarda terkedilmişe benzemektedir.

6. Bir Halk Dini Olarak Konfüçyüs Dini :

Halk, hattâ bazı devlet görevlileri arasında çok yay-

gın olan bir anlayış, atalara ibadettir. Bu ibadet Konfüçyüs'den önce de çok yaygındır. Konfüçyüs'den sonra da devam etti. Ölmüş ata ruhlarının, evin ya da mezarın etrafında dolaştığına inanılırdı. Buralara onlar için kutsal birliği sağlamak üzere belli zamanlarda yiyecekler konurdu. Bununla birlikte aslında umutlanılacak, ölümden sonra daha iyi bir yaşam düşüncesi söz konusu değildi. Çinliler yalnız atalarının ruhlarına değil, aynı zamanda yeryüzü ve havaya yerleşmiş olduklarına inandıkları sayısız başka ruhlara da inanmakta idiler. Özellikle yel ve suyun ruhlarını rahatsız etme ya da gücendirme korkusu, Konfüçyüs'e inanların dinsel yaşamında daima güçlü bir unsur olarak devam etmiştir.

II. Taoizm :

Taoizm, Çin'de kurulmuş en eski dinlerden biridir. Onun kutsal kitabından M. S. 600 yıllarında Japonya'da söz edilmiş, VIII. yüzyılın sonlarına doğru da bu kitap orada yorumlanmıştır. Bu arada, bu dinin taraftarları belirli bir şekilde kötü yollara düşmüş olduklarından Taoizmin bir din olup olmadığı konusu ortaya çıkmıştır. Gerçekten İsa'dan biraz öncesine kadar Çin'de Han sülâlesinin egemen olduğu tarihlerde Taoizm, bir din olarak düzenlenmiş değildi. M. S. 1930 yıllarında ise, 40 milyona yakın taraftarı olduğu bilinmektedir. Taoizm, Çin'in resmen tanınmış üç dininden birisidir. Bilindiği üzere, bu üç dinden diğer ikisi de Konfüçyüs dini ile Buddizm'dir. Budda dini, Çin'e M. S. 71 yıllarında gelmiştir.Bu üç din Çin'de birlikte yaşamış, aynı zamanda birbirlerinden etkilenmişlerdir. İlginç olan bir nokta da, bir çok Çin'linin bu üç dinin törenlerine de katılmış olmalarıdır. Bununla birlikte bunlar arasındaki farklar da açıkça bellidir.

Konfüçyüs dinine göre, din, toplumu yönetenlerle yönetilenler arasındaki uyumluluk kurallarını içerir. Çin'de yayılmrş olan Budda dini anlayışına göre ise, din, cisimleştirilmiş bir ilâha inanç ile dünyadan vazgeçmeyi amaçlayan bir murakabe yaşamı yolu ile benliği disiplin altına alma meselesidir. Tao dininde ise, din, evrenin ilâhî yolunu mistik bir şekilde izleme anlamına gelir. Dünya dinleri arasında Tao dini, kötülüğe iyilikle karşılık verme ilkesine yer vermesi bakımından Hristiyanlığa en yakın bir din sayılmıştır.

1. Lao - Tze'nin Hayatı (M.Ö. 604 - 517) :

Dünyada ilk kez karşılıksız iyilik yapma gibi evrensel bir ilkeyi ileri sürmüş olanlardan birisi olan Lao'nun yaşamı hakkındaki bilgilerimiz çok azdır. Kendisi hakkındaki başlıca kaynağımız Çin tarihinin Herodostu'su sayılan Sma Çien'in yaklaşık olarak 500 yıl kadar sonra yazmış olduğu 248 Çince sözcükten ibaret kısa bilgidir. Lao, Orta Çin'in Honan eyaletinde Konfüçyüs'den 50 yıl kadar önce doğmuştur. Böylece Çin'in bu iki din kurucusu çağdaş oldukları gibi, Lao, aynı zamanda İranlı Zerdüşt'ün, Hindistanlı Mahavira ve Budda'nın ve nihayet sürgün hayatı yaşamış olan Yeremya, Hezekiel ve İşaya gibi Yahudî peygamberlerinin çağdaşı idi. Çin'de Çu sülâlesi zamanında saray arşivinden sorumlu kişi idi. Bu resmî görevi yanında engin bir bilgiye sahip olan yaşlı bir filozof, o sırada 35 yaşında olan Konfüçyüs tarafından ziyaret edildi. Lao - tze, tarihçi olmak isteyen ve eski Çin tarihini araştırıp, onun geçmiş zaferlerini sosyal uyumluluklar şeması halinde yeniden dirilmek isteyen genç reformcuyu azarlamıştı. Lao bu konuda, «Hakkında konuştuklarımız ölmüş, kemikleri toprağa karışmıştı» demekte idi. Bunun yerine Lao, Konfüçyüs'ün sakin bir şekilde evrenin mistik ilkesi olan ve

tek başına dine ve yaşama bir anahtar olabilecek olan Tao'yu araştırmasını istemişti. Ünlü bir bilgin olduğu zaman Konfüçyüs bu görüşme ile ilgili olarak öğrencilerine şöyle demişti : «Kuşların nasıl uçtuklarını, balıkların nasıl yüzdüklerini, hayvanların nasıl koştuklarını bilirim. Birinciler bir okla vurulabilir, ikinciler iğne ile, sonuncular tuzak ile yakalanırlar. Fakat bir de ejderha vardır, onun rüzgârların üzerine, bulutların arasına nasıl tırmanıp, gökyüzünde nasıl uçtuğunu bilmiyorum. Bugün Lao - tze'yi gördüm. Onu ancak ejderhaya benzetebilirim. Dünyaya ait olanın ötesinde, anlaşılmaz bir sır». Öyle görünüyor ki, Lao - tze, Konfüçyüs'e kendi düşüncelerinin bulutları arasında kanat çırpan, diğer dünyalara ait rüyalar gören bir kişi gibi görünmüştür.

Aksine Lao - tze'de Konfüçyüs'ü herkesin işine burnunu sokan bir kimse gibi görmüş olmalıdır. Çin'in en fazla etki yapmış bu iki insanı, gerçekte ilgileri, amaçları, yolları ve genel sistemleri bakımından birbirlerinden çok ayrı idiler. Lao - tze, akıl ve erdem üzerinde durmuştur. Onun doktrini kendi kendini gizlemeyi ve adsızlaşmayı amaçlamaktır. Konfüçyüs dinine göre ise, hayatta yol gösterici ilke uyumlu olan karşılığı verme ilkesidir. Bir kimse yaptığı kötü hareketin cezasını görmelidir. Lao - tze'ye göre ise, bir kötü hareket, daha üstün bir iyilikle karşılanmalıdır. «Haksızlığı yüce bir gönülle karşılayınız. Bana karşı iyi olanlara ben iyi davranırım. Bana karşı iyi olmayanlara da iyi davranırım. Böylece herkes iyilikte birleşir. Bana karşı içten davrananlara da davranmayanlara da içten davranırım. Böylece herkes içtenlikte birleşir». Bilindiği üzere, bu görüşün İsa'nın kişiliğinde kötülerin affı için kişinin kendi kendisini feda etmesi derecesinde ortaya çıktığı görülecektir. Hristiyanlık anlayışına göre, Lao - tze, bu kötülü-

gü karşılama ilkesi bakımından Konfüçyüs'den daha üstün bir görüş ortaya koymuş bulunmaktadır. Ancak Lao'nun davranışları, Konfüçyüs'ün davranışları ile karşılaştırıldığı zaman Konfüçyüs'ün daha üstün bir seviye gösterdiği anlaşılmaktadır. İlkelerini uygulamak bakımından Lao bir varlık gösterememiş, Çin'i dertleri ile başbaşa bırakarak önemli görevinden sorumsuzca ayrılmıştır. Öte yandan, Lao'nun kendisi hakkında çok mütevazi olduğu görülmektedir. Bu özelliği yüzünden zamanla çok takdir görmüştür. Daha M.S. 156 yılında devlet ona kurbanlar takdim edilmesini emretmiştir. M.S. IV. yüzyılda da hakkında doğa üstü bir anlayış gelişmeye başlamıştır. Söylendiğine göre, Lao, annesinden ak saçlı olarak doğmuştu. Vaktinden önce olgunlaşmıştı. Sıradan bir çocuk değil, anasının karnında yetmişiki ya da seksenbir yıl taşınmış olgun bir kişi idi. M.S. 586 da doğduğu yerde olan tapınak tamir edildiği zaman onun sık sık insan şekline girdiği yolundaki inancı belirten bir yazıt bu tapınağa yerleştirilmiştir. M.S. VII. yüzyılda onun eski bir Çin İmparatoru olduğu ileri sürülmüş, VIII. yüzyılda da büyük bilge ata olarak azizleştirilmiştir. Öte yandan, Lao kendisi kişisel bir üstün varlık öğretisi üzerinde durmamış, sadece kötülüklere karşı iyilik yapılması konusunda ısrar etmiştir. Ancak taraftarları onun kişiliğinde ilâhî bir varlığın gerçek bir görüntüsünü görmüşlerdir.

2. Taoizmin Kutsal Yazıları :

Taoizmin başlıca edebî hazinesi, Lao'ya atfedilen bir belgedir. Adı Tao - Teh - King'dir. 1788'de Lâtinceye, 1823 de de Fransızcaya çevrilmiştir. Bu belgede sistemsiz bir şekilde bazı tavsiyeler ve genellemeler bulunmaktadır. Bununla birlikte batılı araştırıcılar bu esere büyük bir önem vermişlerdir. Burada belirtilen bazı düşüncelerle

İncil'de belirtilen bazı düşünceler arasında benzer noktalar bulunduğu konusu üzerinde özellikle durulmuştur. Taoizme ait daha sonraki yıllarda ortaya konulmuş Eylemler ve Karşılıkları adını taşıyan diğer bir belge de söz konusudur.

3. Tao Anlayışı :

Tao, yol demektir. Bu Çince sözcük, bu anlamıyla dünyanın bir başka dininde de görülmektedir. Şinto ya da Şintao da Tanrıların Yolu anlamına gelmektedir. Mümemmel dindar insanın yolu olarak bu sözcük, Konfüçyüs dinine ait kutsal yazılarda da geçmektedir. Yol anlamına gelen bu sözcükten üç ayrı düşünce gelişmiştir. Bu düşünceler, dünyanın maddî ve ahlâkî düzeni; aklın ve gerçeğin yolu ve nihayet gerçek erdeme ulaşmanın yolu, diğer bir deyişle, Tanrı'nın kendisinin takip ettiği ve uygun gördüğü doğru yol gibi konuları içine almaktadır. En yüksek anlamıyla Tao, felsefî anlamda mutlak olanı, dinsel anlamda üstün varlığı göstermektedir. Daha çok akıl, tanrı, üstün varlık olarak anlaşılmıştır.

4. **Üstün Varlık Anlayışı :**

Bu dinin kutsal kitabında ileri sürülen başlıca dinsel öğreti, ebedî, gayri şahsî, mistik bir üstün varlık ile ilgilidir. Bütün kitapta sadece bir kez «Ti» sözcüğü geçmektedir ki, kişisel bir ad olan bu sözcük, ebedî hükümdar anlamına gelmektedir. Bu sözcük, Doğu'nun Kutsal Kitapları Dizisinde Tanrı olarak çevrilmiştir. Aslında Tao, hareketsizdir, anlatılamaz. Bununla birlikte onun bazı eylemleri de söz konusudur : «Asıl, ilk, gök ve yerden önce olan, nihaî olan, şekilsiz, değişmeyen, adsız. Her şeyin kaynağı, hiçbir gösterişe gerek duymadan yaratan, herşeyi besleyen, her tarafa yayılıcı olan... Tanrı'nın yolu bencil olmayan bir biçimde iyilik yönündedir. Ebedî

olanı bilmek ve aydınlanmaktır. Tao'ya sahip olan, dayanıklı ve sürekli olur. Tao, ifade edilemiyecek, adlandırılamıyacak ve nitelendirilemiyecek derecede yücedir».

5. Taoizmin Ahlâk Anlayışı :

Bu dinin ortaya koyduğu ahlâkî ideal Tanrı'nın kendisi gibi sakin ve rahat bir sadeliktir. İdeal Taoist, Taonun kendisi gibi yumuşak ve barışseverdir. Bu anlamda kâmil insanın takdire değer sükûnetini anlatmak için Çince'de eş anlamda en az sekiz sözcük daha kullanılmıştır. Alçak gönüllülük üzerinde tekrar tekrar durulmuştur. Mükemmel kişi sessiz, kendi halinden memnun, herkese ve herşeye karşı, tıpkı üstün varlık gibi, kayıtsız olan kişidir. Kişinin üstün varlıkla olan sıkı irtibatı, olgun insanın ilâhî yolu takip etmesi zorunluluğu, kötülüğe bile iyilikle karşılık verilmesi, Taoizmin yaşama gücünü meydana getirmiştir. Üstün varlığın yeterince sorumlu olmayışı, kurucunun güçlüklerden kaçmış olması örneği, hareketsizlik üzerinde durması, beşerî gayretlere önem vermemesi, toplumu yükseltmek için bir programdan yoksun bulunması ve nihayet çok tanrıcılık yönüne sapması da bu dinin zayıf taraflarını meydana getirmektedir.

JAPON DİNİ, ŞİNTOİZM

Şintoizm, Japon'ların en eski millî dinleridir. Dünyanın en eski dinleri arasında da üçüncü sırayı almaktadır. Eskiliği M.Ö. VII. yüzyıla kadar götürülmekle birlikte, zamanımızda yapılan yeni araştırmalarla bunun değiştirilmesi olasılığı vardır. Şintoizm, siyasal görüşlere ve taraftarlarının ulusal istikrarına yapmış olduğu etki ve yardımlar bakımından da bir özellik taşımaktadır. Bu dinin kutsal yazılarına göre, Japon adaları, ilk ilâhî yaratılışlar ve ilk İmparator, Mikado da gökyüzündeki güneş ilâhesinin yeryüzündeki gerçek bir torunudur : «Görkemli torunum, yürü ve yönet. Başarı sülâlenle birlikte olsun». Japon toprakları ve yönetiminin ilâhî bir kaynağı olduğu ve monarşinin sürekliliğine inanç, bu millî din yoluyla Japonların kafasında tam anlamıyla yerleşmiştir. 1889'da Japonya'yı dünyanın diğer uluslarının metotlarıyla aynı çizgiye getirmek için hazırlanmış olan Anayasa, dinsel inancın teyidi ile başlamaktadır. Bu Anayasa'nın girişinde Mikado'nun ezelden beri aralıksız bir şekilde bu taht üzerinde oturduğu bildirilmektedir. Gerçekten Şintoizm, dünyanın bu en eski yönetici sülâlesine canlı, dinsel bir temel olmuştur. Şintoizm, diğer dinlere karşı da geniş bir hoşgörüye sahiptir. Kendi kayıtlarına göre, hemen hemen 1400 yıldan beri Konfüçyüs dini ve Buddizm gibi diğer iki dinle birarada yaşamış ve onlarla karşılıklı etkileşimlerde bulunmuştur. M.S. 600 yılından beri Japonyada Taoizm de görülmektedir.

Bu dinin Japonca adı, Kami - no Miçi'dir ki, bu sözcükler tanrıların yolu anlamına gelmektedir. Fakat daha çok kullanılan ad, bu deyimin Çinceye bir çevirisi olan Şinto, ya da Şintao'dur. Bu addaki son bölüm, bir

Çin dini olan Taoizmin belirgin olan ilk hecesini teşkil etmektedir. Kendi kayıtlarına göre, bir Japon İmparatoru tanrıların yolunu küçük görmüş ve Budda dinini kabul etmiştir. Ancak Şinto hakkında herhangi bir kovuşturma yapılmamış, sadece siyasal bakımdan bağlılık istenmiştir. Gerçekten Şintoizm, bir kişi tarafından kurulmamış, bir din olarak, kişisel dinsel inanç ve kişisel dinsel tecrübe için mutad olan belirgin özelliklere sahip değildir. Son yıllarda Japon, Avrupalı ve Amerikalı uzmanlar, Şintoizmin bir din olarak ele alınamıyacağını, onun bir yurtseverlik kültü olabileceğini ileri sürmüşlerdir.

1. Şintoizmin Kutsal Yazıları :

Yerli Japon edebiyatının en değerli ve etkili iki belgesi vardır. Bunlar, İnsanlardan önce tanrılar dönemindeki eylem ve konuşmalar ile Japonların yaradılışı ve sonra 1000 yıldan fazla bir zaman süren Japon hükümdarları döneminin öyküsüdür. Bu iki belgeden biri olan ko-ji-ki eski olayların kayıtları; Nihon-gi de Japonların tarihlerinden ibarettir. Birincinin önsözünden ve ikinci üzerinde sonraki yüzyıl içinde yapılmış bir yorumdan, bunların M.S. 712 ve 720 yıllarında yazılmış oldukları tespit edilebilmektedir. Böylece Şintoizmin kutsal yazıları, Dinler Tarihinde oldukça geç bir döneme rastlamaktadır. Bu sözü edilen belgelerde kaydedilen ilk olay, yani ilk Mikado'nun M.Ö. 666 yıllarında tahta çıkışından 1300 yıl kadar sonraki bir zaman demektir. Ko-ji-kinin yazarı, önsözde kendisinin İmparator tarafından imparatorların soy kütüklerini ve geçmiş dönemlerin benzer olaylarını toplamak üzere görevlendirilmiş bir saray ileri geleni olarak tanıtmaktadır. Aynı yazar, Nihon-gi üzerinde yapılan yorumun bildirdiğine göre, 8 yıl kadar sonra daha çeşitli bir kaynak malzemesi olan ve aynı

maksatla tanzim edilen ikinci belgeyi ortaya koymak üzere bir prensle işbirliği yapmıştır. Bu tarihsel kayıtlara mutlak inanma 1893'de Tokyo İmparatorluk Üniversitesi Profesörlerinden Kume tarafından reddedilince Profesör Şintoizm inancının yanlış olduğu iddiasında bulunduğu gerekçesiyle görevinden çıkarılmıştır. Bu arada belirtilmesi gereken bir husus da, dünyanın hiçbir diğer dinine ait kutsal kitapta görülmeyen bir müstehcenliğin Ko-ji-ki'de yer almış bulunmasıdır. Şintoizme ait 3'ncü önemli bir belge M.S. X. yüzyıl başlarına ait olan Yengi Devrinin Töreleri adını taşıyan eserdir. 50 kitaptan oluşan bu eserin ilk onu bu inanç hakkında bilgi edinmek için en eski kaynaktır. Bundan başka V - VIII. yüzyıllar arasında meydana getirildiği anlaşılan 10.000 yapraklık bir şiir antolojisini de bu arada belirtmek gerekmektedir. Bütün bu kutsal yazılar, bir ada imparatorluğu olan Japonya'nın ilâhî kaynağı ve eski tarihini konu edinmiş olan çok çeşitli efsaneler, tarihler ve şiirleri içine almaktadır. Bunlar doğa kuvvetlerine karşı onun bazı sıkıcı taraflarını da bilerek genellikle neşeli bir davranışı yansıtmaktadırlar.

2. Tanrı Anlayışı :

Tanrı ya da ilâh için Japon dilinde kullanılan sözcük, Kami'dir. Anlamı, üst, yukarı demektir. Şintoizm hakkında daha sonraları yayınlanmış bir eserde bu sözcüğün anlamı ve kaynağı ile ilgili 16 ayrı varsayım üzerinde durulmuş ve bunlar üç esas düşünce etrafında toplanmıştır : a) Saf ya da parlak, b) Üstün, c) Garip, sırlı, korku verici, gizli, doğa üstü. Şintoizm ilâhlarının sayısı oldukça fazladır. Bunların Nihon-gi'de seksen bini, Ko-ji-ki'de sekiz yüz bini bulduğu söylenir. Yerin ve göğün ilâhları, tepelerin ve ırmakların ilâhları söz konusudur. İlk iki ilâh, dâvet eden erkek, İzanagi ile dâ-

vet eden dişi İzanami'dir. Bu ikisi bütün daha sonra gelenlerin cetleri olmuştur. Erkek ve dişi ilâhların yaptıkrı işler, Şintoizmin kutsal yazılarında anlatılmıştır. Onlar doğarlar, evlenirler, çocuk sahibi olurlar, banyo alır, kusar, hastalanır, can sıkar, kıskanır, ağlar, öldürür ve de ölürler. Belli bir yere gömülür ve nihayet Japon İmparatoru olarak yeniden ortaya çıkabilirler. Şintoizm ilâhlarının ahlâkî karakterleri de insanlarınki gibi değişik olur. Örneğin, onlardan bir grup yalancı ilâhlardır. En önemlilerinden birinin karakteri şöyle çizilmiştir : «Bu ilâh Susa-no-vo kötü bir tabiata sahiptir. Onun davranışları kabalığı artırıcı niteliktedir. Bu ilâh coştuğu zaman pirinç tarlalarında tahribat yapar. Hendekleri doldurur. Canlı bir hayvanın derisini yüzer. Böyle yaptığı bir zaman bütün ilâhlar toplanarak onun davranışlarının kötü olduğunu söylemişler, onu kovmuşlar, sürgüne göndermişlerdir. Daha sonra 800.000 ilâh toplanarak sakalını kestirip, el ve ayak tırnaklarını söktürmüşlerdir». Japonya'da 1868'lerden önce erkeklik uzvu ile ilgili ibadetlere de rastlanmakta idi. Ancak bu tür ibadetler Japon tarihinde bir aydınlanma dönemi olan Meici'ler zamanından itibaren ortadan kaldırılmıştır.

Öte yandan Şintoizm, aslında bir doğa dinidir. Başlıca belgelerde sözü edilen hemen hemen bütün ilânlar, ya doğrudan doğruya doğa güçleri ya da doğada bulunan bazı maddelerle ilgilidir. Doğa ilahları arasında en önemlisi güneş tanrıçası Ama - terasu'dur. O, ilk ata İzanagi'nin sayısız Zürriyeti arasında ilk sırada bulunanıdır. Bu tanrıçadan, tanrısal Japon Mikado'sunun cetleri izlenebilmektedir. Şintoizm böylece dünyanın bu üstün varlığını dişi bir cinsiyetten üretmiş olma bakımından dünya dinleri arasında özel bir durum göstermektedir. Ay tanrısı, dişi güneş ilahesine yardımcı olan ilk erkek olarak ikinci sırayı işgal etmektedir.

Şintoizmin iki kutsal yazısında, örneğin, yıldız, fırtına ilahları ile sis ilahesinin de adı geçmektedir. Fujiyama dağı da Japonya'daki kutsal dağları arasında en fazla saygı duyulanıdır.

3. Mikado İbadeti :

İlk Mikado'nun ilahî kaynak olarak doğrudan doğruya güneş ilahesinden geldiği bu dinin başlıca belgelerinde belirtilmekte ve bu öğretilmektedir. Güneş ilahesi, yeryüzünü yönetmek üzere, kendi soyundan birini yeryüzüne göndermiştir. Bu ilahî kaynak ve ilahî otorite düşüncesi Mikado'nun kendisi tarafından da tekrarlanmış ve hattâ bu husus modern Japon Anayasasında da yer almıştır. 1889 Anayasasının birinci maddesinde «Japon İmparatorluğunun aralıksız olarak yüzyıllardan beri, ebedî, ölümsüz bir imparatorlar silsilesi tarafından yönetildiği» belirtilmiş, üçüncü maddesinde ise «imparatorun kutsal ve dokunulmaz olduğu» ifade edilmiştir. Ayrıca 30 Ekim 1890 tarihli Eğitimle ilgili İmparatorluk belgesinde monarşiye sorgusuz bir şekilde bağlılık isteği yer almıştır. Bununla birlikte kutsal kayıtlar, Mikado'nun bu otoritesinin yavaş yavaş ve halka karşı bir mücadele sonunda ortaya çıktığını gösteren delilleri içermektedir. Gerçekten kutsal Japon tarihlerinde birden fazla Mikado'nun lanetlendiği görülmektedir. Öte yandan 1922'lerde toplum hayatındaki genel demokratlaşmanın bir sonucu olarak Japon tarihinde ilk defa bir Japon veliahdı yurtdışına geziye çıkmış ve bu prens Avrupa dönüşü Japonya'nın çeşitli şehirlerinde halk arasında görülmüştür.

4. İbadet :

İnsanüstü bir ilâha ibadet söz konusu olduğu

için Şintoizm bir din olarak ele alınabilir. Gerçekten bu dinin sayısız mabedleri ve rahipleri bulunmaktadır. Aslında belirtildiği üzere Şintoizm çok ilâhlı bir doğa dinidir. Güneş ilahesi de ibadet edilen ilahların başında gelmektedir. Bu ilaheye birey olarak ve her yerde ibadet edilebilir. Bununla birlikte bu ilaheye İse'-de, Yahudilerin Kudüs'te Yahova'ya ibadet edildikleri gibi, bütün Japon halkının katılmasıyla ibadet edildiği de görülmektedir. Kyoto şehrinin günaydoğu sahil kıyısında olan ve en fazla kutsallık atfedilen bu yer dinsel amaçlarla sık sık ziyaret edilir. Burada bulunan mabedin M. Ö. 4 yılında yapıldığına inanılmaktadır. Bu mabed Mikado'ların ceddi güneş tanrıçasına adanmıştır. Bu mabedde yuvarlak bir ayna bulunmaktadır ki, bu, gökyüzündeki güneşin değerli bir simgesi durumundadır. Bu aynanın güneş ilâhesi tarafından ilk Mikado'ya kutsal bir işaret olarak verildiğine inanılmaktadır. «Alma - terasu bu kıymetli aynayı eline aldı ve şöyle dedi: Yavrum bu aynaya baktığın zaman bana bakmış gibi olacaksın». Bütün inançlı Şintoistler için hayatta bir kez olsun bu kutsal yere bir ziyarette bulunmak hem bir görev hem de bir imtiyazdır. Bu dinin bir özelliği de imparatora yapılan ibadettir. Her yıl, Mikado'nun doğum günü bütün eğitim kurumlarında imparatorun resmi karşısında saygı ile eğilmeyi de içinde alan, bütük ölçüde vatan sevgisi üzerine durulan törenler yapılır. Etrafa ışık saçan kırmızı güneşi ile Japon bayrağı da Şinto dininin vatan sevgisi yönüne nasıl başarılı bir şekilde yöneltilmiş bulunduğunun somut bir örneğidir. Böylece millî ve dinî yönden bütün aydınların kaynağına saygı gösteren ve ilahî bir soydan gelen Mikado'nun vatandaşları olan Japonlar, kendilerinin de, yükselen güneşin kutsal ülkesinde oturan ilahî torunlar oldukları inan-

cındadırlar. Şinto dininin dikkati çeken bir özelliği de dualarda ahlâkî ya da ruhî şey istemekten çok, yağmurun zamanında yağması, iyi ürün alınması, deprem ve yangınlardan korunma, sağlık, imparatora uzun ömür dileme, yönetiminden devamlı barış ve bolluk olması, elçilerinin emniyet içinde bulunması, asilerin bastırılması, imparatorluk ordularının başarısı, imparatorluğa genel refah sağlanması gibi hususların bulunmasıdır. Hemen bütün doğa dinlerinde olduğu gibi, Şinto dininde de dinsel törenlerin halk festivalleri ile büyük ilgisi vardır. Bunlar aynı zamanda tarım çalışmaları ile de ilgilidirler. Örneğin, senenin ikinci ayında pirinç tohumu ekildiği zaman iyi ürün alınması için bir dinsel tören yapılır. Her yıl dördüncü gününde pirinçler çıkmaya başladığı zaman gıda ilahesi adına törenler yapılır. Yılın 11. ayında da yeni pirincin ilk kez tadılması törenleri yapılır. Japonların belirgin özelliklerinden birisi de onların kişisel temizlikleridir. Şinto dini de onların devamlı bir şekilde su ile yıkanmalarını emretmiştir. İlahlar da kişisel temizlik konusunda son derece hassattırlar. Anlaşılacağı üzere, bu temizlik bedenle ilgili bir temizliktir; kalp, düşünce ve sosyal ilişkilerle ilgili bir temizlik değildir.

5. Şintoizmin Ahlâk Anlayışı :

Bu dinin ilahî bir soydan gelen samevî hükümdar Mikado'ya bağlılık ve onun amaçlarına hizmet dışında belirgin bir ilahiyatı ya da belirgin bir ahlak anlayışını yansıtan kuralları yoktur. Sadece Şinto kutsal yazılarının ikincisinde devlet görevlilerine yapılan bazı tavsiyelerin yer aldığı görülmektedir: «Doğru şöyleyen rahatsız edilmez. Yanlış yolda olan cezasını çeker. Halk da şöyle tavsiyelerde bulunulduğu görülmektedir: ««Saray kapısından girerken ya da oradan

ayrılırken iki el yere gelecek şekilde diz çökülmelidir. Eşik geçildikten sonra ayağa kalkıp yürünebilir». XVIII. yüzyılın büyük Şinto yorumsucu Motoori, Şinto dinindeki bu ahlakî kurallar yokluğunu Şinto inancına uygun bir şekilde şöyle açıklamaktadır: «Her Mikado, ilahenin oğludur. Onun kafası, düşünce duygu bakımından ilaheninki ile tam bir ahenk halindedir. Onun yeni şeylere gereksinmesi yoktur. O, ilahlar döneminden beri var olan kurallara göre yönetir. Eğer o herhangi bir konuda kuşkulu ise, yardım için ilahlara başvurur. Ve büyük ilahe ona gerekeni bildirir. Yalnız Mikado değil, bakanlar ve halk da bu ilahî dönem gereklerine göre hareket ederler. Bu nedenle yeni bir yol, ahlâk arama söz konusu olmamıştır. Eski çağlarda Japonyada böyle bir sistem söz konusu olmadığı halde, hiçbir karışıklık olmamış, imparatorluk barış içinde yöneltilmiştir. Bunun nedeni, Japonlar'ın günlük yaşamalarında gerçek bir ahlâklık örneği vermiş olmalarıdır. Böyle olunca da bir takım ahlâk varsayımlarına gerek duymamaktadırlar. Buna karşın Çinlilerin bir takım ahlâk varsayımları ile meşgul bulunmaları, onların günlük yaşamlarındaki umursamazlık ve dikkatsizliklerinden ötürüdür».

Bu duruma rağmen, zamanla Japonya'da kendine özgü ahlâkî bir gelişme olduğunu da belirtmek gerekir. Söz konusu ahlâk kuralları Buşido adı altında toplanmıştır. Bu sözcük, «savaşın silahşörlerin yolu» ya da «silahşörce davranışların öğretileri» anlamına gelmektedir ve M. S. XI. ve XII. yüzyıllarda geliştirilmiştir. Bu ad altında toplanan görüşler, Japonya'da egemen olan üç dinin bazı pratik özelliklerinin bir karışımı durumundadır. Özellikle Şintoizmin imparatora

bağlılık, Konfüçyüs dininin atalara bağlılık düşünceleri ile Budda dininin yaşam ve ölüme karşı olan rahat ve yumuşak umursamazlığının birleştirildiği görülmektedir. Böylece Buşido'nun Japon askerî feodalizmi ile ilgisi açıkça görülmektedir.

YAHUDİLİK

Yahudilik dünyanın ve insanların üstün yaratıcısı tek bir Tanrı olduğu düşüncesini öğreten üç dinin en eskisidir. Bu dinsel inancı telkin eden öteki tektanrıcı dinler de Hristiyanlık ve İslam dinidir. Yahudilik aynı zaamnda Tanrı'nın denetimi altında yeryüzünde gerçekleştirilmesi gereken ideal bir düzen düşüncesini de ileri süren bir dindir. Yahudiler, dünyanın bir çok ülkelerine dağılmış bulunmalarına rağmen, belirgin dinsel ve etkin özelliklerini kaybetmemişlerdir. Tek Tanrı düşüncesi, Yahudi dininin başlıca özelliği olup, bu, Yahudiliğin dünya din düşüncesine de en önemli katkısıdır.

1. Yahudiliğin Kutsal Kitabı :

Yahudiliğin Kutsal Kitabı, 24 belgeden oluşmaktadır. Bunları üç grup halinde toplamak olasılığı vardır. Bunlar sırasıyla a) Kanunlar, b) Peygamberler, c) Tarih ve Menkıbelerdir. Bunların hepsi de İbranca yazılmıştır. Sadece Daniel kitabının yarısı ile Ezra'da bulunan bazı belgeler ve Yeremya'daki bir şiir Aramî dilindedir. Bütün bu metinlerin sinegoglarda yazılmış oldukları dillerde okunmaları gerekir. Daha sonraları bu yazıların hepsi Eski Ahid adı altında 39 kitap halinde yeniden düzenlenmiştir. Ortodoks Yahudi görüşüne göre ilk beş kitap, Tora yani Tevrat kutsal sayılır. Bu beş kitapta dünyanın kaynağı, Yahudiler ve onların dini anlatılmaktadır. Bu beş kitap şunlardır: a) Tevkin: Burada Tufana kadar yaratılış ve insanların ilk günahı üzerine durulmakta, İbrahim ve oğullarının başlarından geçenler anlatılmaktadır. b) Çıkış: Bu kitapta İsrail kavminin Mısır'dan çıkışı ile Tanrı'nın Tur dağında Musa'ya kanunları bildirmesi an-

latılmaktadır. c) Lavililer: Bu kitapta âyin ve törenlerle ilgili usûller, kahinler, bayramların düzenlenmesi, kurbanlar ve temizlik konuları ile ilgili bilgiler verilmektedir. d) Sayılar: İsrail kavminin Tur dağından kalkıp Erden ülkesine girmesi anlatılmaktadır. e) Tesniye: M. Ö. 622 yılında kral Yoşiya zamanında kahinler tarafından meydana getirilmiştir. Musa'nın ölümünden bahsetmekte ve Musa zamanında olmayan bazı adetleri belirtmektedir. Bu kitabın bozulmuş olan bazı inançları düzeltme amacı güttüğü söylenmektedir.

Bu beş kitaptan başka şu kitaplar üzerinde de kısaca durulabilir: Hakimler Kitabı, Kenan elinde görülen kötü yönetimi, bu yönetimin neden olduğu bir takım kötülükleri anlatır. Rut Kitabı, M. Ö. 530 Babil sürgünlüğünden sonra yazılan küçük bir risaledir. Yabancı olan Rut daha sonra ülkede önemli bir rol oynayan mutlu bir risaledir. Yabancı olan Rut daha sonra ülkede önemli bir rol oynayan mutlu bir aile kurar. Bu durum peygamber Ezra'nın yabancılarla nikah yasağına karşı bir tepkidir. Birinci Samuel Kitabı, krallığın başlangıcından Davud'un tahta çıkmasına kadar olan olaylardan bahsetmekte; İkinci Samuel Kitabı ise Davud'un M. Ö. 970 yılına kadar süren saltanatı sırasında olan olayları anlatmaktadır. Birinci Krallar Kitabında ise Süleymanî krallığı üzerinde durulmaktadır. Belirtildiği üzere tümü 39 kitaptan meydana gelen Eski Ahıd'in diğer önemli kitapları da Ezra, Nenemya, Eyyub, Yeremya, Yunus, Hezekiel, Zekeriya v. b. gibi diğer peygamberlere ait bulunmaktadırlar.

2. Yahudiliğin Oluşumu (M. Ö. 1200'den önce) :

Yahudilik, Sami kavimlerinin ilkel dinsel hayatından ortaya çıkan ve bugün de yaşama gücü gösteren ilk

büyük dindir. Kültürsüz fakat dinsel düşüncelerle dolu olan göçebe samiler, bilindiği üzere, bugün de bedevîler tarafından temsil edilmektedirler. Onların inançlarının konusu olan bir dağ ya da bir su kaynağı gibi doğa ile ilgili ya da bir sütun veya kemer gibi yapma şeyler genellikle onların özel ilahları ile ilgili bulunmakta idi. Böylece ilah anlayışı esas itibarıyle babadan oğula geçen bir kabile başkanı biçiminde idi. Böyle bir din anlayısında kabile dışında olanlar için ahlâkî bir görev ve sorumluluk söz konusu değildi. Kabile içinde bile ilişkiler çok sade ve ilkeldi. Toplu olarak yenilen yemeğe sembolik olarak ilah da iştirak etmiş sayılırdı. İşte ahlakî idealleri dininin bir takım ahlakî idealleri de olan tek Tanrı anlayışı gelişti. Bu sonucun alınmasına İbrahim, Eliya ve diğer İsrail peygamberlerinin büyük etkisi oldu. Tekvin kitabında hakkında bilgi verilen İbrahim, tek kadınla evlenme düşüncesinin, ahlâk ve doğruluğun gerçek bir temsilcisi idi. O, geleneksel çok tanrıcı anlayıştan ayrılan devrinin gerçekten büyük, inançlı bir kişisi idi. Oğlunu Tanrı için kurban etmeye hazırdı. Tanrı'ya olan bu sonsuz inancı nedeniyle İbrahim, bütün inanmış insanların babası sayılmaktadır. Gerçekten İbrahim'in yer ve göklerin Tanrısına olan bu inancı yüzünden pek az kimseye kısmet olan bir saygı gördüğü anlaşılmaktadır. Yahudilik ve Hristiyanlığın kutsal kitapları ile İslâmiyet onu «Tanrı'nın dostu» olarak anlatmaktadırlar. Bununla birlikte İbrahim inancı ile ilgili olarak örgüt kurma ya da onu yayma konusunda fazla bir şey yapmamıştır. Bu bakımdan İbrahim, Yahudilik tarihinin ilk önemli kişisi olmakla birlikte, kendisini bu dinin kurucusu olarak kabul etmek olasılığı pek yok gibidir.

3. Yahova İnancı ve Musa (M. Ö. 1200) :

İsrailli, İbranî ve Yahudî sözcükleri ile çeşitli biçim-

lerde adlandırılmış olan halkın dini, ilk kez çok önemli bir dinsel yaşantının sonucu olarak örgütlendirilmiştir. Mısır'da sarayda çok yüksek bir mevkie gelmiş bir ibranî olan Musa, bir İbranî'ye kötü davranmış olan bir Mısırlıyı öldürmüş ve sonra da kaçarak kaybolmuştur. Kaçtığı yerde halkını bu kötü durumdan kurtarmak için onlara yardım etmesi gerektiği konusunda Yahova'nın kendisini çağırdığını duymağa başladı. Bundan sonra Musa, kendisine «atalarınızın Allah'ı, İbrahim'in Allah'ı, İshak'ın Allah'ı, Yakub'un Allah'ı Yahova» olduğunu söyleyen ve «Ben, Ben olanım» diyen Allah adına Yahudilerin kurtuluşu hareketinin öncüsü olarak ortaya çıktı. Yahudi dininde Tanrıya uzun zamandan beri Yahova adı verilmekte idi. Bu sözcüğün aslı «Yahve» idi. Musa, çeşitli uğraşlardan sonra İsrail kavmini Mısır'daki köle hayatından kurtardı ve 40 yıl içinde onların Filistin'de kendilerine vadedilmiş toprakların sınırına getirdi. Sina dağında, bulutlar ve gök gürültülerinin etkileyici doğal görüntüleri ortasında Musa, Allah'ın On Emr'ini öğrendi: «Ve Allah bütün bu sözleri söyleyip dedi: Seni Mısır diyarından, esirlik evinden çıkaran Allah'ın Yahova benim, Karşımda başka ilahların olmayacaktır. Kendin için oyma put, yukarda göklerde olanın yahut aşağıda yerde olanın ya da yerin altında sularda olanın hiç suretini yapmayacaksırr. Onlara eğilmeyeceksin ve onlara ibâdet etmeyeceksin. Çünkü ben, senin Allah'ın Rab, benden nefret edenlerden babalar günahını çocuklar üzerinde, üçüncü nesil üzerinde dördüncü nesil üzerinde arayan ve beni seven ve emirlerimi tutanların binlercesine inayet eden kıskanç bir Allah'ım. Allah'ın Rabbin adını boş yere ağıza almayacaksın, çünkü Rab, kendi adını boş yere ağıza alanı suçsuz tutmayacaktır. Sebt gününü takdis etmek için onu hatırında tut. Altı gün işleyeceksin ve bütün işi-

ni yapacaksın, fakat yedinci gün Allah'ın Rabbe Sebt'tir; sen ve oğlun, kızın, kölen, cariyen, hayvanların ve kapılarında olan garibin hiçbir iş yapmıyacaksın, çünkü Rab gökleri, yeri ve denizi ve onlarda olan bütün şeyleri altı günde yarattı ve yedinci günde dilnendi. Bunun için Rab, Sebt gününü mübarek kıldı ve onu takdis etti. Babana ve anana hürmet et, ta ki Allah'ın Rabbin sana vermekte olduğu toprakta ömrün uzun olsun. Katletmeyeceksin. Zinâ etmeyeceksin. Çalmayacaksın. Komşuna karşı yalan şehadet etmiyeceksin. Komşunun evine tama etmeyecksin. Komşunun karısına, kölesine, cariyesine, öküzüne, eşeğine yada komşunun hiçbir şeyine göz koymayacaksın. Ve bütün kavim gök gürlemelerini ve şimşekleri ve boru sesini duydular ve dağın tüttüğünü gördüler. Ve bütün kavim bunları görünce titrediler ve uzakta durdular». (Çıkış, 1 — 18).

Böylece görülmektedir ki, İsraillerin Tanrı kavramına yaklaşmaları, evrenle ilgili düşüncelerin aydın kişiler seviyesinde bir sonuca bağlanmasından çok, acı günlere katlanma gücü verdiğinden Allah'ın emirlerine olan bağlılık düşüncesi ile ona duyulan minnet duygularının ifadesi biçimindedir. Gerçekten Musa, bu acı günlerde kazandığı unutulmaz tecrübelerle halkını bu sosyal adaletsizlikten ancak ve ancak erdemi üstün tutan Tanrı'nın yardımı ile kurtarabildiğini açıklamış ve bu dini adalet ve erdem duygusunu üstün tutan bir Tanrı inancı temeli üzerine oturtmuştur.

4. Filistin'de Dinlerin Birbirine Karışması (M. Ö. 1200 - 900) :

İsrailoğulları Kenan eline ilk girdikleri zaman kendilerini dinsel anlayış bakımından üstün görüyor ve ülkenin yerli halkını öldürüp yoketme konusunda kendi-

lerini haklı buluyorlardı. Ancak göçebe hayat tarzından yerleşik hayat tarzına geçerek ülkede kendilerini emniyette hissedince, din anlayışlarında da değişiklikler oldu. Böylece kendilerini üstün görme yerine içine girdikleri yeni muhite uymaya çalışan bir siyaset gütmeğe başladılar. Zamanla yerli Kenanlılarla kaynaştılar, bunun sonucu olarak da Kenanlıların dinleri ile ilgili bazı özellikleri benimsediler. Yerlilerin, toprakların sahibi ve efendisi saydıkları Baal ile bir sami ilahesi olan Aşterot (Aşera, Aştarte) ile ilgili âyinlere katılmaya başladılar. Musa'nın Yahova inancını korumaları gerektiğini öğretmiş olduğu halk, böylece Kenanlıların ilkbahar, sonbahar, hasad ve şarap şenliklerini benimsedirler. «Ve Yahuda Rabbin gözünde kötü olanı yaptı. Ve işledikleri suçlarla atalarının yapmış oldukları her şeyden ziyade onu kıskandırdılar. Ve onlar da en yüksek tepe üzerinde ve her yeşil ağaç altında kendileri için yüksek yerler ve dikilitaşlar yaptılar. Ve diyarda fuşha vakfedilmiş erkekler de vardı. İsrailoğulları önünden Rabbin kovduğu milletlerin bütün mekruh şeylerini yaptılar» (Birinci Krallar, XIV, 22 - 23).

Putperestlikle ilgili inançların bu şekilde giderek artması, İsrailin dinsel gelişmesini çökertmişti. Yüzyıllarca sonra peygamber Hezekiel Kudus ile ilgili olarak şu sözleri söyleyecekti: «Yeruşalim (Kudus)'e Rab Yahova şöyle deniyor: Aslın ve doğumun Kenanlılar diyarından; baban Amori, anan ise Hitit. Doğumuna gelince, göbeğin doğduğu günde kesilmedi ve seni temizlemek için su ile yıkamadılar, tuzla tuzlanmadın kundakla sarılmadın». (Hezekiel, XVI, 3 - 4).

Açıkça anlaşılacağı üzere bu sözlerle bu şehrin Yahudi dini ile karışmış olarak daima putperestliğin bir yatağı olduğu anlatılmak istenmiştir. Öte yandan Yahova'-

nın himayesinde Samuel, Saul, Davud ve Süleyman'ın yönetiminde İsrailliler etkili bir millî varlık ortaya koymuşlar, ancak Süleyman'ın imparatorluğunun iki rakip devlete ayrılması, bu varlık ve bütünlüğü zayıflatmıştır. Bundan başka daha sonraları İsrail kralı olan Ahab, Rabbin gözünde kötü olanı yapmaktan çekinmemiştir. Ayrıca Saydalılar kralın kızı İzabel'le evlenmiş ve Baal'e kulluk etmiştir. Baal inancının tamamıyla ortadan kaldırılması ve Yahova'ya inancın tekrar kuvvet kazanması peygamber İlya sayesinde mümkün olmuştur.

5. Yahudilerin Dinsel Edebiyatı (M. Ö. 900 - 750) :

Peygamber Amos ve Hoşea M. Ö. VIII. yüzyılda halkı aydınlatmaya çalıştıkları sıralarda onlar İsrail halkının daha önceki tarihlerini bilmekte olduklarını kabul ediyorlardı. Öyle anlaşılmaktadır ki, Eski Ahid'de Tekvin kitabından İkinci Krallar kitabına kadar olan bölümlerde anlatılan peygamberlerle ilgili bilgilerin pek çoğu, M. Ö. 750 yılından önceki dönemde son biçimini almış bulunuyordu. Bunlardan ilk beşinin yazarı olarak Musa'nın gösterilmesi doğru olmamak gerekir. Çünkü Musa'nın kendi ölümü ile kendisinin diğer peygamberlerle karşılaştırılmasından bahsetmesi olanak dışıdır. Yapılan araştırmalara göre, Eski Ahid'in ilk altı kitabı, çeşitli bölümlerden oluşmuştur ve başlıca bölümleri de ilk peygamberlerle Süleyman dönemi arasında gelişip oluşmuştur. Bu dönem esnasında İsrail kavminin tarihinin bugünkü gibi tek kitap haline getirmek için peygamberler tarafından iki ayrı girişimde bulunulmuştur. Bu husus, bu dinsel edebiyatın kutsal sayıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Tarihe ait malzeme belli bir orantıda ve çekici bir tarzda biraraya getirilmiş, dünyanın ve İsrail milletinin bu tarihi ile Allah'ın yara-

tıcı ve kurtuluşa götürücü amacının böylece ortaya koy muş olduğuna inanılmıştır.

6. Sürgün öncesi İsrail Peygamberleri (M. Ö. 750 586) Babil sürgününden önceki 200 yıl içinde İsrail halkına Allah'ın sekiz dikkate değer peygamberi tarafından en yüksek dinsel düşünceler öğretilmiştir. M. Ö. 700 tarihinden önceki yarım yüzyıl içinde bunlardan ilk dördü, ahlâkî bağlılık üzerinde durmuşlardır. Amos, kişi ve ulus olarak âdil bir Allah'a itaat ve bağlılık telkin etmiştir. Aksi taktirde Yahova'ya ibadet edenle, İsraillileri küçük gördükleri diğer ulusların tanrılarına ibadet edenler gibi cezalandırılmış olacaklardır. «İlahîlerinin gürültüsünü benden uzak laştır; çünkü santurlarının ahengini de dinlemiyeceğim Ancak haksular gibi, adâlet kuvvetli bir ırmak gibi ak sın» (Amos, V, 23 - 24).

Hoşea, bu düşüncelere Yahova'nın ödün vermeyen adâlet anlayışını ve dünya dinleri arasında ilk olarak Allah'ın insanları sevmesi konusunu eklemiş oldu. Hoşea'nın açıklamalarına göre, Allah'ın sevgisi devamlıdır. Bu nedenle o, pişmanlık duyan günahkârları affetmeye hazırdır. «Çünkü istediğim kurban değil, iyiliktir ve yapılan takdimelerden ziyade Allah bilgisidir» (Hoşea, VI, 6). «Bundan dolayı sen Allah'ına dön iyiliği ve hakkı tut ve daime Allah'ını bekle» (Hoşea, XII, 6).

İşaya, Yahova'nın kutsallığı üzerinde duran bir önderdi. İşaya ümit kırıcı ulusal ve uluslararası meseleler ortasında kabile ilahı Yahova biçiminde kendisine intikal etmiş olan dine, ahlâkî içerlik ve pratik bakımından zenginleştirmeye devam etti. Yahova daima âdildir ve günahlardan arındırıcıdır. Mika da, Ya-

hudilerin maddî menfaatlerinin Allah'ın himayesinde olduğu düşüncesini red ile onların ahlâki menfaatleri için Yahova'nın milleti başka milletler vasıtasıyla bile cezalandıracağı düşünceleri ileri sürdü. Onun düşüncelerinin özü, aşağıdaki satırlarla belirtilebilir: «Hak olanı yapmak ve merhameti sevmek ve Allah'ınla alçak gönüllü olarak yürümekten başka Rab senden ne ister» (Mika, VI, 8).

Sürgün öncesi peygamberlerin ikinci grubu monarşinin son yıllarında yaşamışlardır. Tsefanya, Amos gibi, yeryüzünde devam eden günahkarlıklara karşı Allah'ın hükmünü bildiren bir bildiri getirmiştir: «Ve Rabbin ardından geri dönenleri ve Rabbi aramamış ve sormamış olanları, bu yerden kesip atacağım» (Tsefanya, 1, 6). Nahum, Allah'ın hem iyi hem de alıcı olduğunu; Habakkukda âdil olan Allah'tan ümidi kesmemek gerektiği düşünceleriyle halkı aydınlatmaya çalıştılar. Yüzyıllarca sonra Hristiyan dünyasının üç büyük din adamı, Saint Paul, St. Augutine ve Luther bu eski Yahudi peygamberinin bir cümlesinden kuvvetli bir şekilde esinleneceklerdi: «Salih kişi, kendi imanı ile yaşayacaktır» (Habakkuk, II, 4). Yeremya bu dönemde din hayatının gelişmesine büyük katkısı olan diğer bir peygamberdir. Acılı kişisel dertleri içinde Yeremye, Allah'la dost olmanın onultucu bilincine varmış, aynı zamanda dinsel sorumluluk ve Allah'ın insan yüreğini yenileyici etkisi üzerinde durmuştur. «İsrail evi ile keseceğim ahid şudur: Şeriatımı onların içlerine koyup, yürekleri üzerine yapacağım ve ben onlara Allah olacağım ve onlar kavim olacaklar» (Yeremye, XXXI. 33). Yeremye âdil kişinin ait olduğu gruptan ziyade Allah'ın sevgisini yüceltmek bakımından yararlı olabileceğini görmüştür. Bu da-

ha aktif bir tektanrıcılığın yolunu açmıştır. Yeremye aynı zamanda ilk kez misyonerlik anlayışının esaslarını düşünmüş, ancak Yahudiliğin önem vermediği bu yol, daha çok bugünkü Hristiyanlar arasında egemen olmuştur.

7. Sürgün Döneminin İki Büyük Din Önderi (M.Ö. 586 - 539) Babil'de geçen yarım yüzyıllık esirlik döneminde İsrailli esirlerin dinsel düşünceleri üzerinde iki peygamber son derecede etkili oldu. Bunlardan birisi olan Hezekiel, ilahî lutuf ve af ile birlikte Tanrı'nın egemenliği konusu üzerinde durdu. Hezekiel, İsrail halkının erdemsizliklerinin cezasını yurtlarından koparılmak suretiyle çektiklerini bildiriyor; bu güç tecrübenin sadece bir ceza değil, aynı zaman da bir arınma ve disipline girme aracı olduğunu belirtiyordu. Musa'ya gönderilen on emirden ikincisinde Allah'ın bir günah için üçüncü, dördüncü nesli bile cezalandıracağı bildiriliyordu. Hezekiel, Yeremye'nin bireyciliğini temel edinerek, umutla ilgili bir bildiri getirmiştir. Hezekiel, soyu ne olursa olsun, Allah karşısında kişinin kendi fırsat ve sorumluluğu üzerinde durmuştur. «Suç işleyen can, ölecek olan odur; babanın fesadını oğul taşımaz ve oğulun fesadını baba taşımaz. Doğrunun doğruluğu kendi üzerinde olur; kötünün kötülüğü de kendi üzerinde olur» (Hezekiel XVIII, 20).

Gerçekten Allah kendisi günahkârlara yeni bir yürek, içlerine de yeni bir ruh verebilirdi. Hezekiel yeni toplum anlayışı ile cesaret ve ilham kaynağı oldu. Böylece Filistin'de eski siyasal karışıklıklar olmaksızın dinsel hayat yeniden başlıyabilirdi. Böylece Hezekiel sürgün sonrası Yahudiliğinin babası haline gelmiştir. Sürgün döneminin öteki peygamberi İ-

şaya, dinsel görüşlere derinlik ve genişlik getirmiş, ayrıca Yahova'nın tekliği ve evrenin biricik Allah'ı olduğu konusuna açıklık kazandırmıştır. «Ben Rab değil miyim? Ve benden başka Allah, Hak Allah ve kurtarıcı yok, benden başkası yoktur» (İşaya, XLV, 21). İşaya aynı zamanda Tanrı'nın, İsraili kendisi tarafından hazırlanmış, dünyayı kurtarmaya yardım etmek üzere ve bütün insanlığa şahit olmak üzere seçtiğini ifade etmiştir. Böylece Yahudilik, eski ruh ve kuvvetini kazanmış, sürgünden sonra Yahudiler de putperestliğe karşı daha önce göstermiş oldukları eğilimden uzaklaşmışlardır.

8. Yahudi Şeriatının Ortaya Çıkışı (M.Ö. 539 - 400)
M. Ö. 539'da Kuruş'un Babil'i almasından sonra Yahudilere Filistindeki eski yurtlarına dönme izni verilmişti. Ancak bu haktan pek az kimse yararlandı. Yahudilerin büyük çoğunluğu eski yurtlarında yaşadılar. Onlar, bundan böyle çiftçi olmayı bırakarak, sadece ticaretle uğraşan bir kavim haline geldiler. Fırsat düştükçe de çeşitli ülkelere dağıldılar. Buna rağmen sinegoglar ve Rabbiler yolu ile Yahudi gelenek ve ideallerine bağlı kaldılar. Daha sonra Haggay, Zekerya, Zerubbabel ve Yuşa'nın önderliğinde M.Ö. 516'da Kudüs'te ikinci bir mabedin yapılması olanağını sağladılar. Bundan sonra da burada düzenli âyinler yeniden başladı. Kudüs halâ harabeler halinde idi. Yaklaşık olarak yüzyıl kadar sonra Nehemya'nın önderliğinde Kudüs, tamir edilerek yeniden eski haline getirildi. Daha sonraları kral Yoşia halkının Tesniye kitabında düzenlediği üzere Musa' kanunlarının ilkelerine uygun bir şekilde yaşamalarını istedi. Bundan böyle iki yüzyıl kadar Yahudi halkının dinsel hayatına bu kanunlar yön verdi. Ezra zama-

nında bu dinsel hukukun düzenlenmesi işi tamamlandı. Bunlar Çıkış, Levililer ve Sayılar kitaplarında bulunabilir. Ezra, bu kanunlar külliyatını Bâbil'den Filistin'e getirdi. Nehemya'nın yardımı ile halkın bunları kabul etmesini istedi. Bu, Yahova'ya olan bağlılığın tam bir ifadesi olacaktı. Bununla birlikte bu biçimde geliştirilmiş olan dinsel uygulamalar, dinin, ruhsal yönünü gölgelmiş bulunuyordu.

9. Apokaliptik Edebiyatın Ortaya Çıkışı (M.Ö. 400 - M.S. 100) :

Tsefanya, Hezekiel, Yoel gibi İsrail peygamberleri ahlâkî bazı düşüncelerde olduğu kadar Yahova'nın kendisini bazı hükümlerle de ortaya koyabileceği noktası üzerinde de durmuşlardı. Yahudi halkının, örneğin, İran gibi, güçlü ulusların gücünü yenme konusundaki umutsuzluğunun sonucu olarak Yahova'nın gücünü göstermesi ve İsrail'in yolu üzerindeki engelleri açıklaması için ileriye bakmaya başladılar. Bundan sonra uzun bir düşünme dönemi başladı. Bu dönem, peygamberlerin, ahlâkî prensipleri sosyal günahlara uyguladıkları dönemlerden farklı idi. Daniyel, Enoh ve diğerleri gibi apokaliptik yazarların kafaları, gelecek bir güuün rüyaları ile dolmuştu. Onlar, adil bir Allaha inanan kişinin sorumluluğunu ortaya koymak yerine, ümitlerini ilâhî güce bıraktılar. Onlar, şimdiyi daha iyi yapmaya çalışmak yerine, tamamiyle idealleştirilmiş bir geleceğe bakmaya başladılar. Bu apokaliptik hareket, beklenen bir kuruluşu herkesin kafasına yerleştirmişti. Ancak bu, kişisel girişimi önlemiş, sorumluluğu yok etmişti. Bununla birlikte Yahudi inancı, yaşamaya devam ediyordu.

10. Yahudilikte Üstün Varlık Anlayışı :

Yahudi dininin üstün yanlarından birisi, onun Tan-

rı anlayışındaki gelişme olmuştur. Bu gelişme, çeşitli aşamalardan geçmiştir. Belirtmek gerekir ki, Tek Tanrıcılık Musa'nın bir hediyesi değildir. Tanrı'nın on emrinin ilki, Yahova'dan başka Tanrıların varlığını inkâr etmez, sadece İsraillilerin onlara tapmasını yasaklar. Millî hayatın Davud gibi üstün bir kurucusu, ülkesinden sürgün edilmeyi, Yahova'dan ayrılma anlamında anlamakta, duymakta idi. VIII. yüzyıla doğru ve VIII. yüzyıl içinde, hattâ Babil esaretine yakın zamanlarda Yahudilerin Yahova'ya bağlılığı, onların, diğer ulusların kendi tanrılarına tapmalarını kabul etmelerini engellemiyordu. Böyle bir inancın teknik adı Henoteizm (Henotheism) yani bir çok ilâha inanıp birine tapınmadır. Bu inancı, Amos'dan itibaren sürgün döneminin bilinmeyen peygamberlerine kadar, adım adım bütün dünyanın tek Tanrısı şeklindeki Tek Tanrıcı anlayışa götürmek İsrail peygamberlerinin başlıca işi olmuştur. İlkin VIII. yüzyılın dört peygamberi Amos, Hoşea, İşaya ve Mika, Yahova'yı göze çarpan deyimlerle takdim etmişlerdir. O, adildir, kutsaldır, sever ve makûldür; sadece itaat isteyen bir güç değildir. Sonra M.Ö. VII. ve VI. yüzyılların peygamberleri, özellikle Yeremya ve Hezekiel, kişinin Yahova'ya karşı ahlâkî sorumluluğu üzerinde durmuşlardır. Onların anlayışına göre, kitle halinde bir ulustan ziyade adil ve erdemli kişiler, yeryüzünde Tanrının lûtufkâr maksadının yerine getirilmesi için başlıca temeli, esası meydana getirirler. Yahudi olmayanların Yahova'ya ibadete ilk defa katılmaları Yeremya (1 - 12, 15 - 17)'de söz konusu edilmektedir. Nihayet Işaya (40 - 55)'daki ölümsüz bölümlerde - ki büyük bir olasılıkla sürgün sonundan itibaren tarihlenebilir - bütün ırk, evren ve zaman sınırlarını aşan bir Tanrı anlayışı öğretilmektedir. Güçlü, her şeyi gören, erdemli, ya-

ratıcı, dünyanın hükümdarı ve kurtarıcısı, kullarını, acı çekerek ve kendilerini kurban ederek bu ilham verici bildiriyi yaymaya çağırmaktadır.

İlâhî emirlerin dünya çapında yayılması gerektiği şeklindeki yorum, İsa'nın öğretilerine yol açmıştır. Yahudiler bir bütün olarak dinlerinin yüksek ideallerini yaşamadılar. Onların ilgileri daha çok dışa aitti. Belki de İsa zamanına kadar geçen karanlık yüzyıllarda, dışa ait bu şekil ve törenler üzerinde ısrarla durmak, dinlerinin değerli özünü koruyan bir cins kabuk görevi görmüştür. Bununla birlikte, güç hayat tecrübelerinden geçerek yavaş yavaş gelişen bu ahlâkî Tek Tanrıcılık anlayışı, Yahudileri, bütün dünyada zamanlarının din ve ahlâk öğretmenleri haline getirmiştir. Hıristiyanlığın yolunu açanlar da onlardır.

11. Mesih Düşüncesi :

Yahudiliğin ilgi çekici bir özelliği, dünyayı daha iyi yapacak bir Mesih'in, Tanrının kutsadığı birinin geleceği ümidi idi. Tıpkı Tanrı düşüncesi gibi bu düşünce de çeşitli aşamalardan geçti.

VIII. yüzyılın Yahudi peygamberleri Tanrı ile ilgili daha yüksek bir anlayışı ortaya koydukları zaman, özellikle Hıristiyanlığın başlangıcında büyük bir önem kazanmış olan ilâhî amacın ne şekilde yerine getirileceği hususunda belirgin bir plân ortaya koydular. Bu ilk peygamberler, adalet ve erdem yolundaki gayretleriyle birlikte, her tarafı silip süpüren, büyük ölçüde tahrip edici olan hüküm gününün geleceğini öğrettiler. Bununla beraber, onlar Allahın gücüne ve iyiliğine o derecede güvenmekte idiler ki, insanların itaatsizliğine rağmen onlar, Allahın büyük amacının başarıya ulaşacağına inanmışlardı; zira bazıları daima pişmanlık duyacaklardı.

Işaya bu «Kalanlara» artan bir başarı ile onları ilâhî amacı yerine getirme gücü verecek bir kurtarıcı, bir önder verileceğini beyan etti. Bu yüz yıldan itibaren Yahovaya içtenlikle ibadet edenler, daima Allah tarafından gönderilmiş bir önderin geleceğine inandılar. O, bazan, döneminde memlekette doğruluk ve adaletin hüküm süreceği, İsrailin emniyet içinde olacağı bir kral (Yeremya 23,5; 30,9); bazan, Rabbin adının haşmetiyle sürüsünü güdecek bir Çoban (Mika 5,2 - 5; Hezekiel 34,23; 37,24); bazan da Allahına son derece bağlı, akıllıca davranan yüce bir kul olarak (İşaya 52, 13 - 15; 53, 1 - 12; Hezekiel 34,24) anlatılmıştır.

Başlangıçta, bu büyük bekleyiş, ortadan kaldırılmış olan İsrail krallığının siyasî bakımdan ihyası şeklinde idi. Bununla beraber, daha sonra bu ihya ile birlikte bir ihya edicinin söz konusu olduğu görüldü. Yahudiliğin kutsal yazıları arasında muhteşem bir maddî gelecek düşüncesinin evrensel bir ideal sosyal düzen ümidi içinde ruhanileştirildiğine dair pek az delil bulunmaktadır. Fakat bu büyük düşüncelerin geliştirilmesi, daha kayda değer bir şekilde diğer bir dinde, Hıristiyanlıkta ele alınmıştır. Yahudilik tarihi içinde Hıristiyanlığın başlangıcından beri, 1747'de ölen Musa Hayyim Luzatto'ya kadar, kendilerini beklenen Meesih olarak takdim den ve daha çok siyasal hırslarla ilgili olan 34 Yahudi ortaya çıkmıştır. Ancak Yahudi bir ebeveyn'den doğan herhangi bir kimseden daha fazla, İsa, kendisinin, Yahudi Mesih düşüncesindeki ruhsal unsurların en iyi temsilcisi olduğunu ileri sürmüş ve bu düşünce, diğerleri tarafından kabul edilmiştir.

12. Yahudi Şeriatına Bağlılık :

M. Ö. V. yüzyılın Yahudiliği insanları aynı şekilde adil ve erdemli yapmak için kahramanca, ancak başarı-

sız bir girişimdi. Sürgün sonrası Yahudiliği sırasında Yahudiler, Kudüs'te ciddi bir anlaşma içine girmişlerdi:

«... ve Allahın kulu Musa'nın eli ile verilmiş olan Allahın şeriatında yürümek ve Rabbimiz Yahova'nın bütün emirlerini ve hükümlerini ve kanunlarını tutup yapmak üzere...» (Nehemya 10 : 29).

Diğer bazı dinler gibi Yahudilik de, iki ayrı inançlı insan tipi yaratmıştır. Din kurallarını çok dikkatli bir şekilde yerine getirmeye niyetli olanlar ve Allah ile kişisel dostluk kurma yolunda arzulu olanlar. Daha sonraki zamanlara ait Mezmurların bir çoğunun yazarı, belki de bu son guruba aittirler.

«Şeriatini ne kadar severim; bütün gün düşüncem odur» (Mezmurlar 119 : 97).

İşte bu şekilde kendilerini Tanrıya hasretmiş küçük bir çevreye mensup olan kimseler, İsa'nın yolunu hazırlamışlar ve onun kişiliğinde Yahudiliğin en halisane ümitlerinin gerçekleştiğini kabul etmişlerdir. Öte yandan, din anlayışındaki bu iki ayrı görüş, Yahudilik içinde devam etmiş, İsa'nın ilk taraftarları da dini, Tanrıya kişisel bir hasrı nefs kabul eden bu ikinci gurup arasından çıkmıştır.

HRİSTİYANLIK

Hıristiyanlık iç dünyası zengin tarihi bir önder tarafından başlatılmış ve çok taraflar bulmuş dokuz dinden biridir. Sadece iki dinin, Hinduluk ve Şinto dininin kişi olarak kurucuları yoktur. Hıristiyanlık Tanrı ve insan sevgisini temel edilmiş bir dindir. Hristiyanlık, sadece üstün nitelikli bir kişinin değil, aynı zamanda yüzyılların dinsel yaşantılarının ortaya çıkardığı dört dinden biridir. Bu nitelikteki dinlerin diğer üçü de Caynalık, Budda dini, Sih dinidir. Fakat Hıristiyanlık, daha önce dinin kutsal yazılarına kendi kuralları içinde yer vermiş, buna karşılık, Vedalar, Hinduluk'tan çıkan üç dinin kutsal yazılarında kötülenmiştir.

Bugün yaşamakta olan bütün diğer dinler gibi Hıristiyanlık da Asya'da ortaya çıkmıştır. Ancak onun etkileri ve tarihsel gelişmesi en fazla batıda olmuştur. Bu bakımdan başka bir örnek göstermek oldukça güçtür. Batı dünyasının halkları, adalet, özgürlük, fırsat, iş birliği ve ilerleme yolundaki ideallerini bu dinden, hıristiyanlıktan almışlardır.

1 — Kutsal Kitabı :

Hıristiyanlıkla ilgili kutsal yazılar, Kitab-ı Mukaddes'de toplanmıştır. Bu kitap, dinin kurucusu ve Hıristiyan Kilisesinin kaynağı ile ilgili başlıca kaynaktır. Bu kitap, Hıristiyanlık prensiplerinin toplandığı bir eserdir ve bir hıristiyan gibi yaşamayı sağlayıcı en değerli güvenilir edebî bir yardımcıdır. Bu kitap, Yahudiliğin kutsal kitabı olan ve yüzyıllar boyunca esas itibariyle İbranî dilinde yazılmış olan 39 kitaptan oluşan Eski Ahid'le Hıristiyan kilisesinin ilk yüzyılı esnasında Grek-

çe yazılmış olan ve 27 kitaptan oluşan Yeni Ahid'i içine almaktadır. Kitab-ı Mukaddes'in Hıristiyanlıkla ilgili olan yanı, kuşkusuz, kurucusunun hayat ve öğreticisi ile ilk öğrencilerinin düşünce ve tecrübelerinin kaydedilmiş bulunduğu Yeni Ahid'dir. Grek ve Lâtin kiliselerinin Kitab-ı Mukaddes'i, Eski Ahid'e ek olarak Apoorypha (Kuşkulu) diye tanınan 14 kitabı daha içine almaktadır; ancak çoğu Protestanlar bunu kabul etmemektedir. Bütün bu kutsal yazıların bir cilt haline getirilmesi işi M. S. 200'den önce yürütülmekte idi. Bütün Kitab-ı Mukaddes'in bir kitap halinde çoğaltılması işi M. S. 325'de Bizans İmparatoru Konstantin'in emri ile yapılmıştır.

Hristiyan kutsal yazıları üzerinde yapılan bir araştırma, bir bütün olarak büyük bir değer taşımalarına rağmen, bunların aslında çok çeşitli olan bir yazılar koleksiyonu durumunda olduğunu göstermektedir. Bu ayrılık ve farklılık Yeni Ahid'in ilk kitabında dikkati çekecek derecede ortaya konmuştur (Matta 5 : 17 - 48). Burada örneğin altı yerde İsa'nın Eski Ahid'in öğretileri yerine yenilerini getirdiği belirtilmekte fakat aynı zamanda «sanmayın ki ben, şeriatı ya da peygamberleri yıkmaya geldim; ben yıkmaya değil, fakat tamamlamaya geldim» denildiği görülmektedir. Bununla birlikte Kitab-ı Mukaddes'in, Tanrı, insan ve evren'in anlaşılıp kavranılması konusunda uzun tarihsel bir gelişmenin ifadesi olduğu dikkate alınırsa, bu kitaptaki birlik ve bütünlük açıkça görülecektir. Ayrıca bu kitabın yeryüzünde büyük bir etkinlik kazanmış olduğu da anlaşılmaktadır. 1922 yılında bu kitabın tam olarak ya da kısmen, dünyanın 550 diline çevrilmiş olduğu saptanmıştır.

2 — Kurucu İsa'nın Hayatı (M. Ö. 4 — M. S. 29) :

Hıristiyanlığın kurucusu İsa'nın hayatı hakkındaki bilgilerimiz, dört İncil'den ve Yeni Ahid'de bulunan onunla ilgili diğer bilgilerden edinilmektedir. Bu aslında çok az bilgiye göre, İsa hakkında hemen hiç bir faniye nasip olmayacak derecede çok kitap yazılmıştır.

a) Hayatının İlk Yılları :

Özellikle Matta ve Luka İncil'lerinde üzerinde durulan Hıristiyan geleneği, annesinin bakireliği ve onun doğa üstü bir şekilde doğumu üzerinde dururlar. Bununla beraber, İsa, hayatı boyunca, Yusuf ve Meryem'in oğlu olarak tanınmıştır. Beytlehem'de doğmuş, daha sonra Galile'ye, kendi şehirleri Nâsıraya getirilmiş, orada büyütülmüştü. Tipik bir Yahudi çocuğu idi. Ailesi her bakımdan doğumu ve büyütülmesi sırasındaki belirgin Yahudi âdetleriyle uyum halinde idi. Ancak İsa, daha on iki yaşında iken Kudüste mabedde muallimler arasında onlara sorduğu sorularla olağan üstü bir genç olduğunu ortaya koymuş bulunuyordu (Luka 2 : 41 - 51). Mütevazi bir aile içinde normal bir hayat sürerek kendi zamanının alınması olanağı bulunan eğitimini aldı, tecrübelerini kazandı. Onun hayatı, kültürünün derinlik ve genişliğini ortaya koymaktadır.

b) Onun bir Önder olarak ortaya çıkışı :

İsa, yaklaşık olarak otuz yaşına geldiği zaman, Luka'ya göre İsa'nın kuzeni olan Zekeriyanın oğlu Vaftizci Yahya'ya Allahın sözü gelmiş «Tövbe edin, çünkü göklerin saltanatı yakındır» (Matta 3 : 1) diyerek Yahudiye çölünde, Erden havalinde vazetmeye başlamıştı. Bu harekete İsa da katılmıştı. «Ve vâki oldu ki bü-

tün halk vaftiz edilirken İsa dahi vaftiz edilmiş olup, dua ettiği zaman gök açıldı ve Ruhülkudüs bedenleşmiş bir surette güvercin gibi onun üzerine indi ve gökten: Sen, benim Sevgili oğlumsun, senden razıyım» (Luka 3 : 21) diye bir ses geldi. Vaftizci Yahya Hirodes tarafından zindana atılınca İsa'nın harekete geçtiği görüldü.

Onun söyledikleri halkı sevindiriyordu. Onu bir peygamber olarak kabul ettiler ve onu dinlemek için etrafına toplanmaya başladılar. Ancak Yahudi şeriatinin okumuş önderleri onu devrimci buldular ve öğretilerini tehlikeli gördüler. Başlangıçta onun konuşmalarına müdahele etmediler. Fakat onun hareketleri ve konuşmaları ile kendi otoritelerinin kenarda kaldığını görünce onun amansız bir düşmanı oldular. Bunun üzerine İsa, 12 öğrencisini seçti, onları onun misyonunu anlayacak şekilde dikkatle eğitti ve onları dağıttı. Bununla beraber şurası açıkça bellidir ki halk bir bütün olarak onun beklenen Yahudi Mesihi olduğunu asla kabul etmedi. Onlar, tamamiyle başka birini bekliyorlardı. Hatta kendi kasabasının halkı, onu reddetmişlerdi ve kendi ailesi, onun iddialarını kabulde çok ağır davranıyorlardı. Onun öğrencilerinden birisi, onun durumunu şöyle anlatıyordu:

«Yahya'nın vazettiği vaftizden sonra Galile'den başlıyarak bütün Yahudiyede vâki olan şeyi, yani Nasıra'lı İsa'yı Ruhulkudüs'le ve kudretle Allahın nasıl meshettiğini, onun iyilik yaparak İblis tarafından eza edilenlerin hepsine şifa verip dolaştığını bilirsiniz; Çünkü Allah onunla idi» (Resullerin İşleri 10 : 37 - 38).

O, programını bir Yahudi peygamberinin programı gibi açıkladı. «İçinde büyümüş olduğu Nasıra'ya

geldi: kendi âdeti olduğu üzere sebt gününde Havraya girdi ve okumak için ayağa kalktı. Kendisine İşaya peygamberin kitabı verildi. Kitabı açıp şöyle yazılmış olan yeri buldu:

Rabbın Ruhu üzerimdedir;

Çünkü fakirlere müjdeyi vâzetmek için o, beni meshetti;

Beni esirlere azatlık,

Ve körlere gözlerinin açılmasını ilân etmeğe,

Ezilenleri kurtuluşa kavuşturmağa,

Rabbin makbul yılını ilân etmeğe gönderdi»

(İşaya 61 : 1 - 2) (Aynı zamanda bkz. Luka 4 : 16 - 19).

Ancak çok geçmeden Kudüs'teki dinsel otoriteler, İsa'yı tutukladılar. İsa, yüksek Yahudi mahkemesince ölüme mahkûm edildi. Çünkü İsa, Allahın oğlu olduğunu kabul etmekte idi. Kararı onaylaması gereken Roma valisi, İsa'da kusur bulmadı ama onun çarmıha gerilmesine müsaade etti.

c) Vâzlarında kullandığı metod :

Bir öğretmen olarak onun öğretiminin metod ve içeriği çok dikkate şayandı. İlk İncil'de onun sözleri tasnifli olarak verilmiş, böylece onların sıra ve değeri belirtilmiştir. Dağa çıkarak yaptığı konuşmalar bu bakımdan bir örnektir. Burada o, Hıristiyan görüşü ile iyi Yahudi görüşünü karşılaştırmış, Hıristiyan görüşünün daha canlı daha tanrısal olduğunu belirtmiştir. İsa, hayattan aldığı kısa öğütler ve doğadan çizdiği tasvirlerle, kendisini dinleyenlerin yüreklerine girmesini bilmiştir. İsa, vaazlarında Tanrının yönetiminin yakın olduğunu, ancak adalet, erdem ve dostluk yo-

lu ile bunun kalplerde kurulmuş ruhsal bir hükümranlık olduğu üzerinde durmuştur.

Bundan başka İsa'nın, bazı tedavi mucizeleri gösterdiğini görüyoruz. İsa, o günlerin anlayışına göre kötü ruhların istilasına uğramış, bu yüzden acı çeken çok kimseleri, diğer hastaları sağlığa kavuşturdu. Onun öğreticisine ahlâkî karakter, hem bir güç kaynağı, hem de Allahın yardımı için bir işaretti.

d) Hayatının olağanüstü sonucu :

İsa'nın askerler tarafından götürülmesi üzerine bütün öğrencileri onu bıraktıklar ve kaçtılar. Anlaşılıyor ki onlardan bazıları, bütün umutlarını yitirerek evlerine çekildiler. Mezarı kapatılmıştı ancak iki gün sonra o, boş bulundu.

«Ve haftanın ilk gününde sabah çok erken güneş doğduğu vakit, kabre geldiler. Aralarında diyorlardı: Kabrin kapısından taşı bize kim yuvarlayacak? Ve gözlerini kaldırınca, taşı yuvarlanmış gördüler, çünkü pek büyüktü. Kabre girerek sağ tarafta beyaz giyinmiş bir genci oturuyor gördüler ve çok şaşırdılar. O da onlara dedi: şaşmayın, siz haça gerilmiş olan Nasıralı İsa'yı arıyorsunuz; o kıyam etmiştir; burada değildir; işte onu koydukları yer». (Markos 16 : 2 - 6).

«Allah'ın mukadder muradı ve ezeli ilmi ile ele verilmiş olarak günahkârlar elile onu haça gerdiniz ve öldürdünüz. Allah ölüm acılarını çözerek onu kıyam ettirdi; çünkü onun ölüm tarafından tutulması mümkün değildi» (Resullerin İşleri 2 : 23 - 24).

Onun kıyam etmiş olduğuna kendi öğrencileri bile güçlükle inandılar. Ancak sonra yaşamakta olduğu kanısına vardılar: «Ve onlara dedi: Benim hakkımda Mu-

sa'nın şeriatinde, peygamberlerde ve mezmurlarda yazılmış olan bütün şeylerin yerine gelmesi gerektir diye daha sizin ile beraberken söylediğim sözler bunlardır ...Böyle yazılmıştır. Mesih elem çekecek, üçüncü gün ölülerden kıyam edecek ve Yeruşalim'den başlıyarak bütün milletlere günahların bağışlanması için onun isminde tövbe ilân edilecektir. Siz bu şeylerin şahitlerisiniz... Ellerini kaldırıp onları mübarek kıldı. Ve vâki oldu ki onları mübarek kılarken kendilerinden ayrıldı ve gök'e kaldırıldı» (Luka 24 : 44 - 51).

3. İsa'nın karakteri :

Hıristiyanlığın en belirgin özelliklerinden birisi bu dinin kurucusunun kişiliğinde, karakterinde toplanmaktadır. İsa'nın çok yönlü bir karakteri vardı. Aydınlatıcı, ilham verici bir kişiliğe sahipti.

a) İsa'nın insan yönü :

İsa'nın normal bir insan olduğuna dair dört İncil nüshasının hemen her sayfasında satırlara rastlamaktayız:

«Çocuk büyüyor, kuvvetleniyor ve hikmetle doluyordu; Allahın inayeti de onun üzerinde idi» (Luka 2 : 40).

«İsa, hikmette ve kamette, Allah ve insanlar indinde inayette terakki ediyordu» (Luka 2 : 52).

İsa, bir çocuk olarak konuşmaya son derece arzulu idi ve özellikle din'e karşı büyük bir ilgi duymakta idi. Seyahatlerden yorgun düşmüştü. Susayan, yiyip içen, uyuyan, neş'elenen, dertlenen bir insandı. Bilgi ve kudreti sınırlı idi. Dostluklardan hoşlanır, kişisel dikkatli davranışları takdir ederdi. Memleketini seviyor,

dertleriyle dertleniyordu. Doğaya, çiçeklere, kuşlara düşkündü. Yirmi altı defa Tanrıya dua ettiği bildirilmektir. Bir düzineden fazla kez, Tanrının iradesini aradığı belirtilmiş; bilinçli bir şekilde Tanrıya bağlı kalmıştır. İsa'nın kendisi için kullandığı deyim, bir «insan oğlu» olduğudur. Bu deyim dört İncil nüshasında en az yetmiş kez geçmektedir. Bu İsa'nın kendisini tipik bir insan, ya da ideal bir insan saydığını göstermektedir. Bununla beraber her insanın İsa ile paylaştıkları bu beşerî tecrübeler, bazı olağan üstü görüntülerle birleşmiş bulunuyordu. Bu olağanüstülükler, onun Tanrı ile ilgisini ortaya koyuyordu ve Hıristiyan kilisesi onun bu yüzden ilahî sayılması gerektiğini ileri sürüyordu.

b) İnsanlık İçin Onun Tanrı ile yakın ilgisinin delilleri :

İsa, otuz yedi yerde kendisinin Tanrı tarafından gönderildiğini belirtmektedir. Daha önceki dinin bazı kısımlarını değiştirmesine rağmen otuzdan fazla yerde Eski Ahid'i tamamlamak üzere gönderildiğini bildirmektedir. Öte yandan onun çok dikkatli bir şekilde Tanrı ile birlikte çalıştığı görülmektedir. «Ben kendiliğimden bir şey yapamam; işittiğim gibi hükmederim ve benim hükmüm doğrudur. Zira ben kendi irademin değil, fakat beni gönderenin iradesini ararım» (Yuhanna 5,50).

İsa, İncil'in bütün dünyada vazedilebileceğini söylediği gibi kendisini de insanların kurtarıcısı, kurtuluşun kapısı «Ben kapıyım; eğer bir kimse benden girerse, kurtulur; (Yuhanna 10,9) kendisini harcarcasına bir çalışma ile koyunlarını gözeten iyi bir çoban, «ben iyi çobanım; iyi çoban koyunlar uğruna canını verir»

(Yuhanna 10, 11); öğrencileri, meyvalı dalları olan, kendisinden vazgeçilmez bir asma «Ben gerçek asmayım ve babam bağcıdır. Ben de meyva vermeyen her çubuğu koparır ve her meyva veren daha çok versin diye onu temizler» (Yuhanna 15, 1 - 2); kıyamet ve hayat «kıyamet ve hayat benim; bana iman eden ölmüş olsa da yaşar» (Yuhanna 11, 25); yol ve hakikat ve hayat (Yuhanna 14, 6); hayat ekmeği (Yuhanna 6, 35 - 48); Allahın hayat veren ekmeği (Yuhanna 6, 33); Tanrının temsilcisi, babası Ilah ile bir olarak anlatmakta idi. «Gök ve yerin geçeceğini, kendi sözlerinin geçmeyeceğini (Markos 13, 31) belirtmekteydi. Ve bütün İncil nüshalarında görüldüğü üzere kendisinin «Allahın oğlu» olduğunu ifade ile «bende günah olduğunu sizden kim ispat eder» (Yuhanna 8, 46) demekte idi.

4 — İsa'ya Gösterilen Büyük Saygı :

İsa'nın taraftarları, onu, yeryüzünde insan neslinin ve Allahın en değerli bir simgesi, temsilcisi olarak kabul eder, ve kendiisne büyük saygı gösterirler. Buna karşılık, kuşkusuz, Yeni Ahid'de ona karşı olanların görüşleri de açıkça anlatılmıştır. Örneğin, onu, kendi kasabası halkı sıradan bir dülger olarak kabul etmişlerdir. Hatta bir defasında «bu Yusuf'un oğlu değilmidir» diyerek onu sıkıştırdıklarında İsa «hiç bir peygamber kendi memleketinde makbul değildir» (Luka 4, 24) demekten kendini alamamıştır. Kendi kardeşleri de ona inanmamıştır. «Çünkü kardeşleri bile ona iman etmiyorlardı» (Yuhanna 7, 5). Bazı arkadaşları ona «cin» li, «aklını oynatmış» gözü ile baktılar. (Markos 3, 21; Yuhanna 7, 20). Yahudi önde gelenleri ondan nefret ediyor ve onu devamlı bir şekilde ölümle korkutmaya çalışıyorlardı. Düşmanları ona şeytanî bir cin okuyucu (çıkarıcı); hatta şeytanların başı olan

Beelzebul gözü ile baktılar. O, bir peygamber ya da beklenen Mesih olamazdı; çünkü o, kötü ünü olan Galilee eyaletinden gelmekte idi. Dünyaya fazla önem veren günahkârların dostu olarak tanınmıştır. Roma yönetimi için tehlikeli bir fesatçı kabul edilmişti. Yahudiler, onun «Allahın, babası olduğunu söylemek ve böylece kendisini Allah ile eşit kılmak» suretiyle açıkça küfre sapmış olduğunu belirtmişlerdi (Bkz. Yuhanna 5, 18; 10, 33; 19, 7).

Öte yandan İsa'nın lehinde olanlar da vardı. Fakirler ve günahkârlar tarafından sevilmiş, çocuklardan büyük ilgi görmüştü. Olağan üstü kudrette, sevilen bir vaiz, ve şira verici idi. Son derece akıllı idi. İki Roma yetkilisi tarafından kusursuz bulunmuştur. Halk, kendisini bir kıral olarak, beklenen Yahudi Mesihi olarak selâmlamıştı. Yeni Ahid'in ilk beş kitabı onun bütün çabalarının Allah'ı yüceltme yönünde olduğunu belirtirler. Dört İncil'in yazdıklarından İsa'nın kendisini izleyenlere, her halile «Allahın oğlu» olduğu izlenimini bıraktığı yönündedir. Hıristiyanların ona bir taraftan onun, gerçekten övgüye değer, insan neslinin mükemmel bir örneği olduğunu kabul etmelerinden, öte yandan da onun bir insanın, Allahın lütfu ile ne hale gelebileceğini simgelemesi bakımından büyük bir sevgi ve saygı göstermektedirler. Onlara göre İsa, her Hıristiyanın taklit etmesi gereken bir ideal'dir. Nitekim Filipililer'e mektupta şöyle denildiği görülmektedir: «Mesih İsa'da olan düşünce sizde de olsun» (Filipililere mektup 2, 5).

5. Hıristiyanlık Tarihi :

a) İlk Hrıstiyan Cemaati (M. S. 30 - 50) :

İlk Hırıstiyanlar Kudüsteki mabedde Yahudiler

gibi ibadet etmeye devam ettiler. Fakat onlar İsa'nın etrafında ayrı bir topluluk (Cemaat) meydana getirdiler. Yöneticiler bunları şiddetle takibe başlayınca, onlar da etrafa dağıldılar. Bununla beraber, sayıları devamlı olarak artmakta idi.

b) Paul'ün Çalışmaları (M. S. 50 - 65) :

Paul aldığı Yahudi eğitimi, Hıristiyan olurken edindiği tecrübeler, düşünce ve çalışmaları ile Hıristiyanlığın ilk önderlerinden birisi olmuştu. Hıristiyanlığı yaymak ve onu uluslararası bir din haline getirmek için büyük gayretler gösterdi. Ona göre İsa, kendi hayatı ve Tanrı kavramı ile dünyaya yeni bir dinsel özgürlük anlayışı ve yeni bir dinsel yaşantı getirmişti. Paul'ün Asya ve Avrupa'da kurduğu kiliselere yazdığı mektuplar, Yeni Ahid'teki en eski yazılardır. Bu mektuplar, Hıristiyanlıkla ilgili düşünce ve pratiklerin bir ifadesi durumundadırlar.

c) Yeni Ahid'in Tamamlanması (M. S. 65 - 150) :

Hıristiyanlık tarihinin bu döneminin en önemli işi, İsa'nın hayatı, Hıristiyan kilisesinin başlangıcı, İsa'nın yorumları ve bir Hıristiyan gibi yaşamak için gerekli vaaz ve nasihatlerin kaydedilerek ebedî bir eser halinde meydana getirilmesi olmuştur. Bu yazılar, bu dönemde Hıristiyan cemaatının ibadet ve dualarında kullanılır hale gelmiştir.

d) Roma İmparatorluğu içinde Hıristiyanlığın varlık mücadelesi (M. S. 150 - 325) :

Hıristiyanlığın doğduğu ülkede gördüğü kovuşturmalardan sonra çeşitli Roma İmparatorları tarafından da kovuşturulduğu görülmektedir. Hıristiyanlığı kabul eden ve resmen vaftiz edilen ilk Roma İmparatoru

ise Konstantin'dir. M. S. 325 yılında Nicea'da ilk kez bütün kiliselerin ilk meclisi toplandı. Hıristiyanlığı imparatorluğun resmi dini, haçı da resmî Hıristiyan simgesi olarak kabul etti.

e) Hıristiyanlığın bütün Avrupanın tek resmî dini haline gelmesi (M. S. 325 - 1054) :

Bu dönem esnasında Hıristiyan kilisesi, İsa'nın metafizik tabiatı ile ilgili bazı teolojik ve kilise teşkilâtı ile ilgili tartışmalardan ve manastır hayatında olduğu gibi Hıristiyan hayatının yetersiz uygulamaları ile ilgili tartışmalardan muztaripti. Bununla birlikte Hıristiyanlar, bu yedi yüzyıllık dönem esnasında Amerika dışında hemen hiç bir kıtada mümkün olmayan bir şeyi, yani Hıristiyanlığın, Avrupanın hemen bütün devletlerinin müşterek dini haline gelmesi meselesini halletmiş oldular.

f) Papalığın üstün bir otorite olarak ortaya çıkışı (M. S. 1054 - 1517) :

Dört yüzyıl kadar süren bu dönemin özelliği, Roma piskoposu yani ruhanî başkanın, Avrupa devletleri üzerinde son derece etkili bir otoriteye sahip olmuş bulunmasıdır. Ortaçağ katı kilisesi, bir çok eksiklikleri bakımından eliştirilebilir, ancak bu kilisedir ki, bu dönem esnasında fakir ve zayıflara yardım elini uzatmış; kanunların çıkmasında, eğitim olanaklarının sağlanmasında büyük ölçüde yardımcı olmuştur.

g) Reformasyon ve dünya ölçüsünde yayılma (1517 —) :

Roma papalığının aşırı iddiaları ve uygulamalarına karşı Wycliff, Huss ve diğer reformcuların şiddet-

li fakat faydasız protestolarından (karşı koymalarından) sonra bir Alman rahibi olan Martin Luther, protestan reformasyonunu başarı ile yönetti. Bu, dinsel bir reform, düzeltme hareketi olduğu kadar, aynı zamanda sosyal ve ekonomik hayat; eğitim ve devlet hayatında daha iyi ve daha emniyet içinde yaşamayı amaçlıyan karmaşık bir halk akımı idi. Bundan sonra Roma Katolik kilisesi de bir karşı reformasyon ve canlanma döneminden geçti. Bundan sonra da Hıristiyanlık tarihinin en önemli olayı, her iki kilisenin de Hıristiyanlığı bütün dünyaya yayma gayretleri olarak ortaya çıktı.

6 — Hıristiyanlıkta Tanrı Anlayışı :

Hemen her dinde kontrol edici ve her şeyi kavrayıcı nitelikte olan anlayış, üstün varlığın karakteri ile ilgilidir. Tarihsel olarak Hıristiyanlığın Tanrı inancı kuşkusuz Yahudiliğin bu konuda ulaşmış olduğu noktadan başlamaktadır. İsa, dinde «ilk ve büyük emri» ortaya koyduğu zaman, kuşkusuz, o yeni bir düşünce ileri sürmüş sayılmazdı. Onun imanın esası olarak belirttikleri her sinagogda, her dindar Yahudinin günde iki defa tekrarladığı hususlardan farklı değildi.

«Allahımız Rab, bir olan Rab'dır ve Allah'ın Rahbi bütün yüreğinle ve bütün canınla ve bütün kudretinle seveceksin» (Eski Ahid, Tesniye, Musa'nın beşin ci kitabı» 6, 4 - 5).

a) Tek Tanrı'yı sevmek :

Yahudilikte olduğu gibi Hıristiyanlıkta da Tanrı, dünyanın sahibi olan ahlâkî bir kişiliği simgelemektedir. Yeni Ahid'de onun özellikleri anlatılmıştır. O, her şeyi görür ve her şeyi bilir; «yer ve gök'ün efen-

disidir», erdemli, kutsal ve lutfedicidir. Adil bir yargıç ve büyük bir hükümdardır. Bunun yanında İsa'nın bu Yahudi Tektanrıcılığına yeni bir anlayış getirdiği görülmektedir. Onun öğretisinde Tanrı sevgisi önemli bir yer tutmaktadır. Tanrı sevgisinin kaçınılmaz sonucu da, kişinin komşusuna karşı beslediği karşılıksız sevgi olmuştur. İsa'nın bu konudaki söyledikleri de Eski Ahid'den alınmıştır:

«Öç almayacaksın ve kavminin oğullarına kin tutmayacaksın ve **komşunu kendin gibi seveceksin»** (Levililer «Musa'nın üçüncü kitabı» 19, 18). Bununla birlikte İsa'nın öğretisinde Eski Ahid'i geride bırakan bir yön dikkati çekmektedir. Yahudilik, sözü geçen komşuyu belli bir gurubun üyesi olarak yorumlamıştır. İsa ise bunu, ihtiyaç içinde bulunan herhangi bir kişiye severek yardım etme biçiminde ele almıştır.

b) Tanrı'nın hükümdarlığı :

Yahudi ve Hıristiyan inancına göre, insanların inançsızlığına ve itaatsizliğine rağmen, Tanrı'nın ahlâkî yönetimi bir gün bütün dünyada kurulmuş olacaktır. Ancak Yahudiler, belirsiz bir tarihte ilâhî bir kudretle Tanrı'nın kuracağı umudunu taşıdıkları halde, İsa, fazla olarak taraftarlarına, Tanrı'nın bu arzusunun yerine getirilmesi için hemen her gün çalışmalarını ve İncil'i dünyanın en uzak köşelerine kadar götürmelerini bir görev olarak vermiştir.

c) Tanrı'nın Affediciliği :

İsa'nın günahların affı ile ilgili olan öğretisi, Hıristiyanlığın diğer önemli bir özelliğini meydana getirir. Ancak bu görüş de bazı ayrılıklara rağmen Yahudilikten gelmektedir. Eski Ahid'in birçok bölüm-

lerinde Yahova, öfkeli bir intikam Tanrısı olarak anlatılmıştır. Sonuç olarak, dolaylı olarak da olsa, bir Yahudinin, kendisine yapılan bir kötü hareketin karşılığını vermesine müsaade edilmiş, hatta bu emredilmiştir.

«Ve bir kimse bir adamı vurursa mutlaka öldürecektir. Ve bir hayvanı vuran, can yerine can olarak onu ödeyecek. Ve bir kimse komşusunu sakatlarsa, kendisine de yaptığı gibi yapılacaktır. Kırık yerine kırık, göz yerine göz, diş yerine diş olmak üzere, adamı nasıl sakat etti ise kendisine de öyle edilecektir. Ve hayvanı vuran onu ödeyecek; ve adamı vuran, öldürülecektir» (Levililer 24, 17 - 21; Çıkış 21, 23 - 25; Tesniye 19, 21). Eski Ahid'de kurbanlar üzerinde de durulmuştur. Yahova'nın herhangi özel bir şart aramaksızın kendi özgür iradesi ile günahları affedeceğine dair birkaç pasaj bulunmaktadır. Tanrının günahları kişisel pişmanlık şartiyle affedeceğine dair de sadece birkaç pasaj bulunmaktadır. İsa, Tanrı'nın günahlarla ilişkisi konusunda Yahudilerin inandığı bu hususlardan sadece sonuncusu üzerinde durmuş, ayrıca bu konuda iki de yenilik getirmiştir. İsa'nın getirdiği yeniliklerin ilkine göre, Tanrı günahları sadece kişisel pişmanlık koşulu ile affetmez fakat aynı zamanda günahkârın kendisine kötülük yapanları affetmesi şartı ile affeder. Çünkü Tanrı, herkese iyi davranılmasını emreder (Matta 5, 23 - 24; 43 - 48; 6, 12 - 15; Markos 11, 25 - 26; Luka 6, 27 - 36, 17,3 - 4). Bu türlü bir emrin benzerini dünyanın bir başka dininde bulmak olasılığı yok gibidir. İsa'nın bu konuda getirdiği ikinci yenilik, kendi yaşamı ile ilgili olarak verdiği örnektir. Eski Ahid tarihinde ve dünyanın diğer dinlerinin kurucuları arasında, İsa'nın affettiği gibi affeden bir ikinci kişi gös-

terilemez. Asla lâyık olmadığı ama maruz bırakıldığı kötü koşullar altında, gerilmiş olduğu çarmıhda ölmekte iken bile İsa, düşmanlarını düşünmekte ve onlar için dua etmekte idi:

«Ey Baba, onları bağışla, çünkü ne yaptıklarını bilmiyorlar» (Luka 23, 34).

Bu affedici davranış, Tanrı'nın karakterinin ve İsa'nın, dünyanın kurtuluşu için Tanrı'nın yapmayı düşündükleri ile ilgisinin açıklanmasına büyük ölçüde yardımcı olmuştur:

«Zira Tanrı, dünyayı öyle sevdi ki biricik oğlunu verdi. Ta ki ona iman eden her adam, helâk olmasın, ancak ebedî hayatı olsun. Çünkü Tanrı, dünyaya hükmetsin diye değil, ancak dünya onun ile kurtulsun diye, oğlunu dünyaya gönderdi» (Yuhanna 3, 16 - 17).

d) Tanrı'nın Babalığı :

Hıristiyanlığa özgü olan Tanrı kavramı, «Tanrı'nın bizim ruhlarımızın babası» (İbranilere mektup 12,9) olduğu biçimindedir. Eski Ahid'de Yahova adı kullanılmakta ve onun kişileri nasıl düşündüğü anlatılmaktadır. Bundan başka gene Eski Ahid'de dolaylı ya da doğrudan doğruya Tanrı'nın bir «Baba» olduğuna dair yirmi sekiz pasaj bulunmaktadır. Bununla birlikte bu baba, bir grubun, İsrail kavminin, ya da «kendisinden korkanların» babasıdır (Mezmurlar 103, 13). Eski Ahid'de Yahova'nın, bütün insanlığın evrensel babası olduğuna dair hiç bir kayıt yoktur. Ayrıca Eski Ahid'de herhangi bir kişinin Tanrı'ya hitap edip yakarırken «babam» dediği de görülmemektedir. Sadece iki yerde geçen «babamız» sözcüğü de burada kastedilen anlamdan uzaktır. (Bkz. Işaya 63, 16 - 17; 64, 8 - 9). Öte yan-

dan İsa ya da Yeni Ahid yazarları Tanrı için geleneksel Yahudi sözcüğünü hemen hiç kullanmamışlardır. Gerçekten İsa, aktardığı bir mezmurda «Yehova» adı on kez geçtiği halde, o bu, sözcüğü bir kenara bırakarak onun yerine «baba» sözcüğünü kullanmıştır (Bkz. Luka 23, 46; Mezmurlar 31, 5). İsa, dört İncil'de türlü vesilelerle Tanrı için yüz elli kez «baba» sözcüğünü kullanmıştır. Yeni Ahid'de bu sözcüğün yaklaşık olarak üçyüz kez geçtiği de dikkati çekmektedir. Hıristiyan yazarları, bu «baba» sözcüğünü, «Allah» «Tanrı» gibi daha soyut olan sözcükler yanında daha sade, duygulu ve içtenlikli olduğunu belirtmektedirler.

İSLÂM DİNİ

İslâm dini Arap yarımadasında Mekke'de doğmuş, çok kısa bir zamanda gelişerek, dünyanın önemli dinleri arasına girmiştir. Bugün Arap yarımadası, Irak, Suriye, Ürdün, Lübnan, Türkiye, İran, Pakistan, Endonezya, Hindistan, Malatya, Çin, Sovyet Rusya, Kuzey Afrika ülkeleri, Büyük Sahra'nın son zamanlarda bağımsızlıklarını kazanan Afrika ülkelerinde yaygındır. İslâm dini ve kültürü sadece İspanya ve Balkanlarda değil, Avrupa üzerinde de etkisini duyurmuştur.

Bazan iddia edildiği gibi, Arap yarımadası uygarlıktan uzak bir çöl ülkesi değildir. Özellikle güneybatıda yer alan dağlık Yemen bölgesi oldukça erken tarihlerde İranlıların ve Habeşlilerin dikkatini çekmiştir. Bu nedenle onlar her zaman Arap yarımadasıyla ilişkilerini sürdürmüşlerdir. İranlılar bu ülkeye kuzeyden Zerdüşt'ün dinî düşüncelerini, Habeşliler de Kızıl Denizin öteki yanında ülkelerinden Hristiyanlığı tanıtmışlardır. Öte yandan Yahudiler de öteden beri güney Arabistan'a doğru hareket halinde idiler. Hatta çoğu yerde kendi topluluklarını teşkil etmiş bulunuyorlardı. Arapların kendi yerli dinleri ise, çoktanrıcılık esasına dayanıyordu. Onlar yer ve gök gibi çeşitli tabiatüstü güçlere inanıyorlardı. Bunun yanında onların kendilerine özgü bir hayat tarzı vardı. Bu hayat tarzında kardeşlik duygusu, cesaret, erkeklik ve cömertlik gibi erdemler önemli yer tutuyordu. Henüz İslâm dini gelmeden önce, M. S. VI. yüzyılın sonlarına doğru, her şeyin yaratıcısı olan kudretli bir tanrıya, Allah'a inanma bazı çevrelerde, özellikle hanîfler adı verilen bir zümre arasında yayılmaya başlıyordu. Bu-

nun yanında Yahudilik ve Hristiyanlık da Arabistan'da çeşitli biçimlerde uygulanıyordu.

Bu durumda yeni bir dine neden ihtiyaç vardı diye bir soru akla gelebilir. Bunun cevabını o sırada Arabistan'daki, özellikle Mekke'deki sosyal şartlarda bulabiliriz. Mekke, Arabistan'da yaşayan kabilelerin ziyaret ettikleri eski bir kutsal merkezdi. Kutsallığını da Kabe'den ve Kabe'deki Hacer-i Esved (Kara Taş)'den alıyordu. Daha sonraları bu taş hakkında bazı hikâyeler düzenlendi. Bu hikâyelere göre, bu kutsal taşı Hz. Âdem Cennet'den birlikte getirmişti. M. S. 600 yılına doğru Mekke'nin önemi, kuzey-güney yönünde karşılıklı olarak işleyen ticaret kervanlarının bir uğrak merkezi olduğu için, daha da arttı. Bu yolda Hindistan ve Habeşistan'dan gelen mallar kuzeye, Bizans'tan gelen mallar da Hindistan ve Habeşistan'a taşınıyordu. Bu ticaret yolu İran'la Bizans arasındaki savaşlar sonucu Basra körfezinden Akdeniz ülkelerine giden yol kapanınca hemen hemen tek yol haline geldi. Böylece Mekke önemli bir ticaret merkezi oldu: Mekke'li tüccarlar giderek zenginleştiler. Daha önce zenginliğin sahip olunan develerin sayısıyla ölçüldüğü bir ülkede bu, yepyeni bir olgu idi. Develere bakmanın güçlüğü bir insanın sahip olacağı develerin sayısının kısıtlı olmasını zorunlu kıldığı halde, ticaretle elde edilen zenginliğe sınır yoktu. Bu nedenle Mekke'de ticaretle uğraşanlar büyük zenginlikler elde ettiler. Ancak onların sayısı toplam Mekke nüfusuna göre son derecede azdı. Büyük çoğunluk yine kendi geleneksel hayat tarzlarını sürdürüyor ve tüccarlara göre sefalet içinde yaşıyordu.

Öte yandan belli kişiler arasında zenginliğin artması, geleneksel âile ve kabile bağlarını da bir ölçüde ko-

pardı. Kendi çabalarıyla zenginleşen kişiler yakınlarına karşı olan sorumluluklarını hafife almaya başladılar ve böylece kendi doğal önderlerini kaybeden toplulukların sayısı arttı. Bu bazı bilgilerin belirttiği gibi, toplumsal bir buhranın başlangıcı idi. Paraya ve maddî zenginliğe dayanan bu yeni ferdiyetçilik eski kültürel yapıyı zayıflattı ve bir toplumsal çaresizlik, uyumsuzluk ve kişisel güvensizlik duygusunun artmasına yol açtı. Eski kabile bağına dayanan çeşitli dinî kavramların, bu bağın çözülmesiyle önemini yitirmesi; cesaret, erkeklik ve cömertlik gibi eski ahlâkî ideallerin yerini kişinin parasal durumunun almasıyla ahlâkî bir takım sorunların ortaya çıkması yeni bir düzenlemeye ve yeni bir dine olan ihtiyacı arttırdı.

İşte Mekke'de genel durum bu iken, Hz. Muhammed M. S. 570 yılında dünyaya geldi. Babası Abdullah'ı doğumundan bir süre önce, annesi Fâtıma'yı da çocukluğunun daha ilk sıralarında iken kaybetti. Nispeten yoksul Kureyşli bir âileye mensuptu. Onu ölünceye kadar amcası Ebû Tâlib yetiştirdi ve peygamber olduktan sonra da Mekkelilere karşı savundu. Hz. Muhammd'in peygamberlik görevine başladığı 40 yaşından önceki hayatı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Ancak onun ahlâkî bakımdan hassas, dürüst bir insan olduğu ve bu niteliği dolayısıyla kendisinden 15 yaş büyük olan Hatice adındaki zengin bir dul kadınla evlendiği görülüyor. O sırada 25 yaşında olan Hz. Muhammed, bu ilk karısı ölünceye kadar başka kadınla evlenmemiştir. Toplumun içinde bulunduğu ahlâkî çöküntü Hz. Muhammed'i derinden etkiliyor ve zaman zaman Hıra mağarasına çekilerek derin düşünceye dalmaya sürüklüyordu. İşte bu düşünceye daldığı durumlardan birinde 40 yaşında kendisine pey-

gamberlik görevi verilmiştir. Hz. Peygamberin bu görevinin ilk sıralarında özellikle vurgulanan hususlar, Allah'ın birliği, insanlık, sosyal ve ekonomik adalettir. Bu nedenle denebilir ki, Hz. Muhammed'le başlayan hareket, Mekke'de daha önce tek tanrıya inananlarınkinden farklı olarak, köklü bir sosyal reform hareketidir.

Hz. Muhammed'in peygamberliği sırasında geçirdiği vahiy tecrübesi, bu tecrübeyi hazırlayan Hz. Muhammed'in Hıra mağarasında düşünceye dalış hallerinden de anlaşılacağı üzere, ruhî bir tecrübedir. Bu ruhî tecrübede kendisine yardımcı olan, Fazlur Rahman'ın da belirttiği gibi, yine Hz. Muhammed'in kendi şuurunun genişlemesiyle tezahür eden Cebrail'dir. İşte Kur'ân, Hz. Muhammed'in Allah'la ilişki kurduğu bu tecrübelerin sonucu olarak gerçekleşmiş kutsal bir kitaptır.

Hz. Peygamberin Tanrı'nın birliği ile paralel olarak sosyal ve ekonomik adaleti özünde taşıyan yeni bir dini bildirmesi, Mekke'nin mutlu azınlığı arasında hoşnutsuzluk yarattı ve uzun bir mücadeleye yol açacak olan muhalefeti hazırladı. Önce onun saralı biri, bir büyücü olduğunu ileri sürerek ithamlarda bulundular. Bu ithamlarını Hz. Peygamber'le alay etmeye kadar vardırdılar. Mücadele giderek şiddetlendi ve Hz. Peygamber'le birlikte yeni dini kabul edenlere karşı bir baskı şekline dönüştü.

Sosyal ve iktisadî adaletten sonra Kur'ân'ın zihinlere yerleştirmek istediği inançlardan biri de, kıyâmet günü ya da son hesaplaşma günü ile ilgilidir. Bu inanç, her şeyden önce, İslâm dininin ahlâkî bir temele dayanmış olmasının doğal bir sonucudur. İyilik ve

kötülüğün her zaman bu dünyada karşılığı verileme-mektedir. O halde bu karşılık son hesaplaşma gününde verilecek ve böylece adalet sağlanmış olacaktır. Bu durumda peygamberlik görevini yüklenmiş, sadece bir insan olarak, Hz. Pygamber'den kendisine bildirilenleri bildirmesi ve «belki dönerler» ümidiyle inanmayanları uyarması istenmiştir. Bütün bunların yanında namaz ve zekat dinî birer ödev olarak farz kılınmıştır. Namaz ve zekat manevî bir anlam taşıdığı gibi, insanlar arasındaki kenetlenme ve dayanışma ruhunu geliştirmesi bakımından da büyük önem taşır.

Hz. Muhammed'in mücadelesinde Hz. İbrahim, Nuh, Musa ve İsa gibi büyük peygamberlerin kişiliklerinden yararlanma ve onların uğradıkları haksızlık ve baskıları örnek olarak gösterme önemli bir yer tutar. İslâm dininin başlangıcından itibaren en büyük özelliği daha önceki peygamberleri yüceltmek ve şereflendirmek olmuştur. Hattâ Mekke'deki Kabe'nin inşası Hz. İbrahim'le ilgili görülmüştür.

Hz. Muhammed'in, Mekkeli çoktanrıcı araplardan gördüğü şiddetli muhalefetin yanında Yahudî ve Hristiyanlar da ona yakınlık göstermemiştir. Özellikle Yahudiler sürekli olarak perde arkasında onun aleyhinde çalışmışlardır. Bu nedenle Kur'ân'daki en ağır ifâdeler, Mekkeli müşrikler için olduğu kadar, Yahudîler için de kullanılmıştır.

Hz. Muhammed, Mekke'deki 13 yıllık peygamberliği sırasında etrafına ancak küçük fakat sâdık bir taraftar grubu toplayabilmiştir. Bu durum onu zaman zaman umutsuzluğa düşürmüş, fakat gerekli moral desteği her zaman Allah'ın kendisine vahyettiği âyetlerde bulmuştur. Mekkelilerin baskısı ve ilk İslâm cemaa-

tinin genişlemede karşılaştığı güçlük, Hz. Muhammed'i Medine'den gelen çağırıya uyarak taraftarlarıyla göçe zorlamıştır. Bilindiği gibi, Medine'de iki kabilenin sürekli çatışma içinde bulunması siyasî bir boşluğa neden olmuştu. İşte bu boşluğu büyük önderlik yeteniğle Hz. Muhammed doldurmuştur. Önce anlaşmazlıkları halletmiş; daha sonra da Medine'de Yahudî cemaatiyle iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Böylece Hz. Muhammed'in Mekke'deki dinî önderliği, Medine'de aynı zamanda siyasî bir önderlik haline de gelmiştir. Bunu biz Kur'ân'daki Mekke ve Medine'de indirilen âyetleri karşılaştırınca da görüyoruz. Mekke'de onun siyasî bir önder olma çabasında bulunmadığı, hattâ oradaki ortamın böyle bir şeye hiç de elverişli olmadığı anlaşılıyor. Ancak şu kadarını belirtmek gerekir ki, o, daha başlangıçtan itibaren Mekke'yi dinî merkez olarak görüyor ve yeni dinî her şeyden önce orada egemen kılmak için uğraşıyordu. Bu uğraşıya Medine'de de yılmadan devam etmiş; neticede istediği Mekke'yi elde ederek gerçekleştirmiştir. Bu arada kendisine perde arkasından muhalefette bulunan ve her vesilede düşmanlarıyla birlik olan Yahudîlere karşı, giderek daha şiddetli bir tavır takınmış ve Yahudîler kısa zamanda ortadan kaldırılmıştır. Bu sıralarda alınan önemli bir karar müslümanların namazda Kabe'ye yönelmeleri ile ilgilidir. Bilindiği gibi, Mekke'de ve Medine'de ilk yıllarda kıble Kudüs olarak kabul edilmişti. Ancak kıblenin Kabe'ye çevrilmesini Yahudilerle olan düşmanlığa bağlamamak gerekir. Bu değişikliğin nedeni büyük bir ihtimalle müslümanlar Mekke'de iken müşrikler tarafından Kabe'ye girmelerinin engellenmesidir.

Mekke'nin fethinden sonra Hz. Muhammed'in, dinin yayılması için dikkatini civar ülkelere çevirdiği

görülüyor. Bunlar arasında Habeşistan, Mısır, Bizans ve İran yer almaktadır. Hz. Muhammed bu planını gerçekleştiremeden 8 Haziran 632'de öldü. Planı ilk dört halife Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali tarafından gerçekleştirildi. Emevîler zamanında İslâm ülkesi Fransa sınırlarından Türkistan içlerine kadar uzanıyordu.

Hz. Muhammed, ölümünden önce ülkeyi yönetecek kimseyi belirlememiştir. Bu kişi, uzun tartışmalardan sonra Hz. Peygamberin yakın arkadaşları, başka deyişle müslümanlar tarafından seçilmiştir. Bu nedenle dinî anlamda bir halifelik söz konusu değildir. Yöentim, sadece müslümanlara ait olmakla birlikte, demokratik denebilecek bir esasa bağlanmıştır. Ancak bu demokratik düzen çok geçmeden Emevîler hanedanlığının kurulmasıyla ortadan kalkmıştır. Halifelik daha bağlangıcından itibaren böylece dinî değil, dünyevî otoriteyi temsil etmiştir. İslâm tarihinde hem dinî hem de dünyevî otoriteyi şahsında toplayan tek kişi Hz. Muhammed olmuştur.

İslâm dininin iki önemli kaynağından biri Kur'ân, diğeri de Sünnet'dir. Sünnet Hz. Peygamberin sözlerini ve yaptığı işleri içine alır.

Kur'ân, Hz. Muhammed aracılığı ile insanlara bildirilen Allah'ın sözüdür. Bu husus Kur'ân'da bu şekilde belirtildiği gibi müslümanlar da böyle olduğuna inanmaktadır. Her şeyden önce Hz. Muhammed kendisine bildirilenin Allah'ın sözü olduğu sarsılmaz inancı içersinde idi. Kurân'da Yahudilik ve Hristiyanlıkla İslâm dinî arasında ilişki kurulması; Onların kutsal kitaplarının, asıllarının tahrif edilmiş olması nedeniyle reddedilmesi ve asıllarını ihtiva eden asıl

gerçeği kendisinin ortaya koyduğunun belirtilmesi bu kesin inancın bir sonucu olsa gerektir.

Kur'ân'ın ana konusu, Allah'ın yeryüzündeki halifesi (vekili) olarak diğer yaratıklar arasında şerefli bir yer işgal ettiği belirtilen insandır. İnsan Tanrı tarafından bir takım güçlerle donatılmıştır. İnsanın bu güçleri evrenin araştırılmasında, onun nimetlerinden yararlanmada en iyi biçimde kulanılması gerekir. Buna göre, Kur'ân'ın açıkça tanımladığı insan, dünyaya ve ona ait şeylere bilfiil katılan insandır.

Kur'ân'ın temel hareket noktası ahlâkîdir. Bu nedenle o, tektanrıcılık yanında sosyal adaleti de vurgulamaktadır. Ahlak kanununun, Allah'ın emri olmakla, değişmez bir niteliği ilahî bir kaynağı vardır. Bu kanun genel kaideler ve ilkeler şeklinde Kurân'da ifade edilmiştir. Bu genel kaide ve kuralların uygulaması ise ibadet şeklinde değrlendirilir. Bu nedenle ibâdetin namaz, oruç, hac ve zekat gibi dinî ödevlerden çok daha geniş bir anlamı vardır.

Böylece görülüyor ki, Kur'an'da belirtildiği şekliyle İslâm dininin iki önemli yönü vardır. Bunlardan birincisi inanç, ikincisi de ibadettir. İnancın içersine bir Allah'a Allah'ın bildirisini insana nakleden meleklere, ilahî vahyin beşerî sahipleri olan peygamberlere, Hz. Muhammet'in son peygamber ve Kur'an'ın son kitap olduğuna, peygamberlerin bildirdiklerinin ve Kitab'ın doğruluğuna ve Hesap Gününe inanmak girmektedir.

İbâdet Kur'ân'ın önemle üzerinde durduğu konulardan biridir. Bunun nedeni ibâdetin insanları kötülük ten alıkoyması ve özellikle «sabır» la birleştiğinde onların güçlükleri yenmesine yardımcı olmasıdır. İslâm

dininde ibâdetlerden birincisi namazdır. Beş vakit namazın hepsinden Kur'an'da söz edilmemiştir. Beş vakit namaz Hz. Peygamberin kendi uygulamasını yansıtmaktadır.

İbadetlerin ikincisi oruç tutmaktır. Tanyerinin ağarmasından gün batımına kadar yemek ve içmekten kesilmek biçiminde bir ay oruç tutmak dinî bir ödevdir. Hasta ve yolculukta olanlar için hafifletici esaslar konmuştur. Kur'an'ın Ramazan ayı olan oruç ayında indirilmeye başladığına inanılması bu aya özel bir kutsallık verilmesine neden olmuştur.

İbâdetlerden üçüncüsü zekattır. Mekke'de isteğe bağlı olarak verilen sadakanın yerini Medine'de bir refah vergisi sayılabilecek olan zekat almıştır. Toplumun fakir kesimini gözetmek amacını taşıyan zekata Kur'an'da son derecede büyük bir önem verilmiştir; hattâ Hz. Ebû Bekir zamanında zekatı ödemek istemeyen kabilelere karşı savaş açılmıştır. Zekatı yakından ilgilendiren sosyal içerikli bir yasak ribâ'nın yani aşırı faizin ve tefeciliğin yasaklanmasıdır. Riba'nın yasaklanma nedeni, borcu, kısa vadede ana paraya göre kat kat artırması ve âdil bir ticarete uygun düşmemesidir.

İbadetlerden dördüncüsü ise, malî gücü yerinde olanların hayatlarında bir kez Mekke'ye hacca gitmeleridir. Malî gücü yerinde olmak, sadece Mekke'ye gidiş dönüş yapabilecek parası olmak anlamında değil, aynı zamanda yokluklarında âilelerinin geçimlerini de sağlamış olmak anlamındadır. Haccın önemli işlevi, İslâm kardeşliğini geliştirmek, farklı ırk ve kültürden insanları biraraya getirerek aralarında yakınlık kurmalarını sağlamakdır.

Daha önce de belirtdiğimiz gibi, Kur'an her şeyden önce bir dinî ve ahlâkî ilkeler ve uyarılar

kitabıdır. Bazen iddia edildiği gibi hukukî bir belge değildir. Ancak Kur'an Medine'de bir cemaat devleti kurma işlemi sırasında çok az sayıda vazedilen bazı önemli hukukî sözleri de ihtiva etmektedir. Bu sözler devlet haline gelmenin Kur'an'a yansıması olarak görülebilir. Öte yandan çoğu hukukî hükümler dikkatle incelendiğinde ahlakî bir temele dayandıkları ve belli bir amacı gözettikleri anlaşılacaktır.

Kur'ân'daki en önemli hukukî hükümler ve genel ıslâhata yönelik buyruklar, kadınlar ve köleler hakkında olmuştur. Kur'an kadının durumunu bir kaç açıdan düzeltmiştir. Bunlardan en temelli olanı, kadına tam bir kişilik sağlamış olmasıdır. Karı - kocanın birbirlerinin elbiseleri olduğu belirtilmiş; erkeğin karısı üzerindeki bütün haklar, kadına da sağlanmıştır. Ancak âilenin geçimini erkek temin ettiği için ona daha üstün bir yer verilmiştir. Kur'an ve dolayısıyla İslâm dini sayısız kadınla evlenmeyi kesinlikle yasaklamış ve kadınların sayısını dörtle sınırlandırmıştır. Ancak kocanın, karıları arasında adaleti sağlaması koşulu konmuş; bu koşul yerine getirilemeyecekse tek kadınla evlenilmesi öğütlenmiştir. Hattâ buna buyurulmuştur da diyebiliriz, çünkü Kur'an'da yukarıdaki hususlar belirtildikten sonra, «adil hareket etmeye ne kadar uğraşsanız, kadınlar arasında adâleti hiçbir zaman sağlayamazsınız» (Nisâ, III, 129). denmiştir. Görüldüğü gibi, Kur'an'ın hedefi tek kadınla evlilik yönündedir. Ancak burada söylemek gerekir ki, başka konularda olduğu gibi, bu konuda da müslümanlar bu gerçeği görmezlikten gelmişlerdir.

Aynı şekilde kölelik müessesesinin kaldırılmasına yönelik hükümler getirilmiştir. Kur'an'da köle azad etmek bir erdem olarak sadece övülmekle kalmamış;

köle azad etmenin her insanın geçmesi son derecede lüzumlu bir «sarp yol» olduğu da belirtilmiştir. Öte yandan hür olmak isteyen bir kölenin bu isteğini, sahibinin hiçbir şekilde reddedemeyeceği ifâde edilmiştir.

Hz. Peygamberin ölümünden sonra müslümanlar yukarıda belirttiğimiz iki kaynak, Kur'an ve Sünnetle başbaşa kalmışlardır. Önceleri müslümanların dinî ve siyasî rehberi Hz. Muhammed iken, onun ölümünden sonra bu rehber onun sözleri ve davranışları olmuştur. İşte daha sonraları geniş bir hadîs edebiyatının doğuşunun nedeni budur. Müslümanlar ortaya çıkan durumlara cevap vermek üzere Kur'an ve hadisleri (sünneti) uygulama alanına koymak için bir takım metodlar aradılar. Bu metod kıyas aracılığı ile içtihad yapmaktır. Kıyas belli ilkelerden hareket ederek benzeri hükümler çıkarma yoludur. Bunun sonucu içtihad ya da kişisel düşüncedir. Kıyas ya da içtihad yolunun benimsenmesi sonucu kısa zamanda çok miktarda görüş ve düşünce ortaya çıktı. Hele ilk zamanlarda bu metodun kullanılışında o derecede serbest ve başıboş biçiminde davranıldı ki, zaman zaman keyfî denebilecek bir çok sonuçlar belirmeye başladı. H. II/M. VIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren tamamıyla kişisel düşünce denebilecek neticelere varan bu çabalar sistemli bir hale sokulmaya başladı. Böylece Medine, Kûfe gibi belli bölgelerin kendi hukuk ekolleri ortaya çıktı. Bu sistemleşme faaliyeti, hiç kuşkusuz, merkezi yönetimin de işine geliyordu. Hattâ halife Mansûr zanında bir tek hukuk sisteminin devletin hukuku olarak kabul edilmesi tezi ortaya atılmıştı. Bu çabalar zamanla dört geçerli hukuk ekolünün kabülüne yol açtı. Bunlar, Malikî, Hanbelî, Şafiî ve Hanefî hukuk ekolleridir. Bunların görüşleri arasındaki farklar sa-

dece ayrıntılardadır. Mezheplerin sayısındaki önemli denebilecek bu azalmanın en önemli nedeni, bilginlerin ortak bir görüşte birleşmeleri (icma') esasının dinde kesin delil sayılmasıdır. Hangi konuda bu birlik sağlandıysa ve önceki nesillerde böyle bir birliğe varıldığı saptandıysa o konuda artık yeni bir şey söylemek olanağı ortadan kalkmıştır. İşte bu durum İslâmın ilk yıllarında görülen fikir canlılığını ortadan kaldırdı; yeni düşüncelerin ortaya atılmasına olanak tanımadı. Böylece daha M. IX. yüzyıldan sonra içtihad kapısı kapanmış oldu. Bunun sonucu olarak daha sonraları yeni durumları ve şartları karşılamak imkânsız bir hale geldi. Bu hukukî boşluğu doldurmak üzere Osmanlılar devrinde hükümdarlar tarafından dünyevî denebilecek fermanlar çıkarılması zorunluğu doğdu. Bu dünyevî ve dinî hukuk ikiliği sonunda ülkemizde olduğu gibi laik bir düzeni hazırladı.

İnanç veya teknik terimiyle akîdenin gelişmesi konusunda ise, bildirildiğine göre, Hz. Muhammed zamanında ortaya çıkan sorunları bizzat Hz. Peygamber cevaplandırdığı için önemli tartışmalar ortaya çıkmamıştır. Ancak Hz. Peygamberin ölümünden hemen sonra tartışmalar başlamıştır. Bu tartışmaların ana konusu kaza ve kader meselesidir. Acaba kulun fiili, yaptıkları kendi eserimidir, yoksa Allah tarafından mı yaratılmıştır? Şüphesiz bu konu irâde hürriyeti ile yakından ilgilidir. Bu ve buna benzer soruların tartışılmaya başlamasında iki önemli etken rol oynamaktadır. Bunlardan birincisi Kur'ân'da kader gibi, ruhun varlığı ve ölümsüzlüğü, öteki dünya gibi konuların açık ve seçik bir şekilde işlenmeyip, kapalı bırakılmış olmasıdır. Öte yandan Allah'ın varlığı da da-

hil olmak üzere bütün konularda Kur'ân'da verilen cevapların sistemden yoksun olduğu da, özellikle kültürlü zümreyi bir sistemleştirme hareketine yöneltmiştir. İnanç ya da akîdenin gelişmesi konusunda ikinci etken ise, yabancı unsurların bu konuda itici bir rol oynamalarıdır. Bilindiği gibi, fetihle sonucu İslâm dünyası Yahudî, Hristiyan, İranlı, Suriyeli ve hattâ Yunanlı gibi unsurları içine almıştır. Bunlardan İslâma dönenler kendi inançlarını da beraberlerinde getirdikleri gibi, özellikle Hellenistik kültürle yoğurulmuş olan Yahudî ve Hristiyanlarla olan tartışmalar, müslümanları onların silahlarıyla kendilerini savunmaya zorlamıştır. İşte bu zorunluk İslâm dinine Aristoculuk ve Yeni - Eflatunculuk gibi Hellenistik kültür ürünlerinin girmesini sağlamıştır.

İnanç ya da akîdenin sistemleşmesinde iki önemli ekolün emeği geçmiştir. Bunlardan birincisi Cebriye adıyla tanınır. Bunlar insanın kendi fiillerini meydana getirmede hiçbir katkısı bulunmadığı üzerine dururlar. Bunların ortaya çıktığı devir olan Emevîler devri de siyasî açıdan böyle bir düşüncenin gelişmesi için oldukça elverişli idi. Böylece Emevî sultanları yaptıkları hatalardan ve özellikle iktidarı gasp suçundan ötürü sorumluluktan kurtulmuş oluyorlardı. İkinci önemli akım ise, aklî düşüncenin ön planda rol oynadığı Mu'tezile akımıdır. Mu'tezile Cebriye'nin tam karşısındaki tutumu temsil etmektedir. Onlarca kulun yaptığı bütün işler kendi irâdesinin ve fiilinin eseridir; dolayısıyla insan hür iradeye sahiptir. İnsan hür bir iradenin sahibi olduğu için de Tanrı katında sorumludur. Eğer Cebriye'nin dediği gibi insanın kendi fiilleri Allah tarafından yaratılıyorsa, onu, öteki dünyada sorumlu tutmanın imkânı yoktur. Mu'tezile'nin

düşüncesinde iki husus önemli yer tutar: a) Tanrı'nın birliği, b) Tanrı'nın adâleti. Mu'tezile'ye göre Tanrı mutlak surette birdir; bu nedenle o'nun sıfatlarını kendisinden ayrı olarak düşünemeyiz. Bu, bir yerde Tanrı'nın bütün sıfatlarını reddetme anlamına gelmektedir. Tanrı âdildir. Âdil olduğu için de insanların kötülüğünü değil, iyiliğini diler. O insanlar için sadece iyi olanı yaratır. Mu'tezile'nin bu düşüncesi insanın hürriyeti ve sorumluluöu ile yakından ilgilidir.

Bu iki akım arasında orta yolu tutan görüşleriyle hemen hemen tüm İslâm dünyasında hâkim olan akım ise Ehl - i Sünnet mezhebi adıyla bilinir. Bu mezhebin iki büyük temsilcisi Eş'arî ve Mâturîdî'dir. Mu'tezile gibi, Ehl - i Sünnet'e göre de, Allah birdir. Ancak onlar Mu'tezile'nin aksine Allah'ın sıfatlarının varlığını kabul ederler. Allah'ta sıfatların varlığını kabul etmek, hiç kuşkusuz, Allah'ın birliğine aykırı düşecektir. Onlar, bu çıkmazdan kurtulmak için bu sıfatların ne Allah'ın kendisinde ne de o'nun dışında olduğunu ileri sürerler ki, bu onları sıfatlar konusunda bilemezciliğe götürür. Başka deyişle onlarca, Allah'ın sıfatları vardır, ama ne biçimdedir onu biz bilemeyiz. Ehl - i Sünnet bilginleri insanın fiilleri ya da irâde hürriyeti konusunda da yine orta yolu tutmuşlardır. Onlarca Allah, bir fiilin meydana gelmesi için bütün şartları hazırlar, insan da bu fiili kendi iradesiyle benimser. Onun sorumluluğunun nedeni işte bu benimseyiştir. Böylece Ehl - i Sünnet bilginleri bir yandan Kur'ân'da sözü edilen Allah'ın mutlak kudretini kurtarırken bir yandan da insana sorumluluk yüklemiş oluyorlardı.

Ehl - i Sünnet mezhebi daha önce de belirttiğimiz gibi kısa zamanda devletin resmî mezhebi durumuna geldi. Bunun başlıca nedeni, Mu'tezile'nin kendi görüşlerini zorla kabul ettirmeye yönelmeleri ve Ehl - i Sünnet mezhebinin görüşlerinin halkın genel eğilimlerine uygun düşmesidir. Ehl - i Sünnet'in görüşlerinin devletin resmî mezhezi olmasıyla diğer fikir akımları teker teker ortadan kalktı. Mu'tezile'nin fikirleri sadece Şi'îler arasında rağbet gördü ve benimsendi. İslâm dünyasında büyük ölçüde bir mezhebin kabulüyle XII. yüzyıldan sonra İslâm din felsefesi de İslâm hukukunun içine düştüğü benzeri duruma düştü. Farklı düşüncelerin getirdiği seçenekler ortadan kalktı. Kafalar sadece Ehl - i Sünnet'in görüşlerine göre biçimlendi. Öte yandan Ehl - i Sünnet bilginleri de kendilerini yenilemek ve kendi içindeki potansiyeli gerçekleştirmek yerine, öncekileri izlemek ve yorumlamak yolunu seçince, eski fikir canlılığı ortadan kalktı.

BİBLİYOGRAFYA

Ahmed, Mihat, Tarih-i Edyân, İstanbul 1329.

Atay, Hüseyin : Kur'ân'a Göre İman Esasları, Ankara 1961.

Bevan, Edwyn : Christianity, Londra 1948.

Bouquet, A. C. : Comparative Religion, Londra 1967.

Budda, Hilmi Ömer : Dinler Tarihi, İstanbul 1935.

Buddism, neşr. : R. A. Gard, Londra 1961.

Carpenter, S. C. : Christianity, Londra 1953.

Challaye, Félicien : Dinler Tarihi, Türk. çev. : Samih Tiryakioğlu, İstanbul 1960.

Çağatay, Neşet : İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı, Ankara 1971.

Çağatay, Neşet — İ. A. Çubukçu : İslâm Mezhepleri Tarihi, Ankara 1976.

Encyclopedia Britannica, 1970 Baskısı.

Encyclopedy of İslâm, Yeni Baskı.

Encyclopedy of Religion and Ethies, neşr. : Hastings.

Fazlur, Rahman : İslâm, Londra 1966.

Frankfort, Henry : Before Philosophy, Londra 1967.

Friess, Horace, L. — Herbert W. Schneider, Religion in Various Cultures, New York 1937.

Gurney, O. R. : The Hittites, Londra 1964.

(Günaltay), M. Şemseddin : Tarih-i Edyân, İstanbul 1339.

Hooke, S. H. : Middle Eastern Mythology, Londra 1963.

Hume, R. E. : The World's Living Religions, New York 1950.

Humphreys, C. : Buddhism, Harmondsworth, Middlesex 1950.

Işık, Kemal : Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri, Ankara 1967.

İnan, Abdülkadir : Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara 1954.

James, E. O. : Comparative Religion, Londra 1961.

Judaism, neşr. : Arthur Hertzberg, Londra, 1961.

Ling, T. : A History of Religion, East and West, Glasgow 1968.

Marett, R. R. : The Threshold of Religion, New York 1914.

Micklem, N. : Religion, Londra 1948.

Moore, G. F. : History of Religions, 2 cilt, New York 1949.

Moulton, J. H. : Religions and Religion, Londra 1913.

Pike, R. : Encyclopedia of Religion and Religions, Londra 1951.

Ruben, W. : Buddhizm Tarihi, çev. : Abidin İtil, Ankara 1947.

Runciman, S. : Le Manichéisme Médiêval, fr. çev. : Simone Pétrement ve Jacques Marty, Paris 1949.

Sander, F. K. : History of the Hebrews, New York 1914.

Schimmel, A. M. : Dinler Tarihine Giriş, Ankara 1955.

Schmökel, H. : Sümer Dini, çev. : M. T. Özdemir, A. Ü. İlâhiyat Fak. Der., c. XIX, Ankara 1973.

Smith, W. R. : The Religion of the Semites, New York 1956.

Soden, H. : The History of Early Christian Literature, çev. : J. R. Wilkinson, New York 1906.

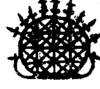
Stanley, A. R. : Lectures on the History of the Jewish Church, 3 cilt, New York 1901 - 1902.

Taplamacıoğlu, Mehmet : Karşılaştırmalı Dinler Tarihi, Ankara 1966.

Watt, M. : Muhammed at Mecca, Londra, 1953.

Watt, M. : Muhammed at Medina, Londra 1956.

Watt, M. : Free Will and Predestination in Early İslâm, Londra. 1948.

Turizm ve Tanıtma Bakanlığı
Turizm Eğitimi Genel Müdürlüğü Yayınları 5

grafik dizayn
METİN ATEŞ